Віктор Брехуненко

Війна за свідомість

Російські міфи про Україну та її минуле

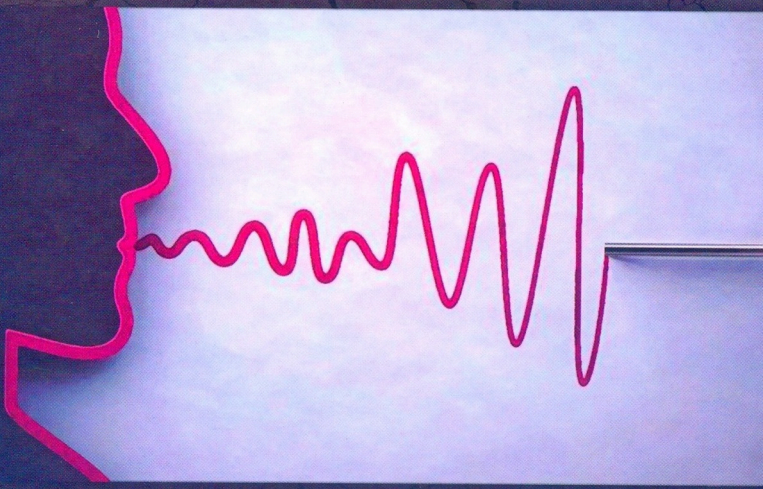

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Іванові Марченку
(06. 07. 1925 – 20. 07. 2009)
з Харківщини
Учителеві, Виховнику, Другу

... Отак і Ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед Вашими очима,
Щоб Ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!..

Тарас Шевченко, *І мертвим, і живим...*

З повагою і вдячністю
фундує Петро Палюх

Віктор Брехуненко

ВІЙНА ЗА СВІДОМІСТЬ

Російські міфи про Україну та її минуле

Київ – 2017

ББК 63.3(4Укр)
Б 87

Брехуненко Віктор
Б 87 Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле, Київ, 2017, 280 с.

ISBN 978-966-02-8249-0

У книзі за допомогою наукових аргументів спростовуються ключові російські міфи про Україну та українську історію. Проаналізовано ідеологічну спрямованість кожного міфу, історичне підґрунтя російських спекуляцій, обґрунтовано підстави заперечення спотворених образів нашого минулого, цілеспрямовано нав'язуваних Москвою ось уже протягом кількох століть. У тих випадках, коли сучасний міф має довгу історію, простежено еволюцію його змісту.

Для всіх, хто цікавиться історією України та українсько-російських стосунків

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (протокол № 5 від 22. 07. 2017 р.)

ББК 63.3(4Укр)
Б 87

ISBN 978-966-02-8249-0

© В. Брехуненко, 2017

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Минулого року зусиллями низки українських науковців побачила світ книга «Війна і міф. Невідома Друга світова»*, у якій доказово спростовуються 50 найпоширеніших російських історичних міфів про перебіг Другої світової війни на теренах України та про участь українців у тих трагічних подіях. Однак інформаційний простір наповнений значно більшою кількістю російських маніпуляцій. Міфи, які не втомлюється створювати чи удосконалювати сучасна Росія, покривають практично все поле української історії. Більшість з них мають «довгу бороду», сягаючи своїми коріннями ідеологічних конструкцій, виплеканих московськими елітами в XVI–XIX ст. Зазнаючи час від часу уточнень та переформулювань, ці міфи наполегливо нав'язують спотворений образу минулого України під потрібним для Москви кутом.

Було б великим спрощенням вважати, що мета Росії обмежується ідеологічним впливом на українців та росіян. Не менш важливе завдання, яке повсякчас вирішувала Москва, полягає у формуванні викривленого на її користь сприйняття української історії у світі. Упродовж XIX–XX ст. це мало обґрунтувати нібито закономірність перебування України у складі Російської імперії / СРСР, нині – природність претензій Кремля на те, що Україна належить до простору «законних» російських впливів з можливою перспективою її поглинення. Тривалий період бездержавності України створював для планів Росії сприятливе підґрунтя. Позбавлені влас-

* Війна і міф. Невідома Друга світова, за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова, Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2016, 272 с.

ної держави, українці не мали необхідних політичних, економічних, військових важелів, щоб на рівних конкурувати з нею за свій образ в уявленнях решти світу.

Майже двісті років західні інтелектуали черпали концептуалізовану інформацію про Україну та її минуле переважно з російських історичних та публіцистичних праць, а отже перебували під потужним тиском відповідних міфів. Саме в цьому й криються витоки більшості сьогоднішніх непорозумінь, пов'язаних з неадекватним ставленням на Заході чи то до різних сторінок української історії, чи до інтерпретації новітньої російсько-української війни. А відтак немає важливішого завдання для сучасних українських інтелектуалів, як виграти конкуренцію з російським концепціями на науковому полі і в такий спосіб схилити світ до відмови від російських окуляр.

Слід визнати також, що в багатьох випадках Росії поталанило і в Україні нав'язати свою версію пояснення нашого минулого. Чимало міфів міцно в'їлося у свідомість широкого загалу. Для того, щоб захитати деякі з них, знадобився такий потужний струс, як чергова російсько-українська війна. Тож мета цієї книги, розрахованої у першу чергу на українського читача, полягає у спростуванні в науково-популярному форматі ключових міфів, з якими він часто зіштовхується в інформаційному просторі і які у своїй сукупності формують неписаний канон і тональність сприйняття України та її історії від середньовіччя до сьогодення. Обрано тридцять дев'ять, так би мовити, збірних міфів. Кожен з них має відгалуження, які спростовуються за допомогою тих самих аргументів. Зі зрозумілих причин у книзі не розглядаються міфи, проаналізовані у щойно згаданій книзі «Війна і міф. Невідома Друга світова».

МІФИ ПРО ТЕРИТОРІЮ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОД УКРАЇНИ

МІФ 1

Україна – штучне політичне утворення, зіткане з різних історично непов'язаних між собою земель, частина з яких є чужими етнічними територіями

Ідеологічна мета міфу Навіяти уявлення про те, що проблема територіальної цілісності України надумана, оскільки сучасна Україна – клаптикова держава, а її територія об'єднує регіони, які лише волею обставин у XX ст. опинилися під спільним державним дахом

Підґрунтя спекуляцій Тривале перебування українських земель у складі різних держав, регіональні відмінності світосприйняття населення

«Ти ж розумієш, Джордже, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її території – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!»
Володимир Путін, квітень 2008 р.[1]

Міф про ситуативність території Української держави в сучасних кордонах є ключовим пропагандистським інструментом Росії, спрямованим як на українського споживача, так і на світ. В обох випадках мета полягає у тому, щоб посіяти зневіру в українській перспективі. Зі світогляду українців намагаються витісніти переконання про захист територіальної цілісності держави як найважливіше завдання кожного її громадянина. Без

такої складової на психологічному рівні втрачається здатність протистояти зовнішнім загрозам: збройному вторгненню, економічній, політичній, культурній експансії. Водночас формується підґрунтя для інфантильного сприйняття у світі спроб розмити суверенітет України та зазіхнути на її територіальну цілісність. Утім, аргументи, які спростовують міф, цілком очевидні.

1. У межах сучасної Української держави немає історичних земель жодного з її сусідів по периметру кордонів: росіян, поляків, угорців, білорусів, румунів, молдаван. Окрема історія – Крим як єдина на Земній кулі територія, де кримські татари до 1783 р. були організовані в державу (Кримський ханат) і мають повне право відновити свою державність.

2. Значна частина історичної української території перебуває у складі кількох сусідніх держав. На Заході поза межами сучасної України розташовані давні історичні українські землі: Холмщина, Надсяння та Підляшшя. На теренах майбутньої Холмщини та Надсяння праукраїнські племена, починаючи ще з V–VII ст., колонізовували лівобережжя Західного Бугу, дійшовши згодом до річки Вепр і далі до Вісли. У VII–IX ст. просунулися в Підляшшя. Київський князь Володимир приєднав ці землі до середньовічної української держави – Русі (Київської Русі). Данило Галицький, заснувавши у 1237 р. Холм, переніс туди свою столицю. Крайнім прикордонним українським містом на Заході був Ряшів (сучасний Жешув), у Підляшші – Більськ та Кам'янець[2]. Сама назва краю – Підляшшя, яка збереглася донині, дуже точно передає її розташування на українсько-польському етнічному прикордонні – «під ляхами».

Аж до початку XIX ст. ніхто ні в Україні, ні поза її межами не сумнівався в тому, що Холмщина, Над-

Сучасні кордони України на тлі компактного розселення українців

сяння та Підляшшя є природними українськими землями. Поляки почали ідеологічно видавати їх за питомо польські лише після Віденського конгресу 1815 р., який відніс Холмщину та Підляшшя до Королівства Польського, штучно відірвавши від Галичини і Волині.

3. У часи Української революції 1917–1921 рр. та визвольних змагань Української повстанської армії (1943 – початок 1960-х рр.) питання прилучення Холмщини та Підляшшя до українського масиву не сходило з порядку денного. Штучна полонізація краю відбулася в 1945–1947 рр. коли СРСР погодився з тим, що ці землі, а також Надсяння, залишаться у складі Польщі. Тоді частину українців під примусом вивезли до СРСР, а в 1947 р. під час страхітливої операції «Вісла» українське населення було насильно переміщене польською армією та поліцією з Холмщини та Надсяння до північних та західних воєводств Польщі.

4. Ймовірно у VII–VIII ст. праукраїнські племена подолали Карпати й почали освоювати сучасне Закарпаття. Згодом дійшла черга до земель, які нині перебувають у складі Словаччини (Пряшівщина) та Угорщини (у східній частині й Трансільванії). Але там довелося витримувати значну конкуренцію зі словацьким та угорським населенням, через що утвердилося етнічне черезсмужжя. Якщо у Словаччині компактний український ареал зберігся донині, то в Угорщини – ні.

5. На території сучасної Румунії давніми українськими землями є Південна Буковина, Південна Мармарощина (Північна входить до Закарпатської області) та Подунав'я. Українське населення тут з'явилося раніше за волохів. Буковина й Подунав'я (Берладське князівство) входили у XII–XIII ст. до складу Галицько-Волинського князівства[3].

6. У Молдові українське населення також оселилося раніше за волохів і повністю домінувало до другої половини XIVст., зберігши відносну перевагу до XVI ст. Одночасно руський (український) елемент переважав в еліті Молдовського господарства. Аж до кінця XV ст. він узагалі становив дві третини складу аристократії, що надало господарству характеру руськомолдовської держави – *Русо-Влахії* чи *Молдо-Славії*, як називали її тогочасні писемні джерела. Лише активна міграція волохів, розпочата в останніх десятиліттях XV ст., призвела до зміни упродовж XVI ст. етнічних пропорцій як в еліті, так і в простолюді, і держава набула виразного молдовського характеру[4]. Окремо слід згадати про лівобережжя Дністра (сучасне Придністров'я), на території якого українське населення зберегло від часів літописних тиверців свою перевагу практично до сьогодні.

7. Сучасне українсько-білоруське прикордоння також не відображає етнічної межі розселення українців та білорусів, яка проходить по річці Прип'ять, відносячи на сході до української частини щонайменше й сучасну Південно-Східну Білорусь. Це відбиває процес проникнення на північ у VI–X ст. праукраїнських племен: волинян, древлян та сіверян[5]. Там, де ці племена зберегли свою вирішальну перевагу, і сформувалася білоруська (в сучасному розумінні) частина української етнічної території: Берестейщина, південь Пінського та Мозирського Полісся, Гомельщина.

8. Найбільша частка з тих питомо українських земель, які нині перебувають поза сучасною Українською державою, припадає на Російську Федерацію. До складу Росії входить більша частина Стародубського полку ранньомодерної української держави (Гетьманщини), брутально знищеної Російською імперією в 1764 р.

Також по той бік українсько-російського кордону нині перебуває увесь Острогозький полк Слобідської України, яка утворилася в другій половині XVII ст. внаслідок колонізації українцями незаселених теренів на схід від історичного Лівобережжя Дніпра. Територію північної частини інших чотирьох полків Слобожанщини (Харківського, Сумського, Охтирського та Ізюмського) спіткала та ж доля.

На південному сході поза межами сучасної України опинилися землі, колонізовані запорозькими козаками та під їхнім прикриттям іншими українськими переселенцями: Кубань, східне узбережжя Азовського моря (Таганрог з округою). Зрештою, у XX ст. до складу РСФРР була відкраяна територія, сфокусована на нижню течію Сіверського Дінця (так звана Шахтинська округа).

Таким чином, сучасна Україна є державою, яка існує на питомій (етнічній) українській території і відбиває основні особливості розселення українського етносу, починаючи з середини I тисячоліття. Враховуючи, що у її складі відсутні етнічні землі сусідів, територіальні претензії, які регулярно на найвищому рівні лунають з Росії та вряди-годи прямо й завуальовано з Польщі, Угорщини та Румунії, не мають під собою реального історичного підґрунтя. Ці претензії опираються хіба на результати експансіоністської політики. Цілеспрямовані асиміляційні заходи, а то й брутальне виселення українців (як-то було під час операції «Вісла»), видимо далося взнаки тільки зовсім недавно, у другій половині XX ст., призвівши до майже повного знищення або до суттєвого ослаблення українського характеру низки давніх українських земель.

МІФ 2

Україна в сучасних кордонах з'явилася на карті світу винятково завдяки турботі Москви у часи СРСР

Ідеологічна мета міфу Сформувати як в Україні, так і поза нею викривлене враження про відсутність історичної закономірності в появі сучасної Української держави; засіяти зерна підсвідомого визнання права Москви зараховувати Україну до зони свого впливу та особливих інтересів

Підґрунтя спекуляцій Ініційоване Москвою у грудні 1917 р. утворення Української соціалістичної радянської республіки, приєднання до Радянської України частини Галичини (1939), Волині (1939), Буковини (1940), Закарпаття (1945)

Цей міф органічно пов'язаний з попереднім. Якщо той заперечує право українців на територіальну цілісність своєї держави, то цей накидає переконання, що нинішня Україна як суб'єкт з'явилася винятково завдяки добрій волі Москви у часи СРСР. Мовляв, Донбас та Південь були просто подаровані Україні в 1920-х рр., Крим – у 1954 р., а Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина увійшли внаслідок величезних зовнішньополітичних та військових зусиль Кремля. Реалії, однак, були зовсім іншими.

1. Ідея єдності українських етнічних земель під одним державним дахом виникла взагалі до появи російського етносу як такого, а Московія / Росія увесь час лише перешкоджала втіленню в життя цієї ідеї. Коли російський етнос ще тільки формувався (XI–XII ст.), провідна ідеологема середньовічної української держави (Русь / Київська Русь) уже пропагувала збереження верховенства Києва як над всіма руськими (українськими)

землями, так і над приєднаними територіями. Це відбилося і на діяльності князів, і на ідеологічній спрямованості історичних та літературних творів – приміром «Повісті времен- них літ» та «Слові о полку Ігоревім». Ідея єдності історичного ядра Русі – питомо українських земель – не вигасала ні в часи, коли об'єднавчу функцію взяло на себе Галицько-Волинське князівство, ні пізніше, коли українські землі потрапили до складу Корони Польської та Великого Князівства Литовського і Руського.

2. Після утворення Речі Посполитої (1569) традиційна українська еліта, князі та шляхта, послідовно сповідували ідею єдності Русі спершу як сукупності українських та білоруських земель, а згодом як території розселення українців. Коли ж у середині XVII ст. новій українській еліті, козакам, вдалося відновити українську державу у вигляді Гетьманщини, вони однозначно висловлювали претензії на включення до її складу усіх земель, на яких проживало українське населення. Б. Хмельницький промовисто заявляв у 1649 р. королівським комісарам, про князівство «*по Львів, Холм і Галич*», погрожуючи, що, «*ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть ляхи*»[6]. На півночі Гетьманщина мала включати українські землі до Прип'яті. Гетьман намагався не дати Московії захопити Південно-Східну Білорусь і розглядав останню як частину своєї держави. У 1657 р. Пінський повіт було долучено до Гетьманщини[7].

3. Як і Б. Хмельницький, усі гетьмани без винятку мріяли про державу, яка включала б у себе українські землі «*до Вісли*». Приміром, майбутній гетьман Іван Виговський ще на початку 1657 р. говорив шведському послу Готтарду Веллінгу, що козаки домагаються «*старожитної України, або Русі, де бувала грецька* (православна. – В. Б.) *віра і де є ще мова аж до Вісли*»[8]. Гетьман

Петро Дорошенко бачив Гетьманщину в кордонах від Перемишля й Вісли до Мінська, Севська і Путивля. А Іван Самойлович у 1685 р. прямо писав, що «*вся тогобічна сторона Дніпра і Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів до руських монархів належали, і тільки сто років тому з невеликим лишком Польське Королівство ними заволоділо*»[9]. Як тільки були сформовані українські слобідські полки, І. Самойлович відразу ж забажав приєднати Слобожанщину на тій підставі, що її створили вихідці з України[10].

4. У XIX ст. переконання, що всі землі, на яких компактно проживають українці, мають бути під єдиним українським державним дахом, дістали нове дихання відповідно до змінених уявлень про націю та державу. Спершу ідея соборності України жила у працях з історії. **У 1840-х рр. вона представлена вже на рівні політичних концепцій**. Зокрема, члени Кирило-Мефодіївського товариства (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький та ін.), передбачали соборність земель кожного зі слов'янських народів у всеслов'янській федерації. У «Начерках конститу- ції» Г. Андрузького прямо стверджувалося, що в цій федерації була б «*Україна з Чорноморією, Галичиною та Кримом*»[11]. Ідеї соборності трималася київська «Громада», організація українських патріотів. Член «Громади» Павло Чубинський у 1862 р. написав текст майбутнього гімну України «Ще не вмерла Україна», де є промовисті слова: «*Станем браття в бій кривавий від Сяну до Дону*». Михайло Драгоманов розглядав Україну як сув'язь всіх етнічних земель від Закарпаття до Кубані[12].

5. У 1890-ті рр. поява в програмах українських політичних партій положення про боротьбу за неза-

лежну державу йшла в парі з пропагуванням ідеї соборності України. Так, у 1893 р. наддніпрянське Братство Тарасівців проголосило принцип: «*Для нас, свідомих українців, єсть один український народ. Україна австрійська і Україна російська однак нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу*»[13] . Того ж року галичанин Юліан Бачинський у книзі «Україна irredenta» обґрунтовував необхідність побудови незалежної України в межах усіх етнічних українських земель, а в 1895 р. це положення увійшло до програми першої української політичної партії – Русько-Української радикальної партії, заснованої в Галичині в 1890 р. Зрештою, у 1900 р. після того, як щойно створена на з'їзді в Харкові Революційна українська партія (РУП) замовила написання своєї програми Миколі Міхновському, з'явилася його знаменита брошура «Самостійна Україна», де проголошувалася «*Одна єдина нероздільна вільна самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ*»[14].

6. Під час революції 1917–1922 рр. на позиціях соборності стояли українські політичні партії та громадські організації як Наддніпрянщини, так і Галичини, Буковини, Закарпаття. У січні – лютому 1918 р. на мирних переговорах з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Бресті делегація Української Народної Республіки (УНР) наполягала на визнанні УНР у межах, які охоплювали й Холмщину та Підляшшя. Тоді ж українські посланці обговорювали питання про створення з Галичини, Буковини та Закарпаття окремого автономного краю в Австро-Угорщині й зуміли витиснути з Відня «Таємний договір у справі Галичини та Буковини»[15]. Восени 1918 р. рухи, спрямовані на об'єднання українських земель, активізувалися на Буковині та Закарпатті. «*Наше жадання – це своя власна держава Східної*

Галичини, українських областей Буковини та Угорщини», – писала газета «Буковина»[16]. Проголошення 19 жовтня Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) супроводжувалося заявою: «*Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині – а зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцілу українську територію*»[17]. 8 листопада 1918 р. утворена на Закарпатті Руська Народна рада ухвалила Маніфест до русинів Угорщини із закликом до загальноукраїнського єднання. Невдовзі в Ясіні виникла Гуцульська народна республіка, яка відразу ж заявила про прагнення увійти до ЗУНР. 21 січня 1919 р. у Хусті «Загальний Собор всіх русинів, жиючих в Угорщині» ухвалив рішення про прилучення до соборної України[18].

Нарешті, 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в Києві було урочисто проголошено Акт злуки УНР та ЗУНР, який підсумовував тогочасні прагнення українців з різних українських етнічних земель до співжиття в соборній Україні. У віче брав участь і представник Закарпаття Степан Клочурак.

Рух до об'єднання під одним українським державним дахом охопив українців Кубані, а також тих частин російських губерній, які були історичною Слобідською Україною. 17 грудня 1917 р. земські збори Валуйського повіту Курської губернії ухвалили провести 20 лютого 1918 р. плебісцит з приводу приєднання повіту до УНР. У травні – червні 1918 р. гетьман П. Скоропадський отримав звернення повноважних представників Обоянського та Корочанського повітів Курської губернії з проханням долучити повіти до Української Держави. Зверталися й представники заселених переважно укра-

Інститут історії України НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

їнцями повітів Воронезької губенії, а також Таганрожчини[19]. Утворена 28 **січня 1918 р. Кубанська Народна Республіка орієнтувалася на УНР, а члени Законодавчої ради обговорювали питання про прилучення Кубані до України на правах федеративної частини[20].**

***

Як бачимо, ідея Соборної України з давніх часів була не просто органічним, а магістральним явищем українського життя незалежно від бажань сусідів. Росія лише перешкоджала. Найкраще це видно з її підходів до визначення російсько-українського кордону. У 1918 р. Москва зажадала відтяти від України значну частину Чернігівщини, Харківщини та Донбасу[21]. 10 березня 1919 р. створений у Києві російською окупаційною владою маріонетковий уряд затвердив «Договір про кордони з Російською Соціалістичною Республікою». Документ позбавив Україну низки прикордонних районів Чернігівщини, Слобожанщини, Дону й Північного Кавказу[22]. Проте реалізація умов договору викликала численні протести українців. Тому в 1924 р. постала проблема уточнення кордонів. До підготовки документу «Про зовнішні кордони УСРР» було залучено видатних українських вчених Михайла Грушевського та Дмитра Багалія. Ті обстоювали етнографічний принцип проведення кордону й пропонували передати Україні низку повітів Курської та Воронезької губерній, де українці складали майже 90% населення.

Український проект викликав бурхливе обговорення зі взаємними звинуваченнями та зухвалими імперськими заявами з російського боку[23]. 16 жовтня 1625 р. ЦВК СРСР вольовим рішенням ухвалив постанову, яка ігнорувала більшість українських вимог. До України відходила незначна територія на півночі (Семенівська та Крини-

чанська волості, Путивльський повіт) та північному сході (частина Муромської й Уразівської волості, а також вся Троїцька волость). Натомість Шахтинську й Таганрозьку округи було віднесено до Росії[24].

Західний український кордон постраждав ще більше. Укладаючи в 1921 р. у Ризі мирний договір з Польщею, Москва погодилася розрізати Україну по Збручу та Горині, внаслідок чого Галичина, Холмщина, Підляшшя й більша частина Волині опинилися у складі відродженої Польської держави.

Подальша доля цих земель вирішувалася під час Другої світової війни. Першим актом став пакт Молотова-Рібентропа 23 серпня 1939 р., яким у Москві так люблять колоти очі українцям, мовляв, тільки завдяки ньому Галичина та Волинь нині перебувають у складі України. Але насправді укладення пакту не мало нічого спільного з турботою про соборність українських земель. Розчавлена поразками радянської армії у червні 1941 р., Москва, підписуючи у Лондоні 30 липня 1941 р. договір з еміграційним польським урядом про відновлення дипломатичних відносин, зреклася Західної України. Перший же пункт договору стверджував: «*уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу*»[25].

Наприкінці 1943 р. на Тегеранській конференції Сталін погодився на західний кордон по лінії, яку ще в 1920 р. запропонував міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон (Гродно – Брест – Устилуг – на схід від Перемишля й далі до Карпат), але за умови, що до СРСР відійде частина Східної Прусії разом з Кенігсбергом. Москву мало хвилювало, що поза межами України залишиться Холмщина, Надсяння, Підляшшя. Сталін з легкістю їх обмінював на шмат суто німецької території.

16 серпня 1945 р. у Москві була підписана угода про радянсько-польський державний кордон. Проходити він мав уздовж «лінії Керзона» з відступами у деяких місцях на 5–30 км на користь Польщі. У 1951 р. СРСР і Польща обмінялися кількома ділянками[26].

Таке повоєнне радянсько-польське розмежування стало справжньою трагедією для тутешнього українського й польського населення. Згідно з домовленостями, ті з українців, які не бажали опинитися у складі Польщі, могли нібито «добровільно» переселитися до України, а охочі поляки – навпаки до Польщі. До 1950 р. понад 500 тис. українців і 1,5 млн поляків потрапили під немилосердний коток примусового переселення. Найтрагічнішою ж сторінкою стала так звана операція «Вісла», проведена Польщею в 1947 р. за мовчазної згоди Москви. Польська армія очистила від українців предковічні українські Холмщину та Надсяння. Їх насильно вивезли до Західної та Північної Польщі, де розпорошили по величезній території з метою цілковитої асиміляції. На звільнені місця прийшли поляки. У такий варварський спосіб Варшава хотіла навіки розв'язати проблему свого південно-східного кордону.

Так само Кремлю було байдуже й до долі українців Пряшівщини, коли він у 1945 р. укладав угоду про кордон між СРСР і Чехословаччиною. Пряшівщина відійшла до Чехословаччини, чим її по живому відірвали від українського Закарпаття[27].

Отже, міф про жертовні заслуги Росії у формуванні території сучасної України розсипається в обох його вимірах. З одного боку, ідея соборності українських земель ніколи не вигасала в українському світі, а з іншого – у XX ст. саме імперські апетити Росії стали головною перешкодою збирання українських земель під одним дахом.

МІФ 3

Сучасна Південна та Східна Україна – це питома частина Росії (Новоросія)

Ідеологічна мета міфу Укорінити уявлення, що сучасний український Схід та Південь – це землі, колонізовані лише в кінці XVIII – першій половині XX ст. завдяки росіянам. Українці майже непричетні до освоєння краю, а відповідно прагнення відрізати його від України та приєднати до Росії є відновленням історичної справедливості

Підґрунтя спекуляцій Суттєві переміни в житті краю після знищення Росією останньої Запорозької Січі (1775); поява тут росіян та переселенців з Європи; поширення російської мови в містах внаслідок цілеспрямованого зросійщення

«Нагадаю, що це Новоросія. Ось це ось Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території передані в двадцяті роки радянським урядом. Навіщо вони це зробили – Бог їх знає»,
Володимир Путін, 17. 04. 2014 р.[8]

Зазначена заява російського президента відбиває той ідеал суспільних уявлень про сучасну Східну та Південну Україну, який Росія ось уже два століття намагається нав'язати усьому світу. Ще в 30–40-ві рр. XIX ст. була опрацьована ідеологічна концепція, покликана заперечити будь-який внесок запорозьких козаків та іншого українського населення в заволодіння та господарське освоєння краю. Мовляв, ці терени ніколи не були властиво українськими землями і лише волею випадку (як і Крим) опинилися у складі Радянської України, від

якої їх успадкувала Держава Україна. До останньої чверті XVIII ст. вони, хоча й належали Війську Запорозькому Низовому, проте зяяли пусткою без сталих поселень, міст, шляхів сполучення, господарських об'єктів. А справжня колонізація тут буцімто розпочалася лише в останній чверті XVIII ст., після того, як за справу взялася Росія, знищивши в 1775 р. Січ і ліквідувавши запорозьке козацтво. А відтак величезна територія начебто цілком природно перетворилася на органічну частину ядра Російської імперії – таку собі «Новоросію». Нині Москва силкується зарахувати до «Новоросії» Донецьку, Луганську, Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську, Одеську області.

Суто ідеологічна природа концепції помітна навіть по тому, що сучасна версія хитро зараховує до території «Новоросії», ще й землі, які ніколи не належали до складу Вольностей Війська Запорозького Низового. Так, Харківська область, північ Луганської та Донецької історично входили до Слобідської України. Цікаво, що іншу складову Слобожанщини – частину Сумської області – Кремль не включає до «Новоросії». Ясно, що Сумщина випала з розрахунків лише тому, що її не вдалося зросійщити настільки, аби розраховувати на поширення там стійких проросійських настроїв. За аналогічним принципом залишили у спокої і Кропивниччину, хоча більша її частина розташована таки на запорозьких землях. Однак північ Одещини (історичне Поділля) прихопили, сподіваючись, очевидно, що її затягне у вир посутньо зросійщена Одеса.

1. Найкращим доказом цілковитої штучності концепції Новоросії, напевно, є той факт, що аж до кінця XVIII ст. навіть московські еліти не вважали землі сучасної Східної та Південної України питомою російською територією. На майбутню «Новоросію» у

Москві не поширювали дію так званої «династичної теорії», яка проголошувала право московських правителів як Рюриковичів на «київську спадщину», тобто середньовічну українську державу (Русь / Київську Русь). Хоча згадану теорію завжди в XVI–XVII ст. припасовували для обґрунтування претензій на усі інші об'єкти зазіхань, розташовані між Волгою і Віслою. Наприклад, коли Москва хотіла приєднати Казанське ханство, воно було оголошене автохтонною російською землею, бо нібито ще Рюрик опанував Волгу і Каму, обклавши тутешній люд даниною. Як тільки у 1556 р. Москва відчула, що зможе поглинути Астраханське ханство, воно було назване «отчиною» київського князя Володимира. Мовляв, тут було Тмутороканське князівство Русі. Своєю «отчиною» Москва оголошувала й Литву та Польщу[29]. А от до майбутньої «Новоросії» таке визначення ніколи не прикладала. Ці терени Москві слід було *не повертати, а приєднувати.*

2. Українські еліти навпаки споконвіку дивилися на неозорий степ між Доном і Дунаєм не інакше, як на свою природну територію. Уже за княжої доби у Приазов'ї існувало Тмутороканське князівство, а кордони Галицько-Волинського князівства часами сягали гирла Дунаю. Поява у XIII ст. татар не витравила українських претензій на Степ. З другої половини наступного століття вже простежується зворотне просування українського населення в бік Північного Причорномор'я. А в кінці XIV – перших десятиліттях XV ст. там вдалося й закріпитися, правда ненадовго. У середині XV ст. черкаський намісник Свирид відмежував землі Київського князівства по лінії *«від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром – по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською зем-*

лею ... – по Овечу воду, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну»[30].

Через 100 років сучасники так описували південні межі українських земель: «*до берегів Чорного моря, де гирло Дніпра, до рубежів Таврики і Тавані, переправи Дніпра*»[31]. І цієї позиції тодішня українська еліта – князі та шляхта – трималася постійно.

3. На зламі XV–XVI ст. до змагань за володіння Степом підключилися українські козаки, що стало вирішальним чинником формування південних та східних рубежів української території. В історичній пам'яті козацтва міцно засіло переконання, що вже в 1510-х рр. їхні зимівники існували навіть на Дону. У 1760-х рр. запорожці сконструювали універсал Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р., де східна межа Вольностей Війська Запорозького Низового визначалася «*від самарських земель через степ до самої ріки Дону, де ще за гетьмана Прецлава Лянцкоронського запорозькі козаки свої зимівники мали*»[32].

Козацтво швидко перейняло від князів і шляхти переконання в тому, що межею українського світу мають стати узбережжя Чорного та Азовського морів. Ще у 1602 р. гетьман Іван Куцкович так окреслював природні кордони козацької території: «*Почавши від Могилева* (що в Білорусі – В. Б.), *аж до гирла Дніпрового, то все приставства наші*»[33].

4. Вирішальний етап заселення сучасної Східної та Південної України розпочався у XVIII ст. Козаки, а також під їхнім прапором селяни з різних куточків України повністю домінували в освоєнні цього краю й остаточно зробили його частиною української етнічної території. Від 1710-х рр. запорожці вкорінюються в Очаківському степу, гирлі Дністра, проникають на Кубань, пониззя Дунаю (осідали в Килії та Рені). Більше того, вони взялися засновувати свої поселення в Криму[34].

5. Наймасштабнішу колонізацію краю запорожці почали в середині XVIII ст. Неабияким поштовхом до цього стали спроби Росії відібрати їхні північні землі, які прилягали до Гетьманщини, Слобожанщини та Правобережної України. Клин козаки цілком умотивовано вирішили вибити аналогічним клином. Російській експансії козаки ефективно протиставили швидке господарське освоєння краю, підкріплене силовими методами витіснення непроханих колоністів, організованих Росією.

За неповну чверть століття сучасна Південна Україна та більша частина Східної покрилася густою мережею запорізьких зимівників, слобод та містечок. На східному кордоні запорожці створили Кальміуську паланку (1742), організаційний дах для поселень, а також риболовецьких та інших ватаг, які займалися тут промислами. Діяльність кальміуських полковників та місцевої старшини, відкрила шлюзи для прискореного залюднення теренів по Кальміусу та на схід від нього. Якщо у 1755 р. тут налічувалося 50 зимівників, то в 1775 р. – до 300-т лише у степовій смузі. Про масштаби заселення Кальміуської паланки яскраво свідчить текст повідомлення, яке стосувалося дій запорожців на початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр.: «*Як швидко нинішня з Оттоманською Портою почалася війна, то запорожці відразу в раді своїй вирішили усі поселення, які лежать від гирла Самари до ріки Кінської по ріках Вовчій Терській, Сухим та Мокрим Ялам і Кальміусу, спалити, а деякі залишити без мешканців. Що відразу й здійснили. Поселення в гирлі Кальміусу, де було дворів до п'ятисот і церква, спалили, а мешканців усіх зігнали до Усть-Самари*»[35].

Не обмежуючись ближнім Приазов'ям, запорожці проникали на кубанський бік Азовського моря. У 1772 р. кальміуський полковник Петро Велегура взяв під кон-

троль кордон по Міусу. Навіть Петербург був вимушений офіційно визнати успіхи запорозької колонізації в бік Дону. Царський указ 1746 р. визначав кордон між Запорожжям і Військом Донським по Кальміусу (запорожці вимагали провести як мінімум по р. Міус). На Дністрі ж та в Молдові станом на 1755 р. оселилося не менш як 400 козаків, у 1760 рр. в пониззі Бугу – 500 душ. У гирлі Дніпра, тобто на території Кримського ханату, існувала навіть адміністративна одиниця запорозьких козаків – Прогноїнська паланка[36].

Росія пробувала протиставити українській колонізації свою. Але не мала для цього вільного людського ресурсу. Тому розраховувала переважно на те, щоб розбавити українське населення спеціально зваблениими поселенцями з Балкан. У 1752 р. на північних правобережних запорозьких землях було утворено Нову Сербію. У 1753 р. на південь від неї у смузі глибиною 20 верст сформували Новослобідський полк. Того ж року між річками Бахмут та Лугань з'являється Слов'яносербія. Але такі заходи не виправдали себе ні військово, ні економічно, змушуючи Петербург постійно сушити голову над утриманням нових поселень та залагодженням нескінченних конфліктів. Новосербію охороняло 2438 московських солдатів та українських козаків, тоді як чисельність її населення складала лише 1815 чол.[37]

6. Немає жодного стосунку до реалій добре відома легенда про так звані «потьомкінські села», яка наголошувала на нібито безлюдності та незагосподареності Степової України в запорозькі часи. Насправді Г. Потьомкіну не було жодної потреби вдаватися в 1787 р. до афери й обставляти терени, які відкривалися перед очима Катерини II, бутафорськими селами й переганяти з місця на місце тлуми людей та овець. Маршрут бо

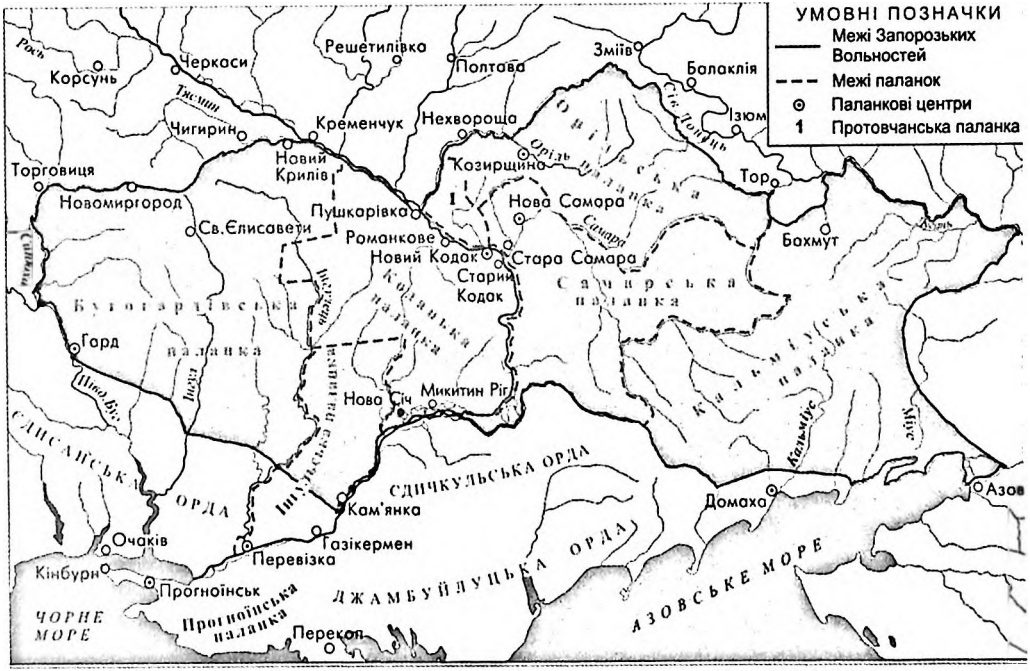

Вольності Війська Запорозького Низового, 1734–1775

цариці пролягав через багатолюдні козацькі села та містечка. Спершу вона пливла по Дніпру повз Мишурін Ріг, Плахтіївку, Дніпрово-Кам'янку, Бородаївку, Пушкарівку, а потім прямувала суходолом через Канцерівку, Грушівку, Носаківку та ін.[38] Відтак Катерина II мала змогу наочно переконатися в реальних наслідках успішних зусиль запорожців з колонізації та господарського освоєння краю.

7. Все, що робила Росія після ліквідації Вольностей Війська Запорозького Низового, опиралося на запорозький фундамент та на українські людські й матеріальні ресурси. Економіка краю, мережа поселень, шляхи сполучення розвивалася на створеній запорожцями інфраструктурі та на господарському досвіді козаків. Величезна територія в запорозькі часи незворотно набула українського забарвлення. На 1775–1779 рр. число лише задокументованих зимівників (найпоширеніша форма запорозьких поселень) сягнуло 5767. Припускають, що загальна кількість зимівників могла становити понад 9117[39]. Частина зимівників перетворилися на багатолюдні села і містечка: Микитине, Старий та Новий Кодаки, Самара, Лоцманська Кам'янка, Половиця, Царичанка, Романкове, Тритузне, Петриківка, Перещепине, Кам'янка, Орлик та ін. Більшість сучасних міст Південної та Східної України постали на місці давніх козацьких поселень (див. с.32–36).

8. У тих випадках, коли Росія в кінці XVIII – на початку XIX ст. переставала враховувати запорозьку спадщину, відразу потрапляла в халепу. Найкраще це видно на прикладі спроб заснувати фортеці та міста. Якщо фортеці зводили на обжитих козаками місцях (біля містечок, хуторів, зимівників чи на їхньому місці), це призводило до подальшої розбудови населених пунктів на основі поєднання козацьких поселень та фортеці.

Прикладом може бути Олександрівська фортеця (нині на території Запоріжжя), Єлисаветградська (Кропивницький), Херсонська (Херсон). Фортеці ж, поставлені на голому місці (Захар'ївська, Олексіївська, Петрівська та ін.), занепали й пішли в небуття після того, як їх покинули гарнізонні команди. Аналогічним був фінал, коли у зв'язку з будівництвом фортеці, росіяни нищили запорозькі зимівники, і козаки вимушено переселялися в інші місця. Ті ж Микитинська та Кирилівська фортеці не залишили по собі жодного сліду, крім поодиноких валів посеред степу[40].

Ще показовішим є випадок зі спробами заснувати губернський центр Новоросійської губернії Катеринослав. У 1776 р. його запланували поставити на р. Кільчень на голому місці, «без коріння». Проте невдовзі виявилася повна непридатність локації. У 1784 р. Катерина II була вимушена видавати указ про перенесення губернського центру на правий берег Дніпра до конгломерату козацьких поселень (містечка Новий Кодак, Старий Кодак, слободи Половиця, Таромське та ін.)[41].

9. Промовистою є статистика населення краю у XIX ст. Українці значно переважали скрізь. Візьмемо, бодай, найпівденнішу частину – Бессарабський степ і Придунав'я. У 1811 р. в м. Ізмаїл, який тільки в наступному році відійде до Російської імперії, українці становили 42%, росіяни – 10%, турки – 12%. Станом на 1850 р. українці переважали в сільських поселеннях Аккерманського та Ізмаїльського повітів, а росіян було від 4,5% до 9,9%. Картина принципово не змінилася й у кінці XIX ст. Перепис 1897 р., під час якого етнічне походження визначалося за мовою спілкування респондента, українці в Аккерманському повіті переважали росіян утричі, а в Ізмаїльському в 4,7 рази. Українці становили більшість і в містах краю: Аккермані, Ізмаїлі, Кілії, Рені. При цьому пе-

реселялися сюди вихідці з багатьох українських регіонів – від Галичини та Волині до Слобожанщини[12].

Ще разючішою була картина у створених у 1802 р. Катеринославській та Херсонській губерніях. Станом на 1851 р. українців у першій проживало 70% (703, 699 чол.), а росіян – лише 3% (30000 чол.), у 1868 р. з населення 1 292 480 чол. 917 660, або 71% були українцями. Росіяни становили лише 5,5%, або 71087 чол., поступаючись молдаванам, євреям і навіть німецьким переселенцям[43]. У Катеринославській губернії навіть за переписом 1897 р. українці становили 69,7%, а росіяни – лише 17,3%. Українці рішуче переважали в усіх повітах цієї губернії, включно з найсхіднішими – Маріупольським, Слов'яносербським, Бахмутським[44].

10. Зрештою, аж до 1840-х рр. поняття «Новоросія» хоча й уживалося, але виключно в адміністративному сенсі як похідне від Новоросійської губернії (за принципом, наприклад, Гуляйпільський р-н – Гуляйпільщина). Регіон називали «Запорожжям», «Степом» тощо навіть дворяни, які прибули з Росії. Ці останні протиставляли регіон питомим російським землям, пишучи в листах, приміром, «*поїхав в Росію*», «*прибули з Росії в Степ*». І лише в 1830–1840-х рр. поняттю «Новоросія» штучно надали регіонально-політичного змісту. Власне ця ідеологема і з'явилася тільки тому, що Росія конче потребувала вичавити з історичної пам'яті та свідомості переважної більшості місцевої людності переконання про регіон як частину української території. Якби населення вписувало його до російського масиву, потреба в нав'язуванні нового поняття відпала б (не вигадували ж нових понять для Уралу чи примосковської смуги). Подібні ж нездійсненні завдання силкуються вирішити сьогодні й новоспечені «новороси».

МІФ 4

Міста Південної та Східної України засновані Росією

Ідеологічна мета міфу Створити ілюзію, що ключові населені пункти Степової України завдячують своєю появою зусиллям Росії, чим розширити поле для навіювання концепції «Новоросії»

Підґрунтя спекуляцій Практичні кроки Росії в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. з розвитку козацьких поселень (містечок, сіл, зимівників)

Спроби зробити з Росії засновницю східноукраїнських та південноукраїнських міст – важливий елемент її ідеологічних стратегій, спрямованих на конструювання міфічної «Новоросії». Під різними приправами навіюється переконання, що історія сучасних Дніпра, Одеси, Запоріжжя, Кропивницького та інших міст починається винятково з останньої чверті XVIII ст., відколи стартувала посилена інтеграція краю до властиво російського простору. Нав'язуються штучні дати заснування міст, прив'язані, звісно, до появи росіян.

Якщо в усьому світі стійкою тенденцією є прагнення занурити появу того чи іншого міста якомога глибше, чим надати величнішої ролі, то тут навпаки, безжально відкидається цілий пласт історії, щоб тільки вивести все від російського кореня. Неприховано використовуючи подвійні стандарти, відкидаючи європейську практику датування міст, проводять просто таки непрохідну межу між поселенням і містом. Мовляв, за точку відліку історії міста слід брати виключно час перетворення поселення на місто й

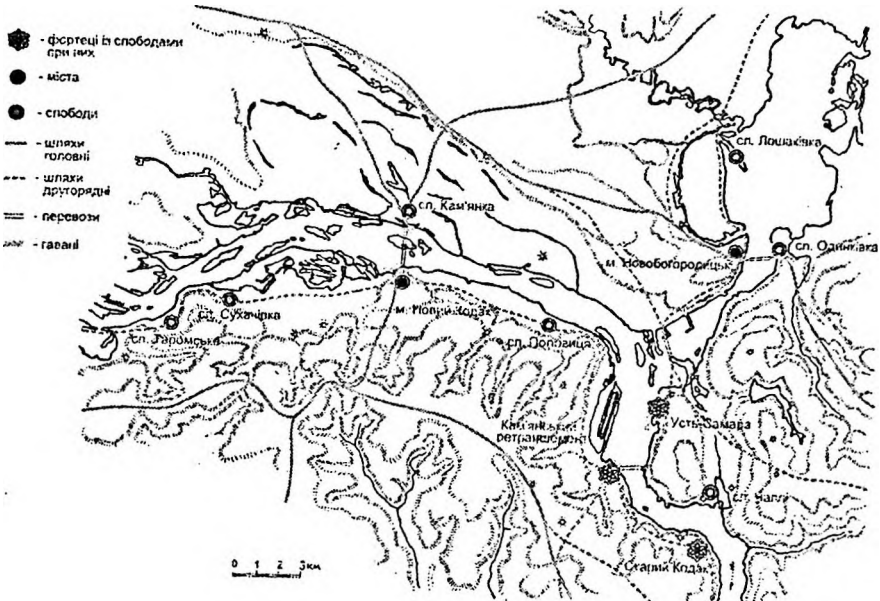

Територія м. Дніпро на середину XVII ст.

рахують це перетворення від дати відповідного царського указу. Та чомусь подібний підхід не використовується для датування тієї ж Москви, яку, аби задавнити, цілком по-європейськи виводять від 1147 р. на підставі першої звістки про поселення (не місто!) під цією назвою. Достатньо виявилося туманної літописної згадки про те, що князь Юрій Долгорукий передав через свого посла запрошення князю Святослава Ольговичу «*прийди до мене, брате, в Москву*».

По-живому відрізається увесь попередній період навіть тоді, коли існують цілком очевидні аргументи на користь того, що існували не просто поселення, а власне містечка чи міста-фортеці, як, приміром у випадку з Одесою або Дніпром. Словом, в хід ідуть будь-які маніпуляції, щоб тільки підвести все під «Новоросію».

1. Переважна більшість сучасних міст Південної та Східної України мають козацькі коріння або й значно глибші. Задовго до того, як тут з'явилися перші росіяни, козаки (або попередники) заклали поселення в найпридатніших місцях. Ці поселення й дали старт історії міст. Зокрема, сучасний Дніпро був посаджений на конгломерат козацьких містечок і слобід (Новий Кодак, Старий Кодак, Половиця, Таромське, Сухачівка, Діївка та ін.), Новомосковськ виник з козацьких Самари, Старої Самари, Новоселиці, Самарчика, Херсон – зі скупчення зимівників. У межах сучасного Луганська був козацький зимівник на Кам'яному Броді. Донецьк постав із козацького села Підгороднього, Нікополь – з містечка Микитиного, Лиси-чанськ із зимівників на Лисичому Байраці. Маріуполь виріс із козацького поселення Домаха, яке у свою чергу виникло у XVI ст. на місці давнього генуезького міста Адомаха[45]. У 1768 р. тут налічувалося не менш ніж 500 дворів, і була церква, закладена в 1754 р.[46]

Як Росія використовувала козацьку спадщину добре видно на прикладі Запоріжжя. Плануючи будівництво так званої Дніпровської лінії укріплень, Катерина II мала намір закласти Олександрівську фортецю на правому березі річки Мокра Московка, на землях Війська Запорізького Низового. На плані зведення фортеці 1770 р. фіксуються 12 запорозьких зимівників. На території семи з них були побудовані укріплення, а решта п'ять розміщувалися поруч вздовж Московки. Будівництво фортеці супроводжувалися розоренням російськими військовими командами зимівників, по р. Московка та на прилеглій території. На карті 1798 р., місця колишніх зимівників позначені хуторами. Ці хутори пізніше увійшли до міської смуги Олександрівська. Зведена у 1770 р. Олександрівська фортеця була затоплена весняними водами, тому наступного року розпочали будівництво нової твердині за два кілометра – на р. Суха Московка і знову в обрамленні козацьких зимівників. Назви тутешніх балок (ці назви збереглися до сьогодні) походять від прізвищ власників зимівників: Капустянка (від зимівника козака Капустяна), урочище Сагайдачне (зимівник Сагайдака), Гасан Гасанівка (зимівник Гасана тощо). У 1806 р. м. Олександрівськ (сучасне Запоріжжя) як сукупність сфокусованих на Олександрівську фортецю поселень стає повітовим центром[47].

2. В останній чверті XVIII ст. навіть Катерина II та її оточення часами не приховували, що ключові тутешні міста не були засновані росіянами, а постали на вже заселеному місці. Найпромовистішими прикладами є Дніпро та Одеса.

Обпікшись на прагненні побудувати губернський центр Катеринослав на голому місці (гирло Кільчені), Катерина II, створивши в 1783 р. Катеринославське намісництво, видала 22 січня 1784 р. указ про місце губерн-

ського центру. Ним був визначений Катеринослав (сучасний Дніпро). Але його тепер уже не планували засновувати на новому місці, а утворювали з козацького містечка Новий Кодак: «*Губернському місту під назвою Катеринослав бути для кращої зручності на правому боці ріки Дніпро біля Койдака*»[48]. Ще промовистіше про це висловилися упорядники «Опису Катеринославського намісництва» 1784 р.: «*Катеринослав – знову утворюване місто з містечка, яке називається Новий Койдак, і яке лежить на правому березі Дніпра навпроти гирла річки Самари*»[49].

Одеса продовжувала історію Коцюбієва – Хаджибея, перша згадка про який відноситься до 1415 р. У 1764 р. турки збудували в Хаджибеї нову фортецю, яка мала передмістя і форштадт. У 1789 р. російські війська штурмом оволоділи нею, а 27 січня 1795 р. Катерина II видала указ, який неспростовно свідчить про те, що Одеса – це лише

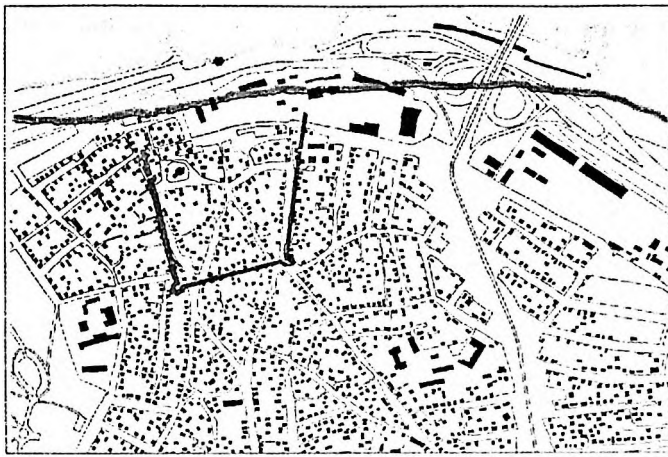

Новий Кодак на тлі сучасного м. Дніпро.
Креслення О. Репана

нова назва Хаджибея: «*Наказуємо створити Вознесенську губернію з губернським містом Вознесенськом при р. Буг, а із знову утворюваних міст – татарське поселення Хаджибей перетворити в м. Одеса, приписане до татарського округу*»[50].

3. Надаючи назви містам, Росія прагнула перш за все вкоренити уявлення про питому російськість краю. Звідси використання імен цариць, царевичів та царівн (Катеринослав, Олександрівськ, Єлисаветград, Павлоград та ін), похідних від топоніму «Москва» (Новомосковськ) тощо. Крім того, перейменовуючи козацькі населені пункти, Росія навіювала враження, що саме вона їх і засновувала. Зокрема, запорозьке село Усівка було перетворене в 1784 р. на повітовий центр Катеринославської губернії й перейменоване на Олександрію. Тоді ж, і за аналогічних обставин, містечко Орлик, засноване козаками ще на початку XVII ст. при впадінні р. Синюха в Південний Буг, отримало назву Ольвіополь (нині входить до складу м. Первомайськ Миколаївської області). Показовий випадок, який наочно демонструє російські імперські технології, стався у випадку з містечком Нехвороща, що на р. Оріль, яке веде свій родовід від початку XVII ст. У 1784 р. Нехвороща, разом зі статусом повітового центру, отримала назву Олексопіль. Але в 1794 р. повітові установи перевели до Царичанки, й тепер уже та стала Олексополем. У 1797 р. обом містечкам були повернуті історичні назви[51].

МІФ 5

Україна – органічна частина «русского міра», а не європейського світу

Ідеологічна мета міфу

Навіяти переконання, що за своїм цивілізаційним кодом українське суспільство не має нічого спільного з Європою, натомість є невіддільною складовою російського простору. Відтак природне місце України – повернення до своїх «предковічних корінь» – якнайтіснішого поєднання з російським світом аж до розчинення в ньому

Підґрунтя спекуляції

Тривале перебування значної частини українських земель у складі Російської імперії, яка постійно, й у багатьох випадках успішно, намагалася перекувати українське життя з європейського на московський лад, прищеплюючи уявлення про унікальну історичну спорідненість українців і росіян та про категоричну чужість і ворожість Заходу

Спроби представити український світ відгалуженням «русского міра», звісно, мають куди глибший підтекст, ніж прямі апеляції до заяложених вже тез про «спільне минуле», «тісне переплетення історичних доль», «глибоке усвідомлення нерозривної внутрішньої єдності», «природність формування спільного російськомовного простору» тощо. Міф лише напозір зводиться до цих спрощених мантр, щоб полегшити шлях до свідомості. Насправді він призначений прибрати з голів українців уявлення про свою історичність та самодостатність, чим розчистити дорогу до реалізації давньої надмети Москви – повного розчинення українства в російському морі.

У центрі міфу лежать ідеї про спільний цивілізаційний «русскомірскій код» та особливу історичну місію «русского міра», цілковито відмінну від начебто згубної моделі розвитку європейського світу. Претензія на унікальність покликана вплинути емоційно, зробивши міф психологічно привабливішим для кінцевого споживача, байдуже росіянина, українця чи представника Заходу.

Однак при ближчому розгляді з'ясовується, що крім невибагливого педалювання на «спільному минулому», за міфом не стоїть нічого посутнього. **Навпаки українське та російське суспільства належать до різних цивілізаційних орбіт, а Україна є органічною складовою не суто умоглядного «русского міра», а цілком реального європейського світу.**

1. Організація суспільства та влади на українських землях відповідає європейській моделі. Це добре простежується уже з часів середньовічної держави – Русі, тісно пов'язаної з Європою (від торгових відносин до шлюбних стратегій великих київських князів). Тоді й надалі цивілізаційний код українського соціуму визначав «лицарський» тип стосунків з його ідеалом добровільного служіння еліти правителю, договірності цього служіння, недоторканості «окропленої кров'ю» власності. На цих засадах виробилися захисні механізми від тиранії та потяг до демократизму, найвиразнішими проявами якого стали: вічові традиції Русі (не давали абсолютизуватися владі князя), станова шляхетська демократія XVI–XVII ст., козацьке самоврядування як предтеча устрою Гетьманщини та Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Остання була просякнута ідеями суспільного договору між правителем та елітою, обмеження гетьманської влади, розподілу повноважень та турботи правителя про територіальну цілісність, а також

суверенітет держави. Українська правова система увібрала в себе базові принципи римського права. Відкрита для новацій Україна постійно черпала з європейської інтелектуальної скарбниці й по-своєму, але органічно переживала всі ті процеси, які були притаманні решті Європи: Відродження, Реформацію, формування міського самоуправління на засадах магдебурзького права, становлення абсолютизму, Просвітництво тощо.

2. У головах європейців Україна неодмінно уявлялася складовою їхнього простору, східною брамою Європи. Навіть в кінці XVIII ст., коли Московія перейшла до активної фази насильницького переорієнтування українського світу на свою цивілізаційну орбіту, в австрійського історика Й. Х. Енгеля не було сумнівів у тому, що Україна – це не інакше, як «*стіна, що відділяє культурну Європу від дикої Азії*», «*твердиня проти татар і росіян*»[52].

3. Порівняно з Україною, Московія виглядає цілком іншою планетою. Коріння цього занурені в саму природу московського світу, сформованого під величезним впливом деспотичної Золотої Орди. Суспільство Московії не мало типового для Європи «лицарського» закроєння й було запрограмоване на формування самодержавства з холопством перед государем усього без винятку населення. І хоча цар здебільшого лише на позір був всевладним, а насправді головні важелі найчастіше перебували в руках олігархії, це справу не змінювало. Московії було невідоме те, що становило основу українського суспільства – лицарський етикет та гідність, у підмурівку яких лежала недоторканість вислуженої власності. Тому-то московські бояри, не кажучи вже про дворян, чулися холопами царя й не знали гербової традиції, цієї візитної картки сповнених гонору українських князів, панів та шляхти.

4. Визначальними для формування цивілізаційного коду Московії були впливи ординської організації суспільства і влади. На ординський взір сформувалися бюрократичні інституції та адміністрація, уявлення про природу й прерогативи влади, характер відносин з підлеглими, легітимність тощо. Спадщина Київської Русі та візантійські впливи не мали особливого значення. За влучним висловом Е. Кінана, «*Шукати доказів взаємоперетікання між модерною російською чи навіть московською політичною культурою та Києвом або Візантією – це ... марна справа*». Неможливо віднайти аргументи на користь того, що «*хтось із могутніх московських політиків або якась політична група була добре обізнана з візантійською політичною культурою*». Московити не стільки перейняли від Візантії скільки «*стали думати, що їхні традиції були «візантійські»*», обмежившись зовнішнім мавпуванням візантійського стилю[53]. У кращо-му випадку візантійські впливи обмежувалися релігійною сферою, та абстрактними теоретичними й філософськими концепціями.

Так само майже нічого не було реально взято з інтелектуальної спадщини Київської Русі. Ніщо не вказує на те, що Москва мислила себе спадкоємцем політичної культури та реальних традицій Київської Русі. Деспотична, самодержавна Московія була антиподом Києва й вороже ставилася до всього, що його відрізняло від неї. Особливо виразно це буде помітно після Переяславської ради 1654 р., коли московити почнуть втручатися в українські справи. Усе місцеве Москва прагнутиме переламати через коліно й перекувати європейське закроєння українського суспільства і влади на власний копил. Ні в XIV–XVI ст., ні пізніше Москва навіть зовні не взорувала на київські зразки. Навіть на рівні символів – імена представників еліти, архітектура Кремля, культ

святих – не видно, що Москва справді є другим Києвом[55]. Єдина сфера, де московити наголошували на спадкоємності – це обґрунтування своїх експансіоністських намірів щодо території Русі, які з останньої чверті XV ст. опиралися на ідею перетікання прав на «київську спадщину» саме до московських правителів як Рюриковичів.

При цьому все імпортоване (переважно з Орди) було змодифіковане Церквою та світською елітою на ґрунті місцевої традиції, що в підсумку й дало московську інституційну модель, політичну культуру, зрештою, цивілізаційний код. Останній був цілком самодостатнім, властиво московським, разюче відмінним від європейського, притаманного Україні. Відтак «*більшість із відомих і сутнісних ознак західної політичної культури не знаходять паралелей в Росії*»[56].

5. Унікальність московської цивілізаційної моделі загострювало культивування у Московії фундаментальної ворожості до європейського світу. У XIV–XVII ст. дух Орди їй був непорівняльно ріднішим, ніж версія розвитку Новгорода чи Твері, не кажучи вже про Україну. Відгородившись від Заходу, Москва не знала того культурного досвіду, що його переживала Україна. Московські міста були влаштовані на зовсім інших засадах. Магдебурзьке право залишалося незвіданою планетою. Правова система базувалася на інквізиційному процесі. Рівень освіченості навіть серед верхівки залишався на дуже низькому рівні. Навчальних закладів типу Острозької Академії чи Києво-Могилянської колегії не існувало. Віднайти знавців мов бодай на потреби Посольського приказу становило велику проблему. Виписували з України та Білорусі, як і організаторів шкільництва. Павло Халебський, який у 1656 р. їздив через Україну в Московію, дуже тонко підмітив принципову відмінність

України від Московії: «*Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть-чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може себе почувати хоч трохи свобіднішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виросли, а всі інші, от хоч би ми, навіть ставши панами цілої країни (як патріарх!), ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі*»[57].

Лише у XVIII ст. зусиллями Петра I Московія вдасться до спроб відмовитися від європофобії та зреформуватися за європейською подобою. Саме заходи молодого царя, які грубо ламали вікові московські традиції, якнайкраще свідчать про докорінну відмінність московської цивілізаційної версії. Не менш показовим є й широке залучення українських інтелектуалів для опрацювання стратегії реформ (чого вартий лише Феофан Прокопович!). Масово зваблювали до Петербурга також управлінців та й просто освічених людей. Це вичерпно свідчить про те, до якого світу належала Україна і наскільки вона різнилася від Московії. Без величезного інтелектуального внеску кількох хвиль українського допливу неможливо уявити модернізацію Російської імперії у XVIII ст., не кажучи вже про культурне піднесення й освіту. Основні ідеї, які лягли в основу опрацювання концепції модернізації Московії, мали українське походження. Та й саме проголошення царя імператором, а Московію – Російською імперією було навіяне Ф. Прокоповичем.

Утім, Москва так і залишилася на роздоріжжі, не сприйнявши європейської версії, й до сьогодні збивається на відверту європофобію.

МІФ 6

Існує не Україна, а Малоросія як невід'ємна складова частина Росії (Великоросії)

Ідеологічна мета міфу Укорінити переконання, що Україна є органічною складовою російського світу

Підґрунтя спекуляцій Поширення в ранньомодерній українській державі (Гетьманщині) понять «Мала Русь», «Мала Росія», «Малоросія», під якими розуміли як саму державу, так і сукупність етнічних українських земель; перебування в обігові понять «малоросійський народ», «козацький малоросійський народ» для позначення еліти Гетьманщини.

«Малу Росію, відтяту гілку,
до природного кореня, до Великої Росії,
приєднав сам Бог»
московський посол до Гетьманщини
Васілій Кікін (1658)

Представлене московським послом В. Кікіним в Чигирині ще в 1658 р. бачення Москвою природи співвідношення України та Росії було покликане ідеологічно обґрунтувати поглинальні задуми, до яких вдалася московська еліта. Опрацьована тоді стратегія справно служить імперським апетитам Кремля до сьогодні. В основу сучасних маніпуляцій покладено два чинники. По-перше, з того факту, що в Гетьманщині широко вживали поняття «Мала Русь», «Мала Росія», «Малоросія», «малоросійський народ», роблять спекулятивний висновок про начебто усвідомлення українцями самих себе як частини російського світу. При цьому замовчують, що в Україні та Московії в

поняття «Мала Росія» вкладали абсолютно інше значення. По-друге, адепти міфу підступно маніпулюють стереотипами мислення пересічної людини. Усі в повсякденні часто мають справу з «малим» як похідним від «великого», особливо на прикладі назв населених пунктів, річок, гір тощо. Це на рівні підсвідомого підштовхує до аналогічного підходу й у випадку з парою «Мала Росія» – «Велика Росія». Москва послідовно користується такою сприятливою для неї обставиною, облудно ігноруючи принципові відмінності між співвідношенням «малого» і «великого» у повсякденні та між «Малою Руссю» і «Великою Руссю» як інтелектуальних продуктів XVII ст.

1. Українська інтерпретація «Малої Русі» (вона ж «Мала Росія», або «Малоросія») в середині XVII–XVIII ст. не має нічого спільного з московською версією. Уявлення еліти Гетьманщини про «Малу Русь» опиралися на попередню українську традицію, коріння якої сягають початку XIV ст. Саме тоді поняття «Мала Русь» й тотожне «Мала Росія» починає вживатися в Україні у церковній сфері. Імпульс виходив від Константинопольської патріархії. У 1303 р. вона погодилася з утворенням Галицької православної митрополії, поява якої була потрібна українському князю-королю Юрію Львовичу для зміцнення свого Руського королівства (Галицько-Волинського князівства) як прямого спадкоємця України-Русі. Водночас це була відповідь на переїзд київського митрополита Максима у 1299 р. до Володимира-на-Клязьмі (патріарх визнає канонічність нової резиденції київського митрополита лише в 1354 р.[58]). Відтак Константинополь потребував відображення на рівні термінології поділу Київської митрополії і пішов звичним шляхом. Територію, яка підлягала Галицькій митрополії й охоплювала ядро колишньої єдиної України-Русі, було

названо «Малою Руссю» за аналогією з парою «Мала Греція» (первісна) – «Велика Греція» (результат розвитку Малої). Тобто «Мала Русь» – первісна, «Велика Русь» – наслідок розширення Малої Русі. Під Малою Руссю у XIV ст. розуміли Галицько-Волинське князівство включно з Києвом, під «Великою Руссю» – землі з центром у Москві. Поволі з суто церковної сфери поняття «Мала Русь» проникло в політичну площину та історичні праці. У 1430-х рр. князь Юрій II-Болеслав увів термін «Мала Русь» до свого титулу, а в 1350-х рр. візантійський історик Никифор Грегорас писав про Малу Русь із центром у Києві[59].

Іншими словами Москва не мала жодного стосунку до появи поняття «Мала Русь» та до його первісного смислового наповнення. Так само вона була непричетна до відродження поняття в кінці XVI ст, після того, як воно у XV ст. вийшло з ужитку. Натомість поняття «Велика Русь» ходило й у XVст, але його просторове наповнення не охоплювало українські та білоруські землі.

2. Надання поняттю «Мала Русь» нового дихання було пов'язане з українськими православними інтелектуалами кінця XVI – першої половини XVII ст. (єпископ Г. Балабан, митрополити М. Рагоза, Й. Борецький, П. Могила та ін.). В умовах релігійного тиску на українське православ'я в Речі Посполитій вони почали шукати підтримки у Москві. Однак це не свідчить про те, що українські ієрархи відчували до Московської держави якийсь особливий пієтет. Все набагато простіше. У них банально не було іншого вибору, адже східні патріархи не мали реальної потуги щоб очолити православний блок у протистоянні з католицьким табором та уніатами. Московський же цар був єдиним на той час православним монархом, і лише він міг надати ре-

альну моральну й фінансову допомогу За таких умов годилося подати свої прохання у привабливому для нього світлі, а заодно і зберегти обличчя. Тому з шухляди була вийнята ідея про Малу і Велику Русь для того, щоб нагадати цареві про спорідненість цих двох Русей та існування спільного для них державного даху – київського – у княжі часи[60]. Але подібні слова призначалися лише для московських вух. Українські православні кола чітко від- різняли руський (український) світ від московського. Коли після Переяславської ради 1654 р. дійде до того, щоб на ділі виявити свій начебто палкий москвоцентризм, митрополит Сильвестр Косов виявиться затятим противником реальної зверхності царя над Україною, а московського патріарха над Київською православною митрополією.

Більше того, до української Національно-визвольної війни середини XVII ст. навіть у Москві не розглядали Малу Русь як частину свого простору (Великої Русі чи «всієї Русі»). На переговорах з Річчю Посполитою в 1634 р. московські дипломати заявляли полякам, що «*ваша Мала Русь, яка належить до Польщі та Литви, до того царської величності іменування всія Русі не йде, застосувати вам цієї своєї Русі до всієї Русі немає чого*»[61].

3. Богдан Хмельницький та його оточення візьме на озброєння концепцію ототожнення Гетьманщини з Малою Руссю, тобто з первісною Руссю. Вдатися до «малоросійського» аргументу змусила гетьмана нагальна потреба узаконити появу нової держави. Остаточне поширення поняття «Україна» на всі етнічні українські землі було потрібне козакам для самоствердження всередині суспільства як нової еліти. Одночасна ж апеляція до «Малої Русі» працювала на міжнародне визнання відновленої держави, наголошуючи на спадкоємності державницької традиції від Русі до Гетьманщини. У нової україн-

ської еліти просто не існувало іншого способу як використати чинник старовини, універсальний у середньовіччі та ранні нові часи узаконювач політичних та соціальних претензій еліт.

4. Концепція, котру умовно можна окреслити як «Гетьманщина – це Мала Русь сьогодні», наголошувала, що втілена наразі в Гетьманщині українська державницька традиція давніша за московську. Це дозволило інтелектуально спростувати московські претензії на «київську спадщину».

Щонайпізніше з літа 1651 р. згадану концепцію було впроваджено до дипломатичного обігу. Генеральний писар І. Виговський на переговорах з московським посланцем Г. Богдановим прямо говорив, що цар має взяти під свою опіку на основі договору «*всю Малу Русь*». Використання поняття «Мала Русь» / «Мала Росія» мало показати, що Гетьманщина є спадкоємницею Київської Русі, мислиться в українських етнічних кордонах. Ще на початку 1649 р. Б. Хмельницький прив'язував територіальне питання до меж Русі, коли перед московським послом говорив, щоб поляки, поступилися б землями «*по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі*»[63].

5. Поняття «Україна» та «Мала Русь» / «Мала Росія» (пізніше «Малоросія») вживалися в Гетьманщині як тотожні. Це добре видно з того, що козаки почали розуміти під своєю вітчизною українські терени та вживали як синоніми поняття «вітчизна Мала Росія» та «вітчизна Україна». У знаменитому маніфесті від 1 липня 1659 р. до учасників заколоту проти І. Виговського, прямим текстом йдеться про народження і діяння старшини в «*Малій Росії, вітчизні нашій*»[64]. Гетьман Іван Брюховецький пише: «*Мала Росія, мила наша вітчизна*» й невдовзі закликає захищати «*Україну, вітчизну нашу милу*»[65]. Про

Україну / Малу Росію як вітчизну писали гетьмани Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький, Михайло Ханенко, Іван Самойлович, Іван Скоропадський, Пилип Орлик, Петро Іваненко, кошовий Кость Гордієнко[66].

6. У розумінні еліти Гетьманщини Мала Росія / Україна, покривала всі українські терени, а не лише Лівобережну Україну. Останній гетьман Кирило Розумовський (1750–1764) вживав титул *«Гетьман Малої Росії обох сторін Дніпра»*, Військовий канцелярист Погарської сотні Стародубського полку Григорій Покас (1751) у своєму упорядкуванні «Короткого опису Малоросії» прямо вживає поняття *«тогобічна Україна малоросійська»*. Навіть у 1789 р. невідомий упорядник «Короткого історичного опису Малої Росії» відніс до Малоросії Чернігівщину, Переяславщину, Волинь, Поділля та Луцьке князівство[67].

7. Паралельно поняттю «Мала Росія» до обігу увійшли похідні від нього «*малоросійський народ*», «*козацький малоросійський народ*» для підкреслення спадкоємності в Україні еліт. За таких обставин Москва швидко пішла на те, щоб поставити з ніг на голову співвідношення Малої та Великої Русей. Уже в 1658 р. «Велику Русь» московські дипломати подавали як питому Русь, від якої свого часу відкололася «Мала Русь». Але тільки у XIX ст. Російській імперії вдалося нав'язати свою версію в Україні та в Європі. Відтоді поняття «Малоросія», «малоросіяни» набули абсолютно іншого звучання, ніж вони мали в середині XVII–XVIII ст., й у середовищі поборників самодостатності українського світу почали сприйматися образливо. Це призвело до остаточного витіснення «Малої Русі» / «Малої Росії» / «Малоросії» з лексикону українського націотворення, а російські спроби замінити ними поняття «Україна» почали викликати бурхливе несприйняття.

МІФ 7

Поняття «Україна» виникло для позначення окраїн російських земель

Ідеологічна мета міфу Підтримувати в українському суспільстві комплекс меншовартості, навіювати самоїдство до власної історії як буцімто вторинної та не вартої уваги

Підґрунтя спекуляцій Співзвучність понять «Україна» та російського «окраіна»; існування у складі Російської імперії Слобідської України як сукупності українських слобідських козацьких полків (їхня територія була локалізована на тогочасному південному рубежі імперії)

Прагнення накинути поняттю «Україна» виразний хуторянський наліт логічно вписується в зусилля Росії, спрямовані на ідеологічне обеззброювання українців перед катком «русского міра». Тиснуть тут на дуже чутливу струну в людській психології, працюючи на усталення в суспільній свідомості уявлень про неповноцінність українського світу. Тривале перебування українських земель під російською зверхністю, під час якого поняття «Україна», починаючи з XIX ст., подавали саме під такою приправою, вистеляло дорогу до сучасного протиставлення на рівні підсвідомого начебто благенької «України» нібито величній «Росії». Воду на російський млин лив і той факт, що в польській традиції часів Речі Посполитої поняття «Україна» найчастіше вживалося для позначення козацьких країв (Південної Київщини, Східного Поділля та Запорожжя), розташованих на межі з татарським світом. Тож російська версія «України» засадничо перегукувалася

з польською з тією лише різницею, що Польща не надавала поняттю ідеологічного забарвлення й не надає нині.

Справжнє походження назви «Україна» досі належним чином не прояснене. На цьому питанні зламано чимало списів і висловлено немало різних версій включно з екзотичними. **Утім, ані первісне значення поняття «Україна», ані усі його подальші смислові наповнення не мають нічого спільного зі вторинністю та неповноцінністю.**

1. Уже перша згадка про «Україну» (1187) дисонує з концепцією «окраїнності». Згідно з літописом, після смерті переяславського князя Володимира Глібовича «*За ним же Україна багато потужила*»[68]. Переяслав явно не відносився до окраїн середньовічної Української держави (Русі). Навпаки трикутник Київ – Чернігів – Переяслав був її ядром. Дві інші ранні звістки 1189 та 1217 рр. розміщують Україну в Галичині[69].

2. Справжній сплеск згадок про «Україну» спостерігається в XVI – першій половині XVII ст. Більшість з них міститься в документах польського та московського походження. Ці звістки віддзеркалюють традицію називати «українами» ті частини українських земель, які потрапили до складу Корони Польської чи Московії й автоматично опинилися, ясна річ, на периферії від ядра держави. Відтак у Польщі поняття «Україна» прикладалося, приміром, і до території навколо Сянока чи до Волині. Після появи козацтва на лісостеповому прикордонні з татарським світом і поступовим вклиненням козаків у Степ «Україну» стали розмішувати в козацьких краях (Південна Київщина та Східне Поділля). І це значення домінує, хоча подеколи поняття вживали і щодо інших земель[70]. Аналогічну ситуацію маємо в Московії. Класичним прикладом тут є поява понять «*степная Ук-*

раина» та «*Слободская Украина*» (1670-ті рр.). Обидва позначали землі, розташовані в колись нічийній степовій смузі далеко від корінної території держави.

У часи Речі Посполитої польськоцентрична версія поняття «Україна» мала потужний відгомін в українському суспільстві. Однак у першій половині XVII ст. з'являється тенденція до охоплення цим поняттям усього масиву етнічних українських земель. Уже в 1602 р. гетьман Війська Запорізького Іван Куцкович так окреслив територію, на якій козацтво має користуватися своїми «вольностями»: «*Почавши від Могилева, усі України аж до Дніпрового гирла, що все є, власне, приставства наші*»[71]. Тобто під Україною тут розумівся величезний простір від Полісся до Чорного моря, сфокусований на Дніпро.

3. Уявлення про «Україну» як про територію розселення українців проникло й до світогляду західноєвропейців, які відвідували українські землі. Це добре видно на прикладі французького інженера-фортифікатора Г. Л. де Боплана, який у 1630 р. з'явився в Україні, де був залучений до будівництва фортець у Барі (1631), Бродах (1632–1633), Кодаку (1634), Кременчуці (1634–1635) тощо. **«Україна» у знаменитому «Описі України...» спостережливого Г. Л. де Боплана обіймає територію від «кордонів Московії до границь Трансільванії».** Укладена Г. Л. де Бопланом Генеральна карта України 1648 р. – «Загальний план диких піль, простіше кажучи України...» – охоплює землі між лінією Брест-Курськ на півночі, південно-східним передгір'ям Карпат, гирлом Дунаю та Азовським узбережжям, а Спеціальна карта 1650 р., яка мала вужче (військове) призначення, розуміє під «Україною» Люблінське, Київське, Белзьке, Руське, Подільське, Брацлавське воєводства та Покуття з Холмщиною[72].

4. У середині XVII ст. поняття «Україна» у своєму головному значенні остаточно починає позначати всю територію розселення українців, а також їхню державу. Для нової еліти поширення «України» на увесь український простір символізувало перетворення козацтва на його репрезентанта. Коли Іван Виговський на початку 1657 р. наголошував шведському послу Ґоттарду Веллінгу, що козаки домагаються «*старожитної України, або Русі, де бувала грецька віра і де є ще мова аж до Вісли*»[73], то прагнув навіяти шведській еліті саме такі уявлення. Юрій Хмельницький у травні 1660 р. в інструкції послам на переговори з комісарами Речі Посполитої, ведучи мову про найбажаніший західний кордон, висловився теж однозначно: «*Посли наші, вислані на комісію, мають домовлятися про рубежі України його царської величності, яка б ділитися могла від Корони Польської, призначивши від ріки Бугу*»[74]. Іван Самойлович закидав тому ж таки Юрію Хмельницькому, що турки «*приписали йому титло княжіння Малої Росії, оплаканої вітчизни нашої України*»[75]. Більше того, уже в 1670-ті рр. з'являється поняття «український народ», під яким розумілося, як мінімум, населення Гетьманщини.

5. У XVIII ст. використання поняття «Україна» як універсального самоідентифікатора українських земель лише посилиться. Іван Мазепа у своїй знаменитій «Думі» турбуватиметься про долю України, «*що не в купі має сини*». Пилип Орлик на вигнанні вживатиме термін лише в широкому сенсі, прагнучи стати гетьманом «*неподільної України*»[76]. «Україна» у сенсі «Гетьманщина» переважає в особистих записках козацької старшини XVIII ст. Генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний підскарбій Яків Маркович та гетьманич Петро Апостол у своїх щоденниках однозначно розуміють під

Україною всю Гетьманщину, вважаючи вітчизною[77]. Оскільки ж козацька еліта мислила Гетьманщину аж «по Віслу» (див. с. 14–15), виходить, що й поняття «Україна» вживали в аналогічному значенні. Аналогічний висновок випливає також з того, що «Україну» водночас ототожнювали з «Малою Росією», адже під останньою розуміли знову ж таки увесь український масив. Приміром, список «Короткого опису Малоросії», зроблений в 1750 р. на замовлення гетьмана К. Розумовського, має титул «*Літописець короткий, що належить до історії української....*», а сам текст – заголовок «*Історія про Україну*»[78]. Вислів «*Україна, або Мала Росія*» вживає у своєму продовженні «Короткого опису Малоросії» Григорій Покас[79].

6. У Європі навіть на зламі XVIII–XIX ст. під «Україною» вважали територію колишньої Гетьманщини в її найбільших кордонах часів Б. Хмельницького. Француз Ж.-Б. Шерер, пропонуючи франкомовному читачеві історію України, просто переклав у 1788 р. згадуваний вище «Короткий опис Малоросії», але вжив дуже промовистий титул «*Історія Малої Росії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малої Росії*». Австрієць Й-Х. Енгель, один з найпроникливіших тогочасних знавців східноєвропейської історії, назвав свою працю «Історія України та українських козаків» (1796). Під Україною він розуміє не тільки Лівобережну Гетьманщину, а й Правобережну – до Дністра[80].

Одночасно у XVII–XVIII ст. поняття «Україна» ще ходить і в старому, вузькому, значенні. Для цього в кожному конкретному випадку були особливі прагматичні чи ситуативні мотиви. Але таке вживання терміну не віддзеркалює концептуального територіального й політичного виміру «України» в головах нової української еліти. Натомість реально цей вимір відбиває ототож-

нення «України» з усіма українськими етнічними землями, а також послідовне оперування верхівкою держави поняттям «Україна», коли мова заходила про оптимальні кордони Гетьманщини. **Тож українські патріоти XIX ст., які розбудовували модерну українську націю, піднімаючи на щит поняття «Україна», не починали з нуля.** Навпаки вони фактично лише відродили в нових умовах традицію еліти Гетьманщини. Поняття «Україна» було перетворене на безальтернативну самоназву українського світу, коштом остаточного витіснення на задвірки «Малоросії», дискредитованої імперськими ідеологічними концепціями.

МІФИ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

МІФ 8

Українці – «неісторична» нація, ніколи не мали власної повноцінної держави, нездатні порадити з собою й потребують зовнішнього управління

Ідеологічна мета міфу Укорінити уявлення про те, що за своєю цивілізаційною природою українці – спільнота таких собі «гречкосіїв», історично позбавлених здатності до самоорганізації в окрему державу; культивувати враження, що сучасна Українська держава – випадкове утворення, приречене на поглинення однією з «історичних націй» (як на сучасні умови, читай Росією)

Підґрунтя спекуляцій Періодичні втрати українцями власної держави; поразка національно-визвольних змагань на початку XX ст. та під час Другої світової війни; тривалі періоди бездержавного існування

Дбайливо плекати серед українців комплекс меншовартості та самоїдство до власної історії, зробити їх беззахисними перед зовнішнім викликами, інтелектуально обеззброїти, сформувати занепадницький світогляд, паралізувати волю самим вирішувати свою долю – такою є головна мета цього міфу, старанно культивованого Росією від XIX ст. до сьогодення. Увінчує піраміду теза про те, що український світ від природи бездержавний й конче потребує сторонньої опіки. Оскільки ж українці – нібито частина «русского міра» таку функцію має виконувати, звісно ж, Росія.

Нав'язування Москвою українцям та усьому світові подібного непривабливого образу України не є суто московським винаходом, а відображає типові підходи поневолювачів до проблеми обґрунтування претензій довічно володіти об'єктами своїх зазіхань. Ще не так давно Британія, Франція, Іспанія, Португалія та інші імперії також накидали всім викривлене, але вигідне для них самих уявлення про свої колонії. Поневолюч завжди «*наголошує, що й не дивно, на слабкості, пасивності, бракові творчих сил і здобутків, нездатності до самовизначення колонізованих націй*», – слушно підсумовувала досвід поневолених американська дослідниця Єва Томпсон[81].

Інтелектуальне підґрунтя для поширення ідеї про відпочаткову недолугість українського світу Москва черпає зі спадщини німецького філософа XIX ст. Гегеля. Той поділив народи на ті, які мають свої держави (історичні народи), і ті, які не спромоглися їх створити протягом певного часу (неісторичні). Останні приречені на зникнення, бо лише державна форма самоорганізації суспільства є запобіжником від його поглинення іншим. Цю сформульовану Гегелем суто філософську проблему у Москві грубо опустили в реальне життя, припасувавши й до українського питання. Скориставшись тим, що українці втратили державність у другій половині XVIII ст., їх було оголошено «неісторичною нацією», тобто неповноцінною, доля якої рано чи пізно остаточно зійти з арени. А задля надання такому твердженню нальоту правдоподібності заперечувалося існування в українців власної держави будь-коли.

Та навіть не вдаючись до обговорення правомірності поділу націй на «історичні» чи «не історичні», належить зазначити, що теза про бездержавність як питому рису українського світу не має під собою жодної підстави.

Український етнос під час свого формування та розвитку переживав разом з іншими європейськими народами ті самі форми державної організації, а втрата й відновлення державності не була суто українським явищем.

1. Вершинами державної самоорганізації українців були Русь (Київська Русь), Руське королівство (Галицько-Волинське князівство) як спадкоємець Русі, Гетьманщина як ранньомодерна держава, Українська Народна Республіка (УНР), Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), зрештою, сучасна держава – Україна.

2. Незалежно від технологічних особливостей створення держави Русь та долучення чи ні до цього приходьків-варягів, її існування уособлювало державотворчі процеси на українських землях. По-перше, нова державна влада мусила силою накидати свою зверхність автохтонним українським племенам, які вже мали свою протодержавну організацію (древляни, уличі, тиверці тощо). По-друге, варяги (включно з князівською династією) обмісцевилися, прибрали собі слов'янські імена й рахували себе за репрезентантів Русі як політичного тіла української землі, а не за представників далекої батьківщини своїх пращурів-приходьків. По-третє, всю дорогу традиційна українська еліта (князі, пани та шляхта) вважала свою Русь (Україну) спадкоємицею Київської Русі, а себе – нащадками тогочасних князів та бояр. Нова українська еліта – козацька – перейняла від своєї попередниці аналогічний підхід до родоводу українського світу. Інтелектуали Гетьманщини виводили свою державу з Київської Русі, а «козацький народ» навіть з раніших часів. Чого варте бодай представлення І. Мазепи як правителя, котрий успадкував територію своєї влади від князя Володимира-хрестителя[82]. По-четверте, саме ранньомодерну Україну усі в

Європі називали Руссю, протиставляючи Московії як суспільній формації, яка постала на власній основі й не належала до європейського світу.

3. Спроби навіювати думку, що Гетьманщина середини XVII–XVIII ст. не дотягнула до повноцінної тогочасної держави й була такою собі «недодержаною», або «політією» також відгонять відвертими ідеологічними маніпуляціями. Українська територія, яка опинилася під булавою Богдана Хмельницького, швидко набула всіх основних ознак, притаманних тогочасним князівствам, курфюрствам, господарствам тощо, з яких виросло багато сучасних європейських держав (Німеччина, Італія, Румунія та ін.). Ключовою ознакою була наявність правителя (гетьмана), яка увінчувала суспільну й адміністративно-територіальну піраміду. Гетьман ясно усвідомлював себе не суто козацьким ватажком, а володарем усіх русинів (українців), прагнучи, як добре відомо, поширити свою владу на всю територію їх компактного розселення. Іван Виговський заявляв влітку 1657 р. московському послові, що «*коли цар у себе в країні цар, то й гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив*»[83]. Як і всі інші тогочасні правителі, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа прагнули вивести свою владу від Бога. Нова українська еліта виношувала далекосяжну концепцію Великого князівства Руського, а у XVIII ст. порівнювала Б. Хмельницького та І. Мазепу з великими князями київськими.

Московія визнала гетьмана володарем на Переяславській раді 1654 р., що ввело Б. Хмельницького до клубу християнських правителів. Наявність еліти, свідомої свого призначення, конструювання нею історичного міфу, покликаного легітимізувати її та Гетьманщину,

швидка поява територіально-адміністративного поділу, владної вертикалі, митної системи, дипломатичної служби, міжнародних договорів – усе це дає надійні підстави розмістити Гетьманщину на одному щаблі з виробленими тоді в Європі державними формами організації суспільства і влади.

4. Заперечує міф про нездатність українців до державного життя і той факт, що їм до XX ст. як нікому іншому з близьких і далеких сусідів довелося принаймні двічі (в XVII та XIX ст.) пережити відхід еліти на користь сильнішого сусіда. Це було найскладніше для суспільства випробування з усіх можливих. Його не витримали провансальці, бургундці чи гасконці, які в XIX ст. остаточно перетворилися на французів. Асимілювалися в німецькому середовищі полабські слов'яни. До сьогодні долають наслідки винародовлення своїх еліт у ранньомодерні часи ірландці чи шотландці. Українці ж зуміли в обох випадках дати гідну відповідь, щоразу видаючи на гора нові еліти, які бралися за відновлення власної держави.

Першого разу це сталося в XVII ст., коли князівсько-шляхетська еліта перестала повнокровно виконувати свою функцію і неухильно спольщувалася, прирікаючи український світ на загибель. Але він вистояв і в критичний момент генерував у горнилі Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького нову еліту на основі козацького стану та частини дрібної і середньої шляхти. Такого велетенського навантаження не відчувала на собі жодна знакова революційна буря, яких у тогочасній Європі не бракувало. Ніде традиційні еліти не вигасали, лише поповнювалися неофітами, тоді як в Україні мусила сформуватися цілком нова провідна верства, прийнявши в себе якусь частину вихідців з нижчих

поверхів старої еліти. А відтак на порядок денний виходили завдання, не знані там в Європі, де зброєю чи ні виборювали тоді суверенність (Португалія, Бранденбург, Голландія, Неаполь, Каталонія). І ця еліта зуміла в найскладніших зовнішньополітичних обставинах відновити українську державу у вигляді Гетьманщини та досягти її міжнародного визнання.

На жаль, падіння Гетьманщини запустило процес зросійщення нової еліти. У першій половині XIX ст. український світ знову ризикував опинитися без своєї суспільної верхівки й стати беззахисним перед тепер уже російським асиміляційним катком. Але й цього разу здоровий корінь дав нові пагони. Упродовж другої третини XIX – початку XX ст. з'явилася нова, модерна, українська еліта, яка знову підняла прапор відновлення державної самостійності України. Нехай українські держави початку XX ст. УНР та ЗУНР не встояли, але їхня поява, як свого часу й існування Гетьманщини, беззастережно спростовує міф про вторинність українського світу та його долю плестися на задвірках історії.

МІФ 9

Росія – пряма і єдина спадкоємиця Київської Русі як держави

Ідеологічна мета міфу Позбавити українців величезного, до того ж, найславетнішого періоду їхньої історії; виставити український світ позбавленим твердих історичних корінь та середньовічної державності, а відтак – штучно сконструйованим завдяки збігу зовнішніх обставин; занурити родовід Російської держави в києворуські часи з метою поселити в голови українців меншовартісне переконання про «вічність» російської зверхності

Підґрунтя спекуляцій Перебування етнічних російських земель у складі Русі. Виникнення у XII ст. удільних Ростовського та Суздальського князівств, які стали відправним пунктом властиво російської державності

«Київська Русь розпочалася як основа майбутньої величезної Російської держави»
Володимир Путін, 24. 09. 2013 р.[84]

Перші спроби видати Русь (Київську Русь) за давню російську державу були зроблені ще в кінці XV – на початку XVI ст. У Москві тоді сконструювали династичну теорію, яка проголошувала право великого московського князя на «київську спадщину», тобто на землі, які колись входили до держави Русь. Підставою для цього послужив той факт, що московські царі були Рюриковичами, династія яких раніше правила Руссю. У другій половині XVI ст. династичну теорію підсилили концепцією «*Москва – другий Київ*», поява якої стала кульмінацією ідеологічного забезпечення тогочасних московських претензій[85].

У XVII–XIX ст. ідея перетікання Русі у Велике Володимирське князівство, а далі в Московію / Російську імперію стала наріжною російською ідеологемою. М. Грушевський влучно назвав таку концепцію «звичайною схемою російської історії», вичерпно спростувавши її аргументами, які й нині зберігають свою наукову силу[86]. У радянські часи Кремль надав «звичайній схемі» статусу офіційного канону. Не відступає від нього російська ідеологічна машина і сьогодні.

Теза про те, що Русь була формою політичної самоорганізації росіян, не витримує наукової критики. Почнемо з того, що російського етносу в часи створення Русі (IX) ст. просто не існувало. Етнічна зав'язь росіян почала з'являтися лише в XI–XII ст. (див. с. 85). Уже одне це вичерпно спростовує міф про Київську Русь як давню російську державу. Проте існує ще низка важливих історичних, етнографічних, антропологічних, лінгвістичних аргументів, найосновніші з яких наступні:

1. Від початку формування з V ст. на прабатьківщині слов'ян (Київщина, Поділля, Волинь, Прикарпаття) етнічного субстрату українців і до сьогодні тут однозначно простежується спадкоємність основного масиву населення. Періодичні іншоетнічні допливи (євреї, поляки, чехи, німці тощо) тонули в місцевій стихії й не переінакшували українського характеру території. Оскільки ж ядро Русі утворилося на цих теренах, й тут завжди був її центр, то незалежно від походження безпосередніх її фундаторів (ймовірно, варязьких князів) саме український етнос уособлював державність. Це добре розуміли і в Москві. Недаремно, у 1830-х рр. російський історик М. Погодін висунув фантастичну версію, що Київ та суміжні землі в часи Русі населяли росіяни, які після монгольського погрому 1240-х рр., відійшли в густі при-

московські ліси, а сюди не раніше XV ст. прийшли з Прикарпаття пращури українців. Теорія М. Погодіна була нищівно спростована в XIX ст. українськими вченими М. Максимовичем та В. Антоновичем[87].

2. Етнічну територію росіян – міжріччя Верхньої Волги та Оки – було приєднано до ядра Русі набагато пізніше, ніж утворилася сама держава. Сталося це внаслідок експансії Києва, тобто розширення первісної Русі. У тісну залежність від Києва зазначені землі потрапили лише після походів князя Святослава у 960-ті рр. А отже, місцеве населення не може вважатися причетним ні до утворення Русі, ні до спадщини Русі як держави. Не претендують же сучасні австралійці на причетність до створення Англійської держави, чи аргентинці – Іспанії на тій підставі, що відповідні території були свого часу приєднані до Британської чи Іспанської імперій?

3. Немає історичних свідчень на користь того, що після остаточної дезінтеграції Русі внаслідок монгольської навали князі північно-східних князівств (майбутньої Московії) вважали себе продовжувачами саме київської державницької традиції та політичної культури. Натомість такими себе вважали князі Галицько-Волинського князівства, поставши під свій контроль Київ уже на початку XIII ст. Більше того, ще в середині XII ст. ростово-суздальський князь Андрій Боголюбський взяв курс на протиставлення свого княжого міста Володимира-на-Клязьмі Києву. Організувавши страхітливі погроми Києва в 1169 та 1172 рр., він понад усе намагався зробити свій Володимир коштом Києва першим містом й у кінцевому рахунку започаткував нову державницьку традицію, яка переросла у московську. Нащадки Андрія Боголюбського успадкували його прин-

циповий підхід на ідеологічне відгородження від Києва при одночасних претензіях на зверхність над ним та іншими українськими територіями.

4. Опрацювання у Московському князівстві династичної теорії, яка наголошувала на нібито перетіканні династії правителів з Києва до Москви, було викликане лише вузько інструментальною потребою обґрунтувати претензії на українські та білоруські землі й не означала ціннісного усвідомлення московською верхівкою своєї держави як прямого продов-

Київська Русь

ження Київської Русі. Як підсумовував Е. Кінан: «*Існує при тому ціла низка непрямих вказівок, що московські політичні еліти за часів Івана III (та й набагато пізніших) досить туманно уявляли собі історію Київської доби і ще менше претендували на те, щоби бути її спадкоємцями*»[88]. На рівні символів московська верхівка нічим не виказує те, що виводить свою державу з Русі. Тризубу ніде не знайшлося місця. Зведений у часи Івана III ансамбль московського Кремля, покликаний втілити уявлення про призначення держави й пізніше неодноразово доповнюваний, так і залишився позбавленим будь-якого взорування на київську традицію (в архітектурі, назвах церков тощо). Зрештою, серед імен московських правителів бракує традиційних київських, а верхівка незалежно від походження не вдавалася до підкресленого конструювання собі руських родоводів. Усе це було б немислимо, якби у Московії усві- домлювали глибинний зв'язок із Києвом.

5. Ранньомодерна українська еліта – князі та шляхта – навпаки послідовно виводили історію свого суспільства з Київської Русі. А найпотужніших князів, приміром Острозьких та Заславських, подавали в XVII ст. нащадками «*старих київських княжат*», а то й безпосередньо Володимира та Ярослава Мудрого[89]. Навіть козаків як оборонців православ'я занурили в тіло еліти Русі. Київський митрополит Йов Борецький так виписав руський родовід козацтва: «*Се ж бо те плем'я славного народу руського з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілях по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Кон-*

стантинопольської церкви прийняли і по сей день в цій вірі родяться, хрестяться і живуть»[90].

6. Нова українська еліта, яка постала на основі козацтва та частини шляхти після відновлення в середині XVII ст. української держави у вигляді Гетьманщини, постійно підкреслювала спадкоємність української історії від києво-руських часів. Б. Хмельницький «*князем чиниться*», «*іменує себе князем київським і галицьким*». Концепція «Гетьманщина – продовжувач Русі», прив'язуючи відновлену державу до Київської Русі, розглядалася як всеохопне пояснення законності появи Гетьманщини. Ігумен київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Феодосій Софонович у своїй знаменитій «Кройніці з літописців стародавніх» (1672) також провів пряму лінію від княжих часів до Гетьманщини. На початку XVIII ст. Феофан Прокопович у поемі «Володимир» порівняв гетьмана Івана Мазепу з князем Володимиром, а Гетьманщина відповідно постає сучасним уособленням Русі. За часів І. Мазепи взагалі відбувся сплеск алегорій-порівнянь правителя-гетьмана з давніми князями, у чому вправлятимуться як православні вчені, так і козацька верхівка. Еліта Гетьманщини ніколи не віддаватиме києво-руську добу на відкуп Московії, лише оновлюватиме аргументи для ідеологічного заперечення московських претензій[91].

7. У Європі аж до XIX ст. «Руссю» називали українські землі, що проводило пряму лінію від києво-руського періоду до ранньомодерної України. Росію ж позначали «Московією», тобто зовсім іншою, відмінною від Русі територією і державою (див. с. 69–72).

Видається, що сукупність наведених аргументів не залишає місця для сумнівів щодо того, кого насправді слід вважати спадкоємцем Київської Русі як держави.

МІФ 10

Русь – давня назва Російської держави. Князі Київської Русі – «русскіє князья», а її населення – «русскіє люді», тобто росіяни

Ідеологічна мета міфу Навіяти переконання про тотожність Київської Русі та російської держави, чим легітимізувати претензії Росії на зверхність над Україною та Білоруссю

Підґрунтя спекуляцій Активне використання московськими елітами від кінця XV ст. термінології, пов'язаної з «Руссю» та «Росією»; співіснування на українських землях у XVI–XVIII ст. самоназв «Русь» / «Росія» та «Україна», остаточне витіснення «Русі» «Україною», а «русина» – «українцем» лише у XIX – першій половині XX ст.

«Освічена французька публіка знає про
русскую Анну – королеву Франції;
молодша донька нашого великого князя
Ярослава Мудрого була дружиною Генріха I
і зробила суттєвий внесок у розвиток Франції»
Володимир Путін, 29. 05. 2017 р.[92]

Термінологічні ігри з поняттями «Русь», «Росія», «руські люди», «русскіє люді», «русини» є однією з найпоказовіших сторінок російського міфотворення, зав'язаного на українському питанні. Нелегко знайти приклад історичних містифікацій, які могли б позмагатися як за глибиною впливу, так і за ступенем вкорінення на рівні підсвідомого. Досягнуто ефекту, коли поняття «русскій», а не «руський» (тобто український) майже автоматично прикладається до реалій IX–XIII ст.,

невпинно працюючи на формування уявлень про Київську Русь як витвір російського світу та на проведення прямої лінії між Руссю і сучасною Росією.

Спекуляції будуються на відвертому ідеологічному крутійстві. Сучасний сенс поняття «Росія» фарисейськи переносять у XI–XVII ст., хоча тоді у Візантії та Європі (і в Україні теж) під «Росією» розуміли не державу з центром у Москві, а українські землі, або Русь. Особливо ж облудними є прямі чи завуальовані спроби надати сучасного значення реплікам українців XVI–XVII ст. про те, що вони є «російським народом». Штучно накидається враження, що українці начебто вважали себе членами російської спільноти, як ми її розуміємо сьогодні. Насправді ж князі, шляхта, а пізніше й козаки вживали поняття «російський народ» та «руський народ» (український народ) як тотожні, про що докладніше буде сказано нижче. Водночас у Москві спекулюють на співзвучності назв «руський» (український) та «русскій» (російський), намагаючись у такий спосіб довести, що в давні часи поняття «Русь» позначало не Україну, а Росію.

Маніпуляції на цьому ґрунті розпочалися ще в кінці XV ст. у зв'язку з появою у Московії претензій на українські та білоруські землі. На ідеологічному рівні експансіоністські наміри були упаковані в прагнення добитися визнання за московським правителем титулу «*государ всія Русі*». Подібний підхід у пізньому середньовіччі та ранньомодерні часи був типовим способом продемонструвати обсяг своїх територіальних зазіхань. У нашому ж випадку виходило, що московські верхи одночасно ще й перетягували на себе самоназву «Русь», яка Московії не належала й була самоідентифікацією українського світу та його середньовічної держави з центром у Києві. Упродовж XVI – першої половини XVII ст.

поняття «Русь» активно впроваджували до московського документообігу, а відповідно й уводили до свідомості різних суспільних прошарків.

1. Але «Русь» для всіх поза Московією безальтернативно позначала Україну як спадкоємицю Київської Русі / Русі та спільний українсько-білоруський простір і в жодному випадку не Московію. Похідні поняття «руський народ» для окреслення українських еліт, «руський», «князівство Руське», «русини» прикладалися до українського кореня. Галичину у складі Корони Польської нарекли Руським воєводством, а після входження частини українських земель до складу Литви офіційна назва держави звучала як Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське. Коли Гетьманщина укладала Гадяцьку унію 1658 р. з Річчю Посполитою на засадах реформування останньої в конфедерацію трьох народів (польського, литовського та українського), то набувала промовистої самоназви – «Велике князівство Руське». До його складу мали увійти Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, а претензії сягали Волині, Галичини та Західного Поділля[93]. У такий спосіб нова українська еліта виразно нав'язувала до ідеї «Гетьманщина – спадкоємиця Русі».

2. Московію «Руссю» ніхто поза її межами не величав. Населення тих земель фігурує як московити. Усе це відбилося в документальних джерелах, а також на тогочасних географічних картах. У стосунку до Московії Русь фігурувала тільки в опрацьованій самою московською верхівкою титулатурі царів. На початку XVI ст. титул «*государ всія Русі*» визнали Литва, Данія, Лівонія, Ганза[94]. Але Річ Посполита всю дорогу ставила під сумнів формулу «*всія Русі*», відмовляючи Московії у праві називатися Руссю та претендувати на українські й біло-

руські землі. Суперечками з приводу постійного викривлення польськими та литовськими урядниками царського титулу густо пересипана історія стосунків Московії та Речі Посполитої.

Зрештою, **навіть у властиво московських документах час від часу зустрічається поняття «*Московское государство*», відтінюючи добре розуміння тамтешніми елітами суті речей**. Приміром, московські посли в Криму С. Торбєєв та І. Басов (1629) говорили кримському хану: «*І самому тобі Джанібек-Гірею, царській величності, відомо, що донські козаки на Дону живуть близько Азова, а не в Московській державі*»[95]. До речі, самі донські козаки також часто писали про Московію не як про «Русь», а як про «Московську державу», як-от у відписці до царя від 15 січня 1638 р.: «*А ми, государ, холопи твої, над кримськими людьми, як вони пішли у твою великого государя Московську державу війною, над ними не промишляли*»[96].

3. Процес привласнення назви «Русь», запущений з суто ідеологічних міркувань, а не через ціннісне усвідомлення Москви наступницею Київської Русі (див. с. 40, 64), **супроводжувався появою в московському обігові поняття «Росія» / «Россія», генетично спорідненого з «Руссю».** Ще в часи Київської Русі у Візантії «Русь» називали на грецький копил «Росією». Водночас починаючи з XI ст., «Росією» («Russia») називали по латині «Русь» й у Ватикані, а її населення (русинів) – рутенами (Rutheni). На українських землях, які в XIV ст. потрапили під Корону Польську, з XV ст. активно вживали в судово-адмінстративній документації (оскільки та велася латиною) поняття «Росія» / «Russia» та похідні від нього як тотожні «Русі» та руському. З кінця XVI ст. «Росія» як еквівалент «Русі» та «російський» як еквівалент «руського» активно побутують у творах українських інте-

лектуалів[97]. Під впливом православних ієрархів поняття проникло і в козацьке середовище. 31 травня 1632 р. гетьман Іван Петрижицький, який в інших листах послідовно оперує поняттям «*народ наш руський*», писав до литовського гетьмана Кшиштофа Радзивіла, щоб той погодився бути «*отцем і промотором у справах як нашого війська, так і всього народу нашого російського старожитної грецької релігії*»[98]. **І навіть у другій половині XVII ст., після того, як Московія стала протектором Гетьманщини, українські інтелектуали продовжували вживати поняття «Росія» у старому сенсі, як еквівалент «Русі», тобто українських земель[99].**

4. Уже в XV ст. «Росія» потрапляє до московського вжитку, проте широкий обіг поняття починається лише у другій половині наступного століття. У московській редакції «Росія» також була тотожна «Русі». Та на відміну від первісного розуміння «Русі» / «Росії» обидва поняття територіально покривали і властиво Московію, що надавало їм абсолютно іншого звучання. Додаткового поштовху активізації використання їх у Московії надали послання до царя українських православних ієрархів кінця XVI – першої половини XVII, пересипані «російською» термінологією.

А на початку ж XVIII ст. саме з українського боку відбувся вирішальний інтелектуальний поштовх для остаточного привласнення Московією назви «Росія». Український богослов і філософ Феофан Прокопович став натхненником перейменування Московської держави на Російську імперію, надання царю титулу «імператор всеросійський», а також розробив концепцію «Росії» як «вітчизни» для всіх підданих царя[100].

5. З 1710-х рр. московське тлумачення «Росії» остаточно підім'яло під себе первісну інтерпретацію

«Росії» / «Русі» як самоназви української території та середньовічної держави. Міф про тотожність «Русі» / «Росії» Російській імперії набув довершення й донині транслюється на всі боки. На нього активно працювали і зараз працюють московські правописні форми понять, похідних від «Русь» та «Росія». Якщо в Україні прикметником від «Русь» став «руський», що відповідало літературній мові Київської Русі (там «руский» з одним *с*), то в Московії – «русский». Від «Росія» в Україні вживається прикметник «російський», а в Московії існують і «российский», і «русский». Відповідно «Руська земля» (або, як у літописах, «Руская земля») перетворилася на «Русскую зємлю» (тобто на російську в сучасному розумінні), що ставило все з ніг на голову. Звідси й пішло, наприклад, «Володимир – русский князь» (читай російський в сучасному розумінні), хоча в часи Володимира не було навіть етнічної зав'язі московитів.

Міф 11

Більшість українського народу в 1917 р. підтримала «Велику Жовтневу Соціалістичну Революцію» та ідею нерозривного союзу з Росією

Ідеологічна мета міфу Нав'язати переконання про беззаперечну підтримку широким загалом українців більшовицького перевороту 1917 р., радянської влади та ідеї збереження російської зверхності над Україною

Підґрунтя спекуляцій Наявність в Україні більшовиків та прибічників єдиної неділимої Росії; більшовицькі повстання; проведення «Всеукраїнського з'їзду Рад» у Харкові, на якому було проголошено утворення Республіки Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів

Цей міф надає ореолу «всенародного вибору» і радянській тоталітарній системі, і російському поневоленню України, закамуфльованому під вивіскою «СРСР». Нині використовується переважно для легітимізації СРСР. Але реальні факти не дають міфові шансів встояти.

1. Більшовики в Україні в 1917–1918 рр. мали підтримку лише мізерної частини населення. Зокрема, під час виборів до Всеросійських Установчих зборів, призначених ще до жовтневого перевороту, більшовики в Україні здобули лише 10,5% мандатів (в цілому по Російській імперії – 24%)[101]. На виборах до Всеукраїнських установчих зборів, проголошених 20 листопада 1917 р., українські національні партії отримали на не окупованих російськими військами територіях України понад 70% голосів. Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, скликаний самими

більшовиками (!), зібрав лише 150 більшовиків з понад 2500 депутатів[102].

2. Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, який відбувся 17–19 грудня 1917 р. у Києві, засудив жовтневий переворот у Петербурзі, висловивши повну довіру Центральній Раді. Було також відкинуто ультиматум, з яким В. Ленін звернувся 17 грудня 1917 р., погрожуючи війною Україні. Центральна Рада мала визнати Раду Народних Комісарів Росії, не створювати Український фронт, пропускати більшовицькі війська на Дон[103].

3. Радянську владу в Україні проголосили 24 грудня 1917 р. більшовики, які покинули скликаний ними ж Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і, перебравшись до Харкова, об'єдналися з депутатами III з'їзду рад Донецького та Криворізького басейнів. Учасники зборів підтримали жовтневий переворот у Петербурзі, визнали Центральну Раду нелегітимною, заявили про те, що Україна становить федеративну частину Росії, а також перебрали на себе всю повноту влади, обравши Центральний виконавчий комітет. Легітимність проголошення радянської влади була нікчемною, бо:

по-перше, Харків на той час уже був окупований російськими більшовицькими військами під командуванням В. Антонова-Овсієнка, які увійшли в Україну після того, як Раднарком Росії оголосив війну Україні[104];

по-друге, учасники з'їзду не представляли ані більшості рад загалом, ані більшості рад навіть Донбасу і Криворіжжя. З Києва перебралося лише 124 більшовицькі делегати зі 150, а учасники III з'їзду рад Донецького та Криворізького басейнів були по факту лише делегатами більшовицької конференції[105];

по-третє, на з'їзді майже не було делегатів від селянства, яке становило понад 70% населення України.

4. Намагаючись захопити реальну владу, нечисленні українські більшовики (етнічних українців серед яких було зовсім мало) опиралися на російські війська, зросійщених робітників, а також різних адептів «єдиної неділимої Росії». Найкраще про природу радянської влади в Україні висловився член більшовицького уряду народний секретар військових справ В. Шахрай: «*Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови?. Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніш їхніх прізвищ? Що я за «український військовий міністр», коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне*»[106].

5. Технологія війни Росії з Українською Народною Республікою виразно нагадує сучасні московські стратегії зразка 2014 р., коли розпочалася нова російсько-українська війна. Як і під час нинішньої російсько-української війни, Москва в 1917–1918 рр. намагалася створити враження про свою непричетність до українських подій. Уведення військ Росія прикрила проголошенням своїми ставлениками – місцевими більшовиками – радянської влади у Харкові, які заявили, що Україна є невід'ємною складовою Радянської Росії.

Далі провокувалися повстання по всій Україні силами армійських частин Південно-Західного фронту, російських та зросійщених робітників, керованих нечисленними більшовиками. На місцях створювалися військово-

революційні комітети, які мали захоплювати владу. Зрештою, на початку 1918 р. сталося проголошення «народних республік» – Одеської, Донецько-Криворізької, Таврійської. Координацію процесу з Москви промовисто видає той факт, що у березні того ж таки 1918 р. республіки були швидко ліквідовані, бо В. Ленін вважав за необхідне сконцентрувати зусилля в один кулак.

Намагаючись видати агресію за громадянську війну в самій Україні, В. Ленін відкрито вимагав маскуватися: «*Рішуче і беззастережне перелицювання наших частин, що перебувають в Україні на український лад – таке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називатися Антоновим-Овсієнком, – він має називатися просто Овсієнко*»[107].

6. Про те, що радянська влада була проголошена в Україні лише завдяки присутності в Харкові окупаційного війська, свідчить втеча у квітні 1918 р. Народного секретаріату до Таганрогу, як тільки окупанти були вигнані з України. І навпаки, коли наприкінці 1919 р. Москва розпочала нову війну, 28 листопада 1918 р. на російській території, у Суджі, був створений «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України».

Під час другої війни Москва й далі використовувала випробувану технологію приховування факту своєї військової агресії. В. Ленін писав про це відверто: «*З просуванням наших військ на захід і на Україну виникають обласні тимчасові Радянські уряди, покликані зміцнювати Ради на місцях. Ця обставина має той гарний бік, що позбавляє можливості шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати просування наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в* ***окупованих*** (зачорнення наше. – В. Б.) *областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів*»[108].

МІФ 12

Харків – перша столиця України

Ідеологічна мета міфу Надати українському минулому від найдавніших часів до XX ст. ореолу малозначущості, накинути уявлення, що справжня історія розпочинається з 1917 р. як складова загальноросійської, овіяної Великим Жовтнем

Підґрунтя спекуляцій Перетворення Харкова на столицю Радянської України у грудні 1917 р., виконання містом цієї функції до 1934 р.

Маніпуляції на тему Харків – перша українська столиця лише на перший погляд мають локальне значення. Насправді ж вони чітко вписуються у стратегії формування у свідомості українців викривлених у проросійський бік уявлень про своє минуле. Спекуляції навколо пріоритетності столиць, по-перше, автоматично накидають думку про бездержавність українців до 1917 р. (бо ж доти начебто не було жодної столиці!); по-друге, обрізають українську історію, зводячи її до історії XX ст.; по-третє, знімають з Росії тавро агресора, подаючи окупацію України в 1917, та в 1918–1991 рр. у позитивних барвах. При цьому для того, щоб назвати Харків першою столицею, бракує елементарних підстав.

1. Першою українською столицею, безумовно, був Київ як головне місто могутньої середньовічної держави Русь (Київська Русь). Відсвіт тогочасної величі місто зберегло назавжди. Падіння значення Києва після монгольського погрому 1240 р. не змінило уявлення про особливе призначення Києва. У XVI ст. про Київ як головне місто Русі писала низка іноземців, зок-

рема литовець Михалон Литвин, папський нунцій Джованні Коммендоне, кардинали Альберто Кампензе, Антоніо Граціані[109]. В історичній пам'яті тогочасних українців Київ, попри все, продовжував бути символом. Гданський купець Мартін Ґруневерт так описав свої враження від перебування в Києві в 1584 р.: «*Русини знають, яким могутнім містом був Київ, і те, що він був столицею їхніх князів... багато з них також вірять, що Троя стояла на тому самому місці*»[110].

У 1620-х рр., коли Київ відновив своє значення як центр українського інтелектуального життя, відродилася занурена своїми коріннями у XII ст. концепція «Київ – другий Єрусалим», що мало освіжити давню ідею про особливе призначення Києва як «Богохранимого града». Масштабна пропагандистська діяльність митрополита Петра Могили в 1630–1640-х рр., реставрація з його ініціативи давніх київських святинь – Софіївського собору, Десятинної, Трьохсвятительської, Михайлівської (з Видубицького монастиря) церков – була покликана відродити велич Києва, нагадати про його столичність.

Нова українська еліта, відновивши у середині XVII ст. українську державу у вигляді Гетьманщини, не наважилася зробити Київ столицею через свої ідеологічні стереотипи. Але козацька старшина завжди надавала йому особливого значення, вважаючи справжнім столичним містом. Гетьман Іван Самойлович у 1684 р. писав, що Київ «*питомо з самого початку є стольним малоросійським* (українським. – В. Б.) *містом*». У Мазепинську добу поновлюється обіг концепції «Київ – другий Єрусалим». Пилип Орлик у 1712 р. писав турецькому візиру, що «*ані Київ без України ані Україна без Києва існувати не можуть*», а «*Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ*»[111].

2. Після монгольської навали 1230-1240-х рр., коли державний центр Русі змістився до Галицько-

Волинського князівства / Руського королівства, роль української столиці належала містам, де резидували галицько-волинські князі – Галич, Угровськ, Холм, Львів, Володимир[112].

3. Столицею Гетьманщини як ранньомодерної Української держави став спершу Чигирин. Він був віддалений від Московії, Польщі, Литви та ідеально пасував скроєній на військовий лад державі. Гетьманська столиця муляла очі Московії, уособлюючи українську державу. Після розколу Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну Чигирин був столицею Правобережної Гетьманщини, яка не бажала переходити під руку царя. Лише крах гетьмана Петра Дорошенка в 1676 р. під ударами козаків І. Самойловича та російського війська полічив дні Чигирину як столиці. Під час війни з Туреччиною 1677–1678 рр. за наказом російського воєводи Г. Ромодановського чигиринська фортеця була підірвана в ніч з 11 на 12 серпня 1678 р. Наступного дня турки довершили перетворення самого міста на згарище[113].

4. Першою столицею Лівобережної Гетьманщини був у 1663–1668 рр. Гадяч, де резидував Іван Брюховецький, наступною за гетьмана Дем'яна Многогрішного став Батурин. Іван Мазепа рвучко розбудував Батурин перетворивши місто і на потужну фортецю, і на культурний центр Гетьманщини з бібліотекою, яка вражала іноземців. Під час повстання І. Мазепи Батурин був вщент зруйнований і спалений О. Меншиковим у ніч з 11 на 12 листопада 1708 р. Жертвами стали до 7,5 тис. оборонців-козаків та 6–6,7 тис. цивільних. Французькі «Газет де Франс», «Летре гісторік» писали: «*Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як велять нелюдські звичаї москалів*»; «*Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства*»[114].

5. Останньою гетьманською столицею став у листопаді 1708 р. Глухів. Але українська еліта воліла відродити Батурин, надаючи цьому великого символічного значення. У 1727 та 1729 рр. безуспішно прагнув це зробити гетьман Данило Апостол. У 1750 р. відбудувати Батурин як столицю заходився Кирило Розумовський. Останній гетьман звів тут палац (на місці Мазепиного), планував відкрити університет тощо. 15 червня 1750 р. цариця Єлизавета Петрівна своїм указом погодилася, що гетьманська резиденція має бути в Батурині.

6. Під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. ні в кого не було сумнівів, що столицею України має бути Київ. Місто стало столицею УНР, гетьманату Павла Скоропадського, місцем ухвалення Акту злуки 22 січня 1919 р. УНР та ЗУНР. Столицею ж останньої спершу був Львів, а потім у зв'язку з польською агресією – Івано-Франківськ (Станіславів).

7. **Харків може претендувати хіба на лаври столиці, нав'язаної російськими окупантами у XX ст.** Харків став першим великим українським містом, захопле- ним Росією. 24 грудня 1917 р. у Харкові було проголошено радянську владу на російських багнетах.

Після остаточної перемоги окупантів над УНР у кінці 1921 р. більшовики залишили за Харковом статус столиці. Логіка була простою: близькість міста до російського кордону та до промислового Донбасу, наявність широкого прошарку люмпенізованих та зросійщених робітників, тогочасна слабшість тут, ніж у Києві, україноцентричних сил. Столицею УСРР Харків залишався до 24 червня 1934 р., допоки Сталін після Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. вирішив, що Київ як природна столиця України вже достатньо підготовлений до того, щоб стати форпостом окупаційної більшовицької влади.

МІФИ ПРО РОДОВІД УКРАЇНЦІВ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

МІФ 13

Українці й росіяни – один народ

Ідеологічна мета міфу Видати українців за росіян, вибивши ґрунт з-під самої ідеї збереження українського світу як самобутнього та самодостатнього

Підґрунтя спекуляцій Наслідки посиленого зросійщення українців; поява в Україні численного російського населення; створення штучного ефекту близькості української та російської мов шляхом адміністративного втручання у правопис та лексику; притлумлення україноцентричності у світогляді частини етнічних українців

«У нас спільна традиція, спільна ментальність, спільна історія, спільна культура. У нас дуже близькі мови. У цьому сенсі, я ще раз хочу повторити, ми – один народ»
Володимир Путін, пряма лінія 24. 09. 2013 р.[115]

Коріння сучасних мантр про те, що українці й росіяни становлять один народ лунають у Москві, починаючи з середини XVII ст., відколи там взялися за ідеологічне обґрунтування свого прагнення поглинути щойно відновлену українську державу. Трактуючи зі своєї дзвіниці Переяславську раду 1654 р. не як договір двох держав, а як відправний пункт для уярмлення України, московська еліта вже за кілька років висунула тезу

про Малоросію як одну з частин Великоросії (див. с. 43). Однак швидко виявилося, що в Московії бракує власних інтелектуалів для опрацювання відповідної концепції на належному рівні. Тож залучили представників промосковських кіл з України. У 1674 р. у Києві вийшов друком історичний твір «Синопсис» досі нез'ясованого авторства, де була зроблена спроба подати українську історію як невід'ємну складову російської та опрацювати теорію про єдиний «славеноросійський народ», який включав українців та росіян[116]. Аж до XIX ст. у Москві для цілісного обґрунтування своєї експансії не могли придумати нічого кращого за «Синопсис». Тому від кінця XVII й до першої половини XIX ст. він витримав 19 перевидань, ставши навіть підручником з історії[117].

У 1710–1720-х рр. плече імперії підставив Феофан Прокопович, колишній український богослов і філософ, а тепер інтелектуальний гуру модернізації Російської імперії. Свої ідеї, виношені в Києві для Мазепи й Гетьманшини, він, зневірившись після поразки гетьмана під Полтавою (1709), використав для модернізації Московії. Ним була проголошена ідея «єдиного російського народу», який охоплював усіх православних імперії. А отже, українці розглядалися як частина такого народу[118]. Ідеологічна конструкція Ф. Прокоповича базувалася на тогочасних (домодерних) уявленнях про те, що «народ» означає винятково еліту, а не суспільство загалом. А в XIX ст., коли поняття «народ» поширять на всі суспільні стани, з'явиться проект створення модерної «великої російської нації». Технологічно так звана «велика російська нація» мала утворитися внаслідок зросійщення українців та білорусів.

У 1950-х рр. XX ст. ідеологія «великої російської нації» була модифікована у взаємопов'язані концепції

«єдиної давньоруської народності», «колиски трьох братніх народів» та «росіяни – старший брат». Згідно з ними в часи Русі (Київської Русі) нібито існувала специфічна етнічна спільнота – «давньоруська народність», природний розвиток якої, мав би привести до появи росіян. А отже українці та білоруси з'явилися лише тому, що держава розпалася через зовнішню агресію, а слідом – і «давньоруська народність», ставши колискою трьох народів. Магістральним напрямком еволюції було формування російського етносу, побічним продуктом – українців та білорусів.

На зламі XX–XXI ст. на доповнення до цих концепцій була реанімована пряма теза про «єдиний народ», (виголошувалася навіть у наукових працях[119]), верхівкою якої і стала путінська ідеологема «русского міра».

Спростування спроб ототожнити українців та росіян також має довгу історію родом з XIX ст. На сьогодні зібрано достатньо аргументів з царини історії, археології, антропології, етнології, мовознавства. Концепція про «єдиний народ» однозначно спростовується наступними доказами:

1. Українці належать до іншого антропологічного типу (будова тіла), ніж росіяни та білоруси. Разом зі словаками, чехами сербами, хорватами, словенцями українці мають *динарський* антропологічний тип, тоді як росіяни, поляки та білоруси – *віслянський*[120].

2. Сукупність археологічних, лінгвістичних та писемних джерел, якими оперує сучасна наука, свідчить про те, що «праукраїнці, з одного боку, і праросіяни та прабілоруси, з іншого, розвивалися окремими історичними шляхами ще від початкових стадій формування субстрату цих етносів»[121]. До всього так званий «старший брат» насправді є наймолодшим з поміж цих трьох народів і з'явився тоді, коли два інші вже існували.

Ядро майбутньої української території – Київщина, Поділля, Прикарпаття та Волинь – взагалі було прабатьківщиною всіх слов'ян. Звідти у VI–VII ст. під час так званого Великого розселення народів, яке призвело до появи більшості сучасних європейських етносів, на південь та захід мігрували пращури сучасних чехів, словаків, поляків, лужицьких сербів, балканських слов'ян[122].

3. Коріння сучасних українців сягають у V ст., оскільки простежується безперервність етноісторичного розвитку від тих часів до Русі як середньовічної Української держави й далі до сучасності. Праукраїнцями були слов'янські племена, згадані в літописі «Повісті минулих літ»: поляни, уличі, тиверці, древляни, сіверяни, волиняни[123].

4. У V–VI ст. частина праукраїнських племен рушила на північ до Десни та Верхнього Дніпра, де, змішавшись з місцевими балтськими племенами, дала старт появі етнічного субстрату майбутніх білорусів. У VII–VIII ст. сюди долучилася нова хвиля переселенців з Придніпров'я та Волині. Літописні племена кривичів, радимичів та дреговичів, сформувавшись у VIII ст., є прабілоруськими[124].

У VIII ст. частина слов'ян з басейнів Десни та Сейму просунулася до Чудського озера, де сиділи фінно-угорські племена. Внаслідок асиміляційних процесів з'явилися так звані ільменські слов'яни (від озера Ільмень), або особливий псковсько-новгородський етнос, відмінний як від українського чи білоруського, так і від російського[125]. Лише на зламі XV–XVI ст. Московія, брутально знищивши Псковську та Новгородську республіки, провівши масові виселення новгородців і псковичів та заселивши сюди московитів, підрубала під корінь псковсько-новгородський етнос.

5. Російський етнос формувався найпізніше – лише в XI–XII ст. На майбутній етнічній території росіян – Верхньому Поволжі – проживали різні фінно-угорські племена: чудь, меря, весь, водь та ін. У VII ст. в басейн Оки посунули слов'яни з Середнього Подніпров'я й, змішавшись з місцевими фінно-уграми, дали літописне плем'я в'ятичів, яке пізніше взяло певну участь у формуванні російського етносу. У IX–XI ст. ільменські слов'яни, які вже самі по собі мали значну фінську та балтські домішки, почали просочуватися на південний-схід (на землі племені меря) й освоїли лівобережжя Верхньої Волги. У X ст. кривичі колонізували правий берег, куди в XI–XII ст. дійшла також якась частина полян та сіверян. Але тільки у XI–XII ст. відбувся остаточний перелом в етнічній історії краю і почав інтенсивно формуватися субстрат росіян, а про існування окремого російського етносу можна вести мову лише з другої половини XII ст.[126]

Як аргументовано підсумовував Л. Залізняк, «**білоруський, псково-новгородський та російський етноси постали пізніше за український в процесі слов'янізації вихідцями з Волині та Київського Подніпров'я лісових обширів Східної Європи, споконвіку заселених племенами балтів та фінів**»[127].

6. Не існувало спільної давньоруської мови, з якої магістральна канва вела б до російської мови. **Українська мова є прямою спадкоємицею тієї праслов'янської мови, якою розмовляли слов'яни до свого розселення, розпочатого в V–VI ст. зі своєї прабатьківщини.** Мовознавці відзначають значну кількість лексики українське походження (з Київщини, Волині, Прикарпаття, Поділля) у сербській та лужицькій мовах, а також багато топонімів та гідронімів, занесених тоді ж з української території до Польщі, Східної Німеччини, Біло-

русі, Росії, Балкан. Так, на Балканах є свої Житомир, Малин, Київ, два Київці тощо[128]. Тільки в XII ст. почала формуватися окрема російська мова на основі мов корінних фінно-угорських племен, впливів мови українських племен, які переселялися сюди, а також балтських запозичень. Пізніше потужний вплив мали на неї тюркські мови та церковнослов'янська літературна мова.

7. Писемні джерела від XVI ст. і далі однозначно свідчать про те, що українці відрізняли себе від росіян, а Україну від Росії. Зокрема, для ранньомодерного періоду (XVI–XVIII ст.) найважливіше, що і традиційна українська еліта, і нова, утворена на базі козацького стану, послідовно вважали український світ самодостатнім та відмінним від усіх сусідів (див. с. 113–114).

8. Усі сусіди ніколи не змішували українців та росіян. Аж до середини XVIII ст. останніх називали «московитами», тоді як українців – «русинами». Українців та росіян мандрівники-іноземці XVII–XIX ст. протиставляли одних одним за всіма ключовими показниками: мова, звичаї, психотип, побут, народна культура та ін. «*Українці є нацією з власною мовою, культурою та історичною традицією*», – таким був вердикт німецького вченого та мандрівника Й. Г. Коля[129], який подорожував через усю Україну в 1830-х рр. І цим рефреном просякнуті записки інших іноземців, раніші та пізніші[130].

9. Попри показні ідеологічні концепції, навіть самі росіяни, коли доходило до практичних речей, демонстрували, що вважали українців іншими, ніж вони самі. Інакше навіщо були потрібні стратегії асиміляції, впроваджувані протягом ось уже трьох століть? **Уже саме визнання потреби зросійщувати Україну спростовує всі мантри про те, що українці та росіяни – один народ.**

МІФ 14

Українці – бічний пагін розвитку «давньоруської народності», відбрунькування якого сталося лише в XIV ст. внаслідок встановлення над частиною земель Київської Русі зверхності Великого князівства Литовського та Корони Польської

Ідеологічна мета міфу Заперечити появу українського етносу на власному корені, а відповідно й факт, що Русь (Київська Русь) була середньовічною українською державою, видати українців за ситуативний продукт трансформації давньоруської народності в російський етнос

Підґрунтя спекуляцій Перебування у складі Київської Русі російської етнічної території; наявність в ті часи спільного політичного простору, єдиної князівської династії Рюриковичів та літературної мови (церковнослов'янської); збереження понять «Русь», «руський», «русини» як ідентифікаторів українського світу аж до XX ст.

«Російський, український та білоруський народи ведуть своє походження від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь»
«Тези про 300-ліття возз'єднання України з Росією» (1654–1954).

За своєю природою, міф про існування в часи Київської Русі особливої «давньоруської народності» одного поля з міфом про те, що українці та росіяни становлять один народ. Обидва призначені виставити появу українців за ледве не історичне непорозуміння,

за результат суто політичних обставин – зникнення з карти світу держави Русь (Київська Русь) і переходу в XIV ст. значної частини Русі до складу Великого князівства Литовського та Корони Польської. А отже, магістральним напрямком розвитку «давньоруської народності» подається російський етнос – старший брат, як його нарекли в Москві у радянські часи. Українці ж, як і білоруси, постають бічною гілкою й ніколи б не з'явилися на земній кулі якби не згубний вплив польсько-литовської зверхності. У такий спосіб вимощується підґрунтя під наріжну ідеологічну тезу Москви про потребу виправити історичну помилку шляхом повернення українців та білорусів до материнського лона – злиття в «один народ» з росіянами.

Міф про «давньоруську народність» виник у 1950-ті рр. як реакція на попередні наукові заперечення, зокрема і в Росії, одразу двох імперських концепцій: «українці й росіяни – один народ» та «Київська Русь – давня російська держава». Відтоді й до розпаду СССР теорія «давньоруської народності» була ідеологічним каноном. На зламі XX–XXI ст. її зробили ще жорсткішою. З'явилося твердження, що виокремлення українців зі спільного масиву не завершилося навіть до середини XVII ст.: Зокрема, відомий російський історик-концептуаліст Б. Флоря нещодавно писав, що «*процес етнічної диференціації між східними слов'янами в Речі Посполитій та в Росії в кінці XVI – першій половині XVII ст. зайшов достатньо глибоко, але ще було достатньо далеко до його остаточного завершення, уявлення про єдність усіх східних слов'ян як особливої етнічної спільноти продовжувало посідати значне місце*»[131].

З наукової точки зору міф про «давньоруську народність» потрапив під глибоку критику вже на зорі своєї появи[132]. Останнім часом він зазнав вичерпного спросту-

вання, уможливленого суттєвим прирощенням знань у царині археології, мовознавства, антропології, біології, а також шляхом щільного вписування етнічних процесів, які протікали на теренах Русі, в європейський контекст[133].

Найголовніший аргумент проти існування «давньоруської народності» як суб'єкта державотворення Русі та спільної колиски українців, білорусів і росіян подає сучасний аналіз історичних джерел різних типів під кутом з'ясування етнічних процесів у Східній Європі та шляхів розвитку слов'янства у I тисячолітті. Сукупність археологічних, лінгвістичних та писемних джерел однозначно свідчить про те, що:

по-перше, прабатьківщиною слов'янських народів була територія між Дніпром і Віслою;

по-друге, розселення звідси у VI–VIII ст. на захід і південь різних слов'янських племен дало старт появі нових етносів (поляків, чехів, словаків, лужицьких сербів, балканських слов'ян);

по-третє, кілька хвиль міграції слов'ян у V–VIII ст. на терени північніше Прип'яті і змішування там з місцевими балтськими племенами утворили етнічний субстрат білорусів;

по-четверте, лише у XI–XII ст. формується етнічний субстрат росіян.

Таким чином, магістральним шляхом розвитку слов'янства стала якраз поява українського етносу з тих праукраїнських племен, які нікуди не переселялися, а залишилися на Київщині, Поділлі, Волині та Прикарпатті. У часи Київської Русі вони виступають під іменем літописних полян, уличів, тиверців, сіверян, древлян та волинян. Оскільки ж простежується безперервність етнічного розвитку на цій території від V ст. до сьогодні, коріння українського етносу сягають саме

того часу. Іншими словами, **український етнос постав безпосередньо з давніх слов'янських племен, а не від міфічного попередника – «давньоруської народності», якої ніколи не існувало**. Так само на своєму пні постали білоруський та російський етноси. До всього, їхні етнічні субстрати утворилися пізніше, а росіяни взагалі є наймолодшими. Звідси й належність українців, росіян та білорусів до різних антропологічних типів.

Така картина етногенезу українців, росіян та білорусів цілком вписується в добре з'ясовані закономірності та хронологію появи тих сучасних європейських етносів, формування яких спровокувало Велике переселення народів IV–VIII ст. Етнічні субстрати франків, німців, каталонців, кастільців, фламандців та інших з'явилися в V–VII ст. Виглядало б дивним, щоб, скажімо, поляки, чиї пращури пішли на захід з Північно-Західної України, сформувалися в етнос у цей час, а їхні найближчі сусіди українці, чиї пращури залишилися на місці, аж у XIV ст. І це попри те, що на українській території у IX ст. була утворена могутня держава Русь, яка за своїм розвитком нічим не поступалася іншим європейським державам. Як дотепно закидав прибічникам міфу про «давньоруську народність Л. Залізняк: «*Чим пояснити, що етноісторичні процеси на західному березі річки Сян випереджали аналогічні процеси на протилежному березі на 700 років*»[134].

Сучасні наукові уявлення про етногенез українців, росіян та білорусів на корені заперечують міф про «давньоруську народність». Не витримують критики і спроби обґрунтувати тезу про її формування й через аргументи, взяті з факту існування державно-політичного та культурного простору Русі. Вістря цих спроб спрямоване на доведення того, що всі слов'яни Київської Русі уявляли себе одним народом. Як писав,

приміром, Б. Флоря: «*Порівняльно-історичне співставлення та конкретні спостереження промовляють на користь положення про широке поширення у східних слов'ян у XII–XIII ст. усвідомлення їхньої приналежності до широкої етнічної спільності – «русскої мови», яка визначається дослідниками як давньоруська народність*»)[135]. За прояви подібних уявлень витлумачуються присутні в літературних творах та літописах ідеї єдності «Руської землі», понять «русичі», «руський» без конкретної територіальної прив'язки, зникнення у XIII ст. з текстів племінних назв. Чинниками, які сприяли формуванню «давньоруської народності», подають консолідаційну роль князів та їхньої дружини, розвиток торгівлі й міст, впровадження християнства, наявність спільної мови.

Утім, усі ці аргументи відразу блякнуть якщо взяти до уваги той факт, що, як уже йшлося вище, етнічні субстрати українців, білорусів та росіян постали на власній основі, а до того ж простежується безперервність етнічної історії українців від V ст. й до сучасності. Не тримаються купи й інші докази. Типологічно подібні чинники чомусь не призвели в Західній і Центральній Європі до появи однієї народності: ані нівеляційний вплив торгівлі та етнічної строкатості міст, ані поширення християнства, ані виконання латиною ролі спільної літературної мови аж до XVI ст. включно, ані уніфікаційна природа багатоетнічності військ правителів[136]. Чому ж тоді це мало статися в Русі? Зрештою, як доводять лінгвістичні дослідження, не існувало спільної «давньоруської мови» (див. с. 95–96)

Що ж стосується аргументів з ділянки нібито усвідомлення населенням своєї належності до «єдиного народу», то й тут виразно помітні спекуляції. Справді, консолідація населення (політична, економічна, куль-

турна) у рамках будь-якої повноцінної держави неминуча. А коли говорити про імперії, то й поготів. Русь, яка розширюючись від свого історичного ядра (трикутник Київ – Чернігів – Переяслав), перетворилася на строкату в етнічному сенсі державу. Як і у всіх подібних державах її еліта мусила працювати на уніфікацію внутрішнього життя на різних територіях за єдиним стандартом. Мала виникнути й ідеологічна оболонка, покликана обґрунтувати існування держави через ідеї спільного політичного і культурного простору Русі. Саме літературні твори та літописи й поширювали такі ідеї, фіксуючи ідеологічні уявлення еліти чи її частини, не заглиблюючись у сферу реальних ідентичностей. У таких джерелах можуть відбиватися лише бажання та спрямовані на досягнення певних цілей ідеологічні, політичні, економічні стратегії верхівки, а не «*місцевого населення*» в «*усіх частинах східнослов'янської території*».[137]

Так само зникнення на початку XII ст. у відомих на сьогодні текстах назв племен зовсім не означає, що й населення питомої Русі (українських земель) та людність з приєднаних до ядра держави північно-східних теренів (майбутньої Московії), почали усвідомлювати свою етнічну однотипність. Швидше, поняття «русини» вживалося у значенні «все населення держави», а не як маркер тотожності, подібно до того, як у XVI–XVII ст. поняття «русскій» у московській документації, орієнтованій на зовнішнього споживача, означало всіх мешканців Московії, підданих царя, незалежно від їхнього походження та самоусвідомлення.

У сухому залишку, міф про «єдину давньоруську народність» залишається лише ідеологічним фантомом, позбавленим реального історичного підґрунтя.

МІФ 15

Не існує окремої української мови. Є лише український діалект російської мови, який утворився внаслідок тривалого впливу польської мови

Ідеологічна мета міфу Зробити українців психологічно піддатливішими до зросійщення та навіювання ідеї, що українці та росіяни – один народ

Підґрунтя спекуляцій Ефект нібито близькості української та російської мов, створений шляхом цілеспрямованого адміністративного викорчовування в радянські часи найвиразніших відмінностей української мови від російської; пласт реальних лексичних запозичень в українській мові з польської; тривале виконання церковнослов'янською мовою функції основи літературної мови в Україні та Росії при тому, що саме церковнослов'янська потужно вплинула на формування розмовної російської мови

«Ніякої особливої малоросійської мови
не було, немає і бути не може і що наріччя їх,
вживане простолюдом, є та ж таки російська мова,
тільки зіпсована впливом на неї Польщі»
Валуєвський циркуляр (18 липня 1863 р.)

Заперечення факту існування української мови входить до грона найпоширеніших російських міфів про Україну та українців. І це недаремно, адже мова є визначальним консолідаційним чинником, серцевиною самоідентифікації та культурного коду. Звести у свідомості рідну й, за усіма науковими параметрами, самостійну мову до діалекту чужої означає поставити під сумнів сам факт буття українців як окремого етносу.

Першим це спробував зробити ще М. Ломоносов. Появу «малоросійського діалекту» він пояснив тривалим псуванням російської мови українців польською мовою. Плід думок М. Ломоносова виявився живучим. Російський історик літератури М. Греч писав, наприклад, у 1822 р.: «*Малоруське наріччя народилося та посилилося від довготривалого володарювання поляків у південно-західній Росії і може навіть називатися обласним польським*»[138]. У 1840-х рр. відомий російський публіцист В. Белінський зазначав, що «*немає малоросійської мови, а є обласне малоросійське наріччя, як є білоруське, сибірське та інші подібні наріччя*»[139].

У радянські часи прямо заперечувати існування української мови було б невіглаством, тому з'явилася нова версія міфу, згідно з якою «давньоруська народність» розмовляла, звісно ж, «давньоруською мовою». Початок формування української та білоруської мов припадає лише на XIV ст. і був спровокований переходом значної частини земель Русі під зверхність Великого князівства Литовського та Корони Польської. У 1990-ті рр. в політичних колах Росії була реанімована й первісна версія. У двоголовому вигляді – «*української не існує*» та «*українська – похідна від давньоруської*» – міф і тримається донині.

Проте філологи, відштовхуючись від законів прикладної лінгвістики, не тільки дійшли висновку про самостійність української мови, а й відзначають її давніший вік, ніж російської та великий вплив і на російську мову, і на російську топоніміку. Важливо, що висновки мовознавців щодо історії становлення та розвитку української мови співпадають з даними археологічних та писемних джерел про розвиток етносоціальних процесів.

1. Українська мова відповідає усім ключовим вимогам щодо мови як такої: особливі фонетична система, морфологічний та синтаксичний лад.

2. Остаточний розпад праслов'янської мови, яка вже на той час сама по собі складалася з окремих діалектів, дослідники датують V–VI ст., що було тісно пов'язано з одночасним розселенням слов'янських племен зі своєї прабатьківщини (Київщина, Поділля, Волинь, Прикарпаття) на захід, Балкани, майбутні білоруські землі. На нових територіях приходьки-слов'яни розвинули зі своїх діалектів самостійні мови[140].

3. Староукраїнська мова формувалася з V–VI ст. праукраїнськими племенами, які залишилися на прабатьківщині слов'ян. Її діалекти, існування яких точно простежується з IX ст., територіально накладаються на ареали літописних племен: полян, уличів, тиверців, древлян, волинян, сіверян[141].

4. Після утворення середньовічної української держави Русь (Київська Русь) загальна консолідація праукраїнських племен підштовхнула до згладжування відмінностей між говірками й появи питомих ознак єдиної староукраїнської мови. Ці ознаки виразно помітні з XI ст., коли етнічний субстрат росіян ще тільки почав формуватися.

5. В українській мові збереглися найдавніші особливості праслов'янської мови, які зникли в усіх інших слов'янських мовах. Це переконливо свідчить про те, що українська мова постала не з міфічної «давньоруської», а безпосередньо з праслов'янської. Мовознавці виділяють вісім: а) закінчення *-у* в родовому відмінку однини: *меду, солоду*; б) закінчення *-ові, -еві(єві)* у давальному відміну: *Володимирові, Петрові*; в) чергування *г, к, х* зі свистячими *з, ц, с* у давальному та місцевому відмінках однини: *слуга – слузі, рука – руці*; г) кличний відмінок: *друже, княже*; д) закінчення *-ої* в родовому відмінку однини прикметників жіночого роду: *великої, доброї*;

6) давальний відмінок займенників: *мені, тобі, собі*; 7) форми третьої особи дієслів першої дієвідміни теперішнього та майбутнього часів: *може, убиває, іде*; 8) закінчення *-мо* в дієсловах першої особи множини теперіш- нього і майбутнього часів: *даємо, поставимо*[142].

6. У сербській та хорватській мовах частина лексики тотожна українській (гуска, муляти, праля, послуга, пузо, лаяти тощо). Отже, білі хорвати та серби, які в VI ст. мігрували з території сучасної України на Балкани, занесли ці слова з того часу[143].

7. Вкраплення розмовної мови в церковній та світській літературі часів Русі (церковнослов'янській) генетично належать до української мови (*Володимер*, а не *Владимиръ*; *літо*, а не *лето*; кличний відмінок, якого немає в російській; слова *гай, лазня, оболонь, полонина* тощо)[144].

8. Уведення останнім часом до наукового обігу величезної кількості прочитаних графіті (написів) на стінах Софії Київської XI–XII ст. переконливо свідчить, що розмовною мовою дописувачів була староукраїнська. Тут так само у старослав'янську вмонтовано суто місцеві слова й вислови, приміром: «*Ярослав поставили митрополитом Ларіона*», звертання з кличним відмінком: «*Святий Фоко*», імена із закінченням на -о: *Стіпко, Михалько, Данило, Марко* тощо. Щоб уникнути прямого твердження про староукраїнську мову в часи Русі, деякі вчені сором'язливо ведуть мову про «*київський діалект старослов'янської мови*»[146].

9. Білоруська та російська мови формуються окремо на власному корені[147].

Словом, заперечення факту існування української мови як такої позбавлене наукового підґрунтя й тримається винятково на ідеологічних милицях.

МІФ 16

Насильницького зросійщення України ніколи не було. Українці добровільно відмовлялися від української мови на користь російської

Ідеологічна мета міфу Створити ілюзію про нібито природне поширення російської мови в Україні й таке ж природне витіснення української з більшості сфер життя, чим вкорінювати зневагу до всього українського як до меншовартісного, а також закладати на світоглядному рівні ворожість до зусиль, покликаних відродити повнокровне функціонування української мови

Підґрунтя спекуляцій Очевидні успіхи політики зросійщення станом на кінець XX ст.: переважання російської мови в міському середовищі, в бізнесовій сфері, на телебаченні, в пресі тощо.

Міф про природність сучасних позицій російської мови в Україні вже понад півстоліття виконує роль ідеологічного супроводу політики зросійщення. Проте він явно належить до тих, кричущу фальшивість яких легко збагнути навіть без спеціальних історичних пізнань. Справа в тім, що, прагнучи будь-що зросійщити українців, Росія густо наслідила навіть на рівні спеціального законодавства, яке відкрито нав'язувало російську, упосліджуючи чи взагалі забороняючи українську.

1. Міф одразу розсипається на друзки, якщо поставити бодай найпростіше питання: «А якою б мовою говорили в Україні сучасні російськомовні, якби станом на 1991 р. Україна перебувала під окупацією не

Росії, а, скажімо, Німеччини?». Відповідь цілком очевидна – німецькою, адже німці нав'язували б не чужу для них російську, а таки ж свою рідну, німецьку. Анклавів етнічних росіян ніхто б тоді в Україні не формував, натомість можна легко спрогнозувати появу значної кількості німців. У будь-якому куточку світу кожен окупант нав'язував своє. Приміром, екваторіальна Африка зазнала офранцуженння, Мозамбік чи Ангола як португальські колонії – опортугалення, а сусідня Ботсвана – занглійщення. Україна, яка періодично втрачала свою державність, не була винятком із сумного загального правила.

2. Повністю руйнує міф і той факт, що Україна свого часу пережила період спольщення. Якщо припустити, що українці цілком «добровільно» зрікалися рідної мови, то чим тоді пояснити різку зміну пріоритету з польської на російську? Насправді причина зросійщення та спольщення одна й та ж – втрата власної держави. Поширення в середині – другій половині XIV ст. влади Польщі на терени Галичини (з Надсянням), Західної Волині та Західного Поділля запустила процес поступового спольщення тутешньої української еліти, а утворення у 1569 р. Речі Посполитої – князів і шляхти Київщини, Волині, Східного Поділля та Підляшшя.

3. Заходи, за допомогою яких Варшава у другій половині XVI–XVIII ст. намагалася спольщити Україну, принципово подібні до московських технологій XVIII–XX ст. Зусилля концентрувалися на спольщенні української верхівки – князів та шляхти. Саме еліта в XVI–XVIII ст. уособлювала собою те чи інше суспільство, а її асиміляцію вважали кінцем його існування.

Попри те, що українська еліта на законодавчому рівні застерегла під час утворення Речі Посполитої статус української мови як мови діловодства Київщини, Во-

лині та Брацлавщини, що забезпечило б цій мові відповідний престиж, Зигмунт III уже в 1570 р. проголошує, що Коронна канцелярія «*споряджає листи й оформляє відповіді згідно з потребою й бажанням кожного, хто хоче по-руському, тоді руські, а хто – по-польському, тоді теж польські*»[148]. Як це нагадує сучасний аргумент про добровільний вибір мови у публічних сферах! Тривалі протести української шляхти на сеймах та в листах до короля ні до чого не призвели.

Після приєднання до Корони Чернігово-Сіверщини у 1618 р. там почалося активне насадження польської мови в діловодстві. Так, привілеї на магдебурзьке право Чернігову (1623), Стародубу (1625), Мглину (1626), а також Ніжину (1623) містили спеціальну вимогу вести міські книги лише польською мовою (Чернігів, Ніжин), або, напозір, спершу польською з наступним переходом на латинь (Стародуб, Мглин)[149]. Щоб не допустити жодних хитань в бік української, привілей Стародубу, наприклад, рішуче застерігав: «*А декрети міські стародубські і всілякі справи найдалі до двадцяти років польською, а потім латинською мовою, а не інакшою мають бути писані під [загрозою] втрати, бо право магдебурзьке того потребує*»[150].

Сумні наслідки не забарилися. Польська плавно перетворюється на мову офіційного та приватного листування. На зламі XVI–XVII ст. інструкції шляхетських сеймиків українських воєводств почали писатися польською, а чинник мови документа звівся у світогляді шляхти з рівня дотримання прав і свобод, гарантованих Люблінською унією 1569 р., до звичайного правового аргументу при вирішенні судових позовів[151]. З 1620-х рр. мовна асиміляція верхівки української еліти набула масового характеру. Навіть козаки без жодних застережень писали польською до осіб української крові.

4. Процес спольщення українського світу був загальмований лише після відновлення в середині XVII ст. української держави у вигляді Гетьманщини. На території, яка перебувала під гетьманською булавою, українська мова стала офіційною, і це вирішило проблему. Полегшував справу і той факт, що елітою в Гетьманщині стало козацтво, а воно доти не зазнало спольщення такого рівня, як князі та шляхта. Натомість там, де збереглася польська влада, процес навіть прискорився. Українська шляхта упродовж другої половини XVII–XVIII ст. практично повністю спольщилася, й становила кістяк так званої «правобережної польської шляхти» XIX ст.

5. До перших кроків зросійщення України Росія вдалася в кінці XVII–XVIII ст. Йшлося не тільки про уніфікацію Гетьманщини за своїм зразком, а й про фізичну асиміляцію її еліти в московському дворянстві. Лише в такій розв'язці у Петербурзі бачили остаточне вирішення української проблеми.

Ще в українсько-російському договорі 1687 р. (Коломацькі статті) Москва нав'язала промовистий пункт про необхідність «*народ малоросійський усякими засобами і способами з великоросійським народом з'єднувати і в нерозривну та міцну згоду приводити шлюбами та іншою поведінкою*»[152]. У 1734 р. царський указ формулює подібну настанову ще з більшою ясністю: «*Цей малоросійський народ мав сходитися і в злучку вступати з нашим великоросійським народом. Задля цього наказуємо вам, щоб ви по вашій вправності, секретно під рукою особливо трудилися малоросіян від злучки зі смоленцями і з поляками та з іншими зарубіжними мешканцями відводити, а схиляти їх і вправно зводити у злучку з великоросійськими. Це тримати в секреті*»[153].

6. Перші прямі заборони української мови на користь російської з'явилися в часи Петра I. Розпочав

він з діловодства, як свого часу й польські королі. Царські укази 1722–1724 рр. вимагали від канцелярій Гетьманщини керуватися Генеральним регламентом (1721), який визначав у Московії діловодні процедури, а заодно й накидав російську мову, яка мала витіснити ділову українську. У 1734 р. сенатський указ уже вимагав повністю перейти на московські діловодні форми[154].

5 жовтня 1720 р. царський указ заборонив друкувати в Україні нові церковні книги, а старі у випадку перевидання вимагав звіряти з виданими в Росії, щоб «*жодної різниці й особливої мови в них не було*»[156]. Іншими словами, заборонялося друкувати книги українською літературною мовою. 30 серпня 1721 р. церковний Синод видав свій указ, який дублював заборону[157]. У рамках обох актів Синод у 1769 р. не дозволив, наприклад, Києво-Печерській Лаврі друкувати Буквар для українських шкіл[158].

7. Починаючи з XIX ст., питання заборони українського слова на законодавчому рівні розглядалася вже крізь призму нових уявлень про націю, під якою тепер розуміли не тільки еліту, а й увесь загал. Відтоді ставилася мета зросійщити уже всіх українців, на яких поширювалася російська влада. У 1830–1840-ві рр. під це була підведена концепція так званої «великої російської нації» (мала утворитися шляхом зросійщення українців та білорусів). Прямий зв'язок між мовою та питанням незалежності України російська еліта бачила дуже чітко. Зокрема, київський генерал-губернатор М. Анненков писав у 1762 р.: «*Добившись перекладу на малоросійське наріччя* (українську мову. – В. Б.) *Священного Писання, прихильники малоросійської партії досягнуть, так би мовити, визнання самостійності малоросійської мови, й тоді, звичайно, на цьому не зупиняться, й, опираючись на окремішність мови, стануть заявляти претензії на автономію Малоросії*»[159].

8. Циркуляр міністра внутрішніх справ Петра Валуєва від 30 липня 1763 р. та Емський указ царя Олександра III від 30 травня 1876 р. – ключові російські акти XIX ст., які забороняли українську мову. Валуєвський циркуляр, проголошуючи вже на офіційному рівні, що «*ніякої малоросійської* (української. – В. Б.) *мови не було немає і бути не може*», забороняв друкувати будь-які книги українською мовою, крім «*красного письменства*» (художньої літератури)[160]. Головна мета циркуляру полягала в тому, щоб витіснити українську мову зі шкіл. Інше завдання, яке ставилося – унеможливити функціонування української мови в господарському житті та Церкві[161].

Емський указ 1876 р. був спрямований на те, щоб загнати українську мову в гетто виключно хатнього вжитку. Документ забороняв: а) ввозити з-за кордону українські книги; б) друкувати книги українською за винятком народних пісень, казок та прислів'їв (але й вони мали бути надруковані російською абеткою); в) ставити українською театральні вистави. Крім того, наказувалося: г) вилучити з бібліотек українські книги; д) посилити контроль за дотриманням заборони на викладання в школах українською мовою; е) заслати у властиво російські губернії проукраїнськи налаштованих викладачів університету, замінивши їх росіянами; є) «*увести загальне правило, щоб в учбові заклади Харківського, Київського та Одеського округів призначати викладачів переважно великоросів* (росіян. – В. Б.), *а малоросів* (українців. – В. Б.) *розподілити по учбових закладах Санкт-Петербурзького, Казанського та Оренбурзького округів*»[162].

9. У 1880–1990-х рр. окремі царські укази та розпорядження виконавчих органів влади Російської імперії здебільшого ужорсточували норми Емського указу, хоча подеколи незначно пом'якшували[163].

10. У часи СРСР опрацьовані в XIX ст. російські імперські підходи до нищення української мови було модифіковано відповідно до нових реалій. Попервах політичні обставини, породжені Українською революцією 1917–1921 рр., змусили Москву навіть проголосити у 1923 р. курс на українізацію. У такий спосіб Кремль прагнув випустити пар та залучити частину українців до розбудови імперії у формі СРСР. **Водночас більшовицька українізація задумувалася як засіб виявити всіх свідомих українців, щоб потім їх знищити.** Москва пильно стежила, щоб процес відбувався строго в рамках комуністичної ідеології та ідеї «нерозривної єдності України з Росією», а переважна більшість партійної та державної верхівки не приховувала своєї відрази до українізації як до політично вимушеного кроку. Недарма провідні діячі радянської українізації були знищені. Зокрема, головний її рушій нарком освіти Олександр Шумський, був у 1927 р. звільнений, а в 1933 р. репресований. Його наступник Микола Скрипник покінчив життя самогубством. З усіх членів утвореної в 1925 р. комісії з українізації вижив лише О. Бойченко[164].

11. З кінця 1932 р. на тлі масових репресій та геноциду українців, організованого шляхом Голодомору 1932–1933 рр., курс на зросійщення України було відновлено. У грудні 1932 р. в Україні отримали телеграму Й. Сталіна та В. Молотова з вимогою «*негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 р. підготовити перехід шкіл і викладання російською мовою*»[165]. Аналогічне розпорядження щодо долі українізації на Кубані містила й постанова ЦК ВКП (б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області» від 14 грудня того ж року[166].

12. На відміну від царських часів у СРСР почалося грубе адміністративне втручання в саму душу української мови з метою ліквідувати якнайбільше лексичних, синтаксичних та інших відмінностей від російської. У 1930-ті рр. було заборонено український правопис 1928 року. З бібліотек вилучили академічний чотиритомний «Російсько-український словник», а з термінологічних словників (математичного, фізичного тощо) усунули терміни, які постали на властиво українській основі. Заборонили літеру **ґ**, кличний відмінок, бо і першого, і другого не існує в російській мові. Видані в 1937 та 1948 рр. російсько-українські словники були побудовані на засадах максимального калькування російської лексики (наприклад, російське «закалять» перекладали «закаляти», а не «загартовувати»). У 1970-ті рр. піднялася чергова хвиля лексичних вилучень. Зокрема, застарілими були визнані слова *сьогодення, либонь, далебі, під орудою* та ін. Тоді ж різко активізувалися спроби наситити українську мову кальками з російської[167].

13. З 1938 по 1990 р. ухвалювалися закони, постанови та укази, які послідовно витісняли українську мову, насаджуючи російську. У квітні 1938 р. Раднаркомом УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили далекосяжну спільну постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України».

У 1959 р. українську мову зробили необов'язковим предметом, що різко підривало престиж останньої. 17 квітня 1959 р. сесія Верховної ради УРСР ухвалила закон «*Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи освіти в Українській РСР*», який дозволяв батькам вибирати мову навчання дітей, а також відмовлятися від вивчення дітьми української мови в школах з російською мовою навчання. Розрахунок був

простий: по-перше, зіграти на бажанні батьків полегшити дитині життя в школі; по-друге, в умовах радянського тоталітаризму добровільний вибір мови навчання все одно був фікцією, але відповідна норма давала законну підставу місцевим органам відкривати лише російські школи; по-третє, вже сам принцип вибору працював на зниження суспільного престижу української.

Процес витіснення української мови Москва суворо контролювала. Уже 15 вересня 1959 р. до ЦК КПУ надійшов гнівний лист з ЦК КПРС, у якому висловлювалося глибоке обурення, що в Україні буцім «*фактично встановлюється обов'язковість вивчення української мови*»[168]. Москва вимагала форсованого зросійщення української освіти.

Наслідки не забарилися. Станом на 1985 р., скажімо, у Чернігові та Миколаєві не залишилося жодної української школи, у Донецьку та Запоріжжі було по одній, у Дніпрі – 10, у Києві – 35 з 267-ми[169]. У 1988–1989 рр. школи з російською мовою відвідувало 51,8% учнів, тоді як росіяни становили лише 22,07% населення України[170].

Паралельно на російську переводили викладання у вузах, діловодство, пресу, наукову сферу тощо. З 1969 до 1980 р. кількість журналів, які виходили в Україні українською мовою, скоротилася з 46% до 19%, а книг – з 64% до 24 %. Задля остаточного зросійщення науки Міністерство освіти СРСР у 1970 р. видало наказ, яким зобов'язувало писати дисертації лише російською мовою. Нею ж видавалася основна частина наукової літератури[171].

31 серпня 1978 р. ЦК КПРС прийняв постанову «*Про подальше вдосконалення вивчення та викладання російської мови в союзних республіках*». До 1980 р. планувалося розпочати вивчення російської мови в усіх україномовних дитячих садках, переглянути у бік збільшення кількість годин на вивчення російської в школах, впровадити

поділ класів та груп в педінститутах і педучилищах на дві підгрупи для викладання російської.

24 листопада 1978 р Міністерство вищої освіти УРСР видало наказ № 416, яким вимагало від вузів «*щорічно встановлювати перелік спеціальних дисциплін, які доцільно викладати російською мовою*». Відтоді кожен ректор щороку звітував про курси, переведені на російську[172].

У 1983 р. постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «*Про додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік*» встановлювала 15 % надбавку до платні вчителям російської мови й літератури і впроваджувала нові заходи з поглибленого вивчення російської мови. 10 червня 1983 р. ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР ухвалили спеціальну постанову, яка надавала небачені переваги російській мові в освітній сфері. Зокрема, у вузах встановлювали норму один викладач російської на 8 студентів, тоді як для інших дисциплін діяла стара – один викладач на 12 студентів. Студентам спеціальності «російська мова та література» підвищували стипендію. У школах, вузах і технікумах збільшували кількість учбових годин на вивчення російської коштом іноземної мови (у школах дозволялося навіть повністю відмовитися від іноземної на користь російської). Пункт 5 постанови вимагав: «*вдосконалювати мережу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання з метою повного задоволення потреби всіх осіб, які бажають навчатися в них, і навчання дітей російської мови у старших групах дитячих дошкільних закладів і в підготовчих класах загальноосвітніх шкіл*».

Фінальним акордом став Закон «Про мови народів СРСР», ухвалений Верховною Радою СРСР 24 квітня 1990 р. Закон надав російській мові статусу

офіційної: «*З урахуванням умов, що склалися історично, та з метою забезпечення загальносоюзних завдань російська мова визнається на території СРСР офіційною мовою та використовується як засіб міжнаціонального спілкування*»[173].

14. Для пришвидшення процесу зросійщення України Москва намагалася переселити сюди якомога більше росіян і навпаки в різний спосіб перекинути частину українців в РСФСР та інші республіки. Під час Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. ЦК ВКП (б) ухвалила 22 жовтня 1933 р. рішення заповнити знелюднілі села степових районів 22-ма тис. родин колгоспників з Росії. 20 грудня було вирішено перевезти туди додатково ще 16 тис. родин[174]. Росіян масово зваблювали чи примусово переселяли в Україну під час індустріалізації та відбудови після Другої світової війни. Набула поширення практика розподілу після закінчення вузів українців за межі України, а росіян – в Україну. За переписами населення СРСР, у 1970 р. в УРСР налічувалося 35,2 млн. українців і 9,1 млн. росіян, а в 1979 р. – 36,4 млн. українців і 10,4 млн. росіян. У 1989 р. порівняно з 1979 р. приріст українців склав 2,4%, а росіян – 8,3%. Такі співвідношення можна було забезпечити лише шляхом переселення значної частини росіян в Україну.

15. Москва послідовно формувала нестерпний для носіїв української мови морально-психологічний клімат. Ще в 1920-х рр. з'явилася теорія «боротьби двох культур» – російської як передової культури міста та української як нібито відсталої культури села[175]. Пізніше про це так відкрито вже не говорили, але постійно виставляли в очах широкого загалу українську мову як другорядну, приречену на вигасання та розчинення в «братній» російській мові. Зокрема, наголошувалося на «*благотворному впливі російської мови на мови народів СРСР*», підкрес-

лювалося, що саме через російську мову можливе повноцінне пізнання надбань людства, акцентувалася увага на процесові взаємозближення мов в СРСР, особливо споріднених – російської, української та білоруської.

У 1961 р. на XXII з'їзді КПРС М. Хрущов оголосив російську мову другою рідною мовою народів СРСР. Роком пізніше Наукова рада Академії наук СРСР «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй» блюзнірськи визначила так звані перспективні мови та неперспективні. Українську віднесли, ясна річ, до неперспективних, доля яких поступово зникнути[176]. З'явилася концепція так званої «природної російсько-української двомовності». У 1971 р. Л. Брєжнєв проголосив, що в СРСР сформувалася нова історична спільнота – радянський народ з російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування. Показово, що підручник з російської мови для шкіл України називався «Родная рєчь».

Довершувало справу постійне нав'язування наскрізь фальшивого образу української історії як вторинної стосовно російської, а також таврування усіх тих, хто боронив ідею збереження / відновлення самодостатності українського світу. Відповідно використання української мови в місті набувало ознак неблагонадійності.

Усе це працювало на упослідження української мови в очах українців, підштовхувало їх чимскоріш зросійщуватися, створювало сприятливе підґрунтя для того, щоб розглянуті вище організаційні заходи з витіснення української мови з усіх сфер життя не викликали спротиву, а російськомовність ототожнювалася з перспективою. У підсумку значна частина українців не витримала тиску адміністративних заходів та морально-психологічної облоги й піддалася зросійщенню.

МІФ 17

Попри державні кордони, українці та росіяни в XIV – першій половині XVII ст завжди відчували спільність свого походження, тісне переплетення історичних доль і прагнули до возз'єднання під владою московського царя

Ідеологічна мета міфу Сформувати враження про начебто унікальну непідвладну часові та історичним обставинам спорідненість та духовну близькість українців і росіян, яке мало виконати функцію універсального обґрунтування поглинальних стратегій Росії щодо України та демотиватора спротиву їм в українському середовищі

Підґрунтя спекуляцій Поява з кінця XVI ст. промосковських заяв у таборі українського православного духівництва, а з першої половини XVII ст. – в козацькому середовищі; зросійщення більшості українців у XIX–XX ст.; потужний вплив українців, починаючи з XVII ст., на російську культуру, науку, управлінську вертикаль; формування «п'ятої колони» в Україні

«З часів Давньої Русі на Україні ніколи не зникала ідея загальноросійської православної вітчизни («Святої Русі»)»
В. Артамонов, російський історик[177]

Міф про те, що українці та росіяни відзначаються ніде у світі не баченим потягом до єднання (звичайно ж, під російським дахом) логічно розвиває міфи про буцімто належність України до «русского міра», а також

про «давньоруську народність», з якої нібито відбрунькувалися український, білоруський та російський пагони. У цьому випадку глобальна ідея переводиться у площину навіювання переконань про постійне усвідомлення українцями та росіянами, що вони нерозлийвода, вистеляючи дорогу до іншого знакового міфу – про Переяславську раду 1654 р. як кульмінацію багатовікового прагнення українців до єднання з росіянами. Можна навести, бодай, тезу одного з найавторитетніших сучасних російських істориків Б. Флорі, для якого Переяслав 1654 р. означає «*входження гетьманства до складу Російської держави*», що «*було сприйняте обома сторонами як відновлення колишньої єдності, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами*»[178].

На вершині міфу – концепція так званої «загальноросійської культури». Родом з першої половини XIX ст., модифікована у другій половині XX ст.[179], концепція подавала українців, білорусів та росіян складовими «великої російської нації». Підкреслювалося, що відчуття подібної спорідненості завжди зберігалося у свідомості всіх трьох народів, попри політичні кордони та інші чинники, а незгасимий потяг до відновлення неприродно втраченої єдності вилився в рішення Переяславської ради 1654 року.

Спекулятивною основою для появи подібних тверджень стали послання представників українського православного духівництва до царя, кінця XVI – початку 1630-х рр. Частина цих послань містила згадки про етнічну спорідненість православних Речі Посполитої та московитів, а також про перебування тих та інших під спільним дахом у княжі часи. Але справжня мета, яку переслідувала більшість авторів звернень, була суто прагматичною – отримати банальну фінансову допомогу на потреби православних українських церков від московсь-

кого царя, єдиного на той час православного монарха. Зокрема, у 1592 р. члени православного львівського братства та єпископ Г. Балабан просили у царя милостиню на відбудову Успенської церкви. Наступного року за фінансовою підтримкою звернулися сім церков з Кам'янця-Подільського[180]. Зрозуміло, що прохання мали бути подані в обгортці, яка б зацікавила адресата. От і з'явилися тези, які гріли душу цареві з його думами про «київську спадщину» й нагадували розроблені в Москві експансіоністські ідеологеми. Але підкреслення етнічної спорідненості українців та московитів, а також колишнього перебування в одній державі, все одно ж було майстерно упаковане в нагадування, де був центр тієї держави – в Малій Русі, що надавало проханням протилежного інтелектуального забарвлення.

У 1620–1630-х рр., коли в Речі Посполитій загострилося міжконфесійне протистояння, деякі представники чорного духівництва перебралися до Московії. Посольства до Москви споряджали митрополити Йов Борецький та Петро Могила. Лунали приємні для московського вуха заяви про Малу і Велику Русь, спільне державне минуле та династичну спадкоємність між московською династією Романових та Рюриковичами. З'явилася навіть промосковська хвиля в колі українських православних інтелектуалів (Йосиф Курцевич, Ісая Копинський та ін.), які гаряче проповідували ідеї переселення на територію Московії та переходу українських земель під зверхність московського царя. Але позиція ця, з одного боку, не відображала загальних суспільних уявлень, а з іншого – у жодному випадку не свідчила про те, що в Україні українців та московитів вважали одним народом[181].

Більше того, до використання стратегій підштовхувала гострота релігійного питання в Речі Посполитій,

а не усвідомлення необхідності приєднати українські та білоруські землі до Московії. Недвозначно свідчать про це зусилля митрополита Петра Могили, покликані відродити колишню велич Києва і протягнути місток від княжого до сучасного міста. Представлення Києва як «*другого Єрусалима*» і центру всесвіту створювало відповідну ідеологічну ауру, яка втілювала уявлення української еліти про власну самобутність та колишню велич Русі. У моделі руської (української) ідентичності, запропонованій у першій половині XVII ст. православними інтелектуалами, знайшлося місце козакам як новим оборонцям православ'я, але Русь територіально не охоплювала московських земель. Тим паче жодних порухів у московський бік не робило уніатське духівництво чи протестанти.

Та й сама Москва мало вірила в щирість заражених, на її думку, «латинською єрессю» українських духівників. Так, у 1624 р. посланцеві від Й. Борецького Ісаакію Борисковичу московські дипломати прямо говорили про те, що в українському суспільстві й навіть у середовищі православного духівництва немає одностайності з приводу проголошуваних заяв про нібито бажання перейти під царську зверхність: *«І за тим листом* (від Й. Борецького до царя. – В. Б.), *і з твоїх слів ця думка і в самих вас ще не утвердилася, і в тому одностайності між вами ще нема»*. Надалі Москва обмежувалася лише вислуховуванням та накопиченням москвоцентричних заяв, матеріальною підтримкою духівництва та сприянням віднов- ленню київських святинь[182].

Найкращим доказом того, що навіть у Москві не вважали українців та росіян одним народом, свідчить ставлення тамтешньої еліти до православних українців. У Московії навіть цих останніх вважали зіпсованими «латинством» відступниками від істинно пра-

вославної віри. Тих із них, хто виходив на «государеве ім'я», на території Московії перехрещували, що разюче підкреслювало інакшість українців. Московський Православний Собор 1621 р. ухвалив указ, який регламентував перехід вірних Київської митрополії в лоно Московського патріархату через перехрещення та покаяння, чим прирівняв до католиків[183]. Уніатів взагалі зараховували до Католицької церкви, що зводило потужний бар'єр між значною частиною українців та московським світом.

Українська шляхта, без огляду на конфесію, дуже чітко усвідомлювала свою відмінність від росіян. Вона брала активну участь в усіх війнах, які вели з Московією Велике князівство Литовське та Річ Посполита. Саме страх бути завойованими став для українських князів одним із вирішальних чинників підтримки ідеї Люблінської унії 1569 р. Деспотична, відірвана від Європи Московія мала цілком інакшу цивілізаційну закваску, замішану на засвоєній від Орди моделі самодержавства з холопством перед государем усього без винятку населення. Така організація життя засадничо суперечила притаманному Україні «лицарському» типу суспільства з його ідеалом добровільного служіння еліти монарху, недоторканості «окропленої кров'ю» власності, неписаним кодексом шляхетської гідності й честі.

Поглиблювали ціннісне відгородження української еліти від Московії культивування там ксенофобії, підозрілості до всього європейського, а також недовіра до українського православ'я, цензура на завезені українські друки аж до дикого спалення в 1627 р. книжок та накладення заборон на поширення їх[184]. Більше того, як добре з'ясовано, щонайпізніше з 1620-х рр. в уявленнях української верхівки політичний простір «Русь» почав збігатися лише з «*територією південних* («*українських*») *кня-*

зівств києво-руської доби, абсолютно і безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени»[185].

Українські козаки – майбутнє ядро нової української еліти – також не демонстрували, що мислять категоріями етнічної близькості українців та росіян. До середини XVII ст. вони взагалі жодного разу прямо не висловилися саме з цього приводу. Натомість, починаючи з 1620-х рр., послідовно називають себе членами православного «народу руського». **Військові й політичні стратегії козацтва свідчать про те, що воно дивилося на Москву так, як і на інших сусідів.** Подібно до шляхти, козаки брали участь у всіх московських війнах Речі Посполитої, водночас воліючи з вигодою найматися на царські служби проти татар. Ці служби нічим принциповим не відрізнялися від служб іншим сусіднім християнським володарям – австрійському імператорові, молдовському господарю, семигородському князеві. Дописавши у 1620-ті рр. під впливом агітацій митрополита Й. Борецького до образу царя ореол захисника православ'я, козаки виголошують низку заяв про заледве не готовність піти «*під високу царську руку*» і навіть «*зі своїми містами*». Однак роблять це з суто приземленою метою: царське жалування та використання стосунків з Москвою як засобу тиску на Варшаву. **Показово, що під час Смоленської війни 1632–1634 рр., козаків, які зробили величезний внесок у перемогу Речі Посполитої над Московією, у царських грамотах називали не інакше як «*вічними ворогами*»**[186].

Відтак, з усього видно, що українці не прагнули опинитися в московських обіймах, а Переяславська рада 1654 р. в жодному випадку не могла бути з українського боку виявом потягу до єднання з росіянами під владою московського царя.

Міф 18

Національно визвольна війна середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького велася з метою возз'єднання України з Росією

Ідеологічна мета міфу Сформувати уявлення про те, що широкий загал українського населення вважав найбільшим благом перехід під непорушну зверхність Москви

Підґрунтя спекуляцій Налагодження Богданом Хмельницьким тісних контактів з Москвою, які у підсумку вилилися в Переяславську раду 1654 року, риторика гетьмана та його оточення про бажання «царської милості» та опіки з боку царя

«Але вже на 1648 р., коли розпочалася
Визвольна війна українського народу,
і в Росії, і в Україні склалося усвідомлення
історичної спільності доль та розуміння
необхідності державної єдності з Росією.
Ці настрої переважали серед українського народу
й поступово стали проникати в кола козацької еліти
та вищі прошарки українського духівництва»
М. Рогожин, Г. Санін, російські історики[187]

Міф про те, що під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. козаки та їхні прибічники прагнули виправити «історичну помилку» й поєднатися з росіянами в одне ціле, призначений вистелити у свідомості дорогу до сприйняття так званої «переяславської легенди», згідно з якою Переяславська рада 1654 року була кульмінацію такого прагнення. Уся московська політика верхівки Гетьманщини 1648–1653 рр. подається крізь при-

єднавчо-возз'єднавчу призму. При цьому маніпулятивно використовується той факт, що Б. Хмельницький в жодному разі не міг обійтися без перетворення Москви на свого військово-політичного союзника. Прагнення ж досягти цієї мети та дипломатична риторика, яка супроводжувала заходи гетьмана, трактуються за непохитне бажання податися під довічну зверхність московського царя.

Тогочасна геополітична ситуація вимагала від Чигирина рішучих дій, адже в 1647 р. між Москвою та Варшавою було укладено оборонний союз, спрямований проти Кримського ханату, союзника Б. Хмельницького. Згідно з угодою сторони не тільки планували одночасні наступальні дії проти татар, а й зобов'язувалися надавати одна одній допомогу у випадку нападу останніх[188]. Відтак цілком вірогідним було входження московського війська в Україну, яке, до всього, стояло напоготові. Війна на два фронти стала б справжньою катастрофою для Б. Хмельницького. Тому він докладав великих зусиль, щоб унеможливити фатальний розвиток подій. За таких обставин, ясна річ, мусив використовувати риторику, яка б тішила Москву. А проте за частоколом різних заяв виразно проступає уміння Б. Хмельницького час від часу виставляти своєрідні дипломатичні маячки, які увиразнювали його справжні уявлення про оптимальну межу можливого зближення Гетьманщини з Москвою. **Плани гетьмана обмежувалися суто прагматичними міркуваннями й не мали нічого спільного з ідеєю вмонтування українських земель у Московську державу**. Б. Хмельницький не раз з граничною відвертістю, як на дипломатичну мову того часу, говорив про відсутність намірів включати Україну до «царської отчини».

1. Уже на початку війни у листі до севського воєводи від 8 червня 1648 р. Б. Хмельницький недвозначно

Богдан Хмельницький

натякнув на прийнятні для нього межі зверхності царя: «...а *ми, як здавна пращури наші з Війська Запорозького, царю його милості всіляку доброчинність чинили б і тепер при том стоїмо*»[189]. Тобто, гетьман нав'язував до традиції козацько-московських стосунків XVI – першої половини XVII ст. Ця традиція не передбачала нічого інтеграційного, лише можливість служби Війська Запорозького цареві проти татар, царське жалування, а також використання козаками московського чинника у протистоянні з Варшавою.

2. Ще відвертіше гетьман висловився у травні 1651 р., коли через коринфського митрополита Йоасафа передав до Москви, що українські козаки бажають бути у таких стосунках з царем, як «*йому служать донські козаки*»[190]. Таким чином, зверхність Московії не повинна була заходити далі, ніж у випадку з Військом Донським. А воно ж тоді було абсолютно самостійним військово-територіальним утворенням. Донці вважали царя своїм далеким покровителем, отримували царську платню за супровід московських послів до Азова, розвідку та деякі військові дії проти татар. Більше того, донські козаки бурхливо реагували на найменші спроби Москви зазіхнути на суверенітет і територіальну ціліс-

ність Дону. Свіжим був приклад, коли у 1648 р. донські козаки тягнули за ноги царського посланця Андрія Лазарєва до свого кола, бо вбачали у його спробах змінити процедуру вручення царського жалування, символічний замах на «старовину», тобто незалежність Війська Донського[191].

3. Заяви Б. Хмельницького та І. Виговського, виголошені в липні 1651 р., зводилися до наміру будувати стосунки з Москвою винятково на основі договору. Якщо цар згоден стати протектором, то генеральний писар Іван Виговський поїде до Москви, де «*про всі статті стане домовлятися, на яких статтях цьому бути*»[192]. Особливої ваги додає той факт, що ці заяви були зроблені в найкритичніший для Гетьманщини момент, коли після тяжкої поразки під Берестечком польське військо прямувало до Білої Церкви, а литовське – до Києва. Проте й за смертельної загрози, яка нависла над його дітищем, Б. Хмельницький не втратив рівноваги й витримав свою лінію у стосунках з московським царем.

А відтак, гетьману йшлося лише про таку форму царської зверхності, яка б не руйнувала територіальної цілісності та самодостатності Гетьманщини з легітимним правителем-гетьманом на чолі. Відносини з Москвою переводилися у площину стосунків між володарями. Один з них – московський цар – бере під свою зверхність іншого – українського гетьмана – зі взаємними правами та обов'язками. Підлеглий залишався правителем і мав законні підстави позбутися опіки у випадку порушення зверхником взятих на себе зобов'язань. На практиці це створювало майже необмежені можливості для зміни зверхника, чим активно користувалися європейські правителі, надто сусіди України – Молдова, Валахія, Трансільванія.

4. Ідеологічні та історичні аргументи, якими оперував Чигирин у стосунках з Москвою, також одноз-

начно свідчать про те, що Б. Хмельницький сповідував принцип договірних відносин. Покликані ці аргументи були не тільки продемонструвати нелегітимність влади Варшави над Україною, а й упевненість Чигирина в тому, що саме Гетьманщина, а не Московія є прямою спадкоємицею Київської Русі. Українська дипломатія послідовно ототожнювала Гетьманщину й Русь, проводила паралелі між гетьманом і великими київськими князями.

Навесні 1649 р. Б. Хмельницький дипломатичною мовою пояснив московському послові Г. Унковському, що Гетьманщина як держава постала не на новому пні, а відновила перервану традицію Київської Русі. При цьому гетьман, що важливо, упакував це все в ідею, яка заперечувала давні претензії Москви на українські землі. Він заявив: «*А ми царської величності милості шукаємо і бажаємо тому, що від Володимира святого хрещення одна наша благочестива християнська віра з Московською державою і мали одну владу. А відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи*». А отже, гетьман наголошував на колишньому підпорядкуванні московських земель Києву, підкреслював, що власна державотворча традиція Московії значно молодша й бере початок лише з того часу, коли «*відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи*»[193].

Зрештою, про те, що Б. Хмельницький узяв курс на самодостатню Гетьманщину свідчать також промовисті зміни, внесені генеральною канцелярією до концепції можливого перетворення царя Олексія Михайловича на короля Речі Посполитої. Якщо в 1648 р. гетьман пропонував цареві стати королем для Русі, Польщі та Литви, то тепер «*великий государ за Божою допомогою буде над обома над польською і над литовською землею государем*»[194], тобто стане королем вже лише для двох останніх. Гетьманщина

ж виводиться за межі цього королівства. А відтак вона не як органічна складова Речі Посполитої, а як відсепароване від неї самодостатнє й легітимне державне тіло вступає у відносини з сусідами, зокрема й Московією.

5. Очевидною містифікацію є поширене уявлення про те, що Б. Хмельницький просився саме "*під високу царську руку*", що нав'язувало б до відомого біблійного сюжету й означало підвести Гетьманщину під необмежену зверхність царя. Насправді поняття «*під високу царську руку*», відсутнє в джерелах українського походження. Воно – атрибут винятково московських документів. Натомість у козацьких канцеляріях документи, які містили б у своєму тексті формули з "рукою", не писалися аж до лютого 1652 р., що є надзвичайно промовистим. Лише в лютому 1652 р. Б. Хмельницький обмовився «*щоб царское величество нас... под кріпкую руку прийняти рачил*»[195] Показово при цьому, що використовується формула «під кріпку руку», а не «під високу руку». Це могло означати лише одне – прагнення гетьмана уникнути однозначного потрактування його позиції на підставі зазначеного вище біблійного сюжету.

***

Усі ці концептуальні підходи верхівки Гетьманщини реалізовувалися шляхом різноманітних дипломатичних комбінацій, спрамованих на те, щоб витиснути з Москви бажану реакцію за обов'язкової умови – опертя українсько-московських стосунків на договірну основу. І Переяславська рада 1654 р. та укладення Березневих статей 1654 р. фіналізують зусилля Б. Хмельницького, водночас яскраво свідчачи про відсутність у гетьмана та його оточення приєднавчо-возз'єдавчого задуму (див. с. 124–128).

МІФ 19

Переяславська рада 1654 р. – вікопомний акт возз'єднання України з Росією

Ідеологічна мета міфу Видати Переяславську раду 1654 р. за кульмінацію нібито давнього прагнення українців навіки поєднатися з росіянами під спільним державним дахом

Підґрунтя спекуляцій Перетворення Переяслава 1654 року на відправний пункт поглинення України Московією, очевидні успіхи у справі поступової уніфікації українського життя за московським зразком

Без так званої «переяславської легенди» годі уявити міфологізацію Росією українського минулого. Від другої половини XVII ст. й донині російські політичні еліти розглядають Переяслав 1654 р. як наріжний аргумент у системі обґрунтування своїх «природних» прав володіти Україною. Упродовж XVIII–XX ст. було оприлюднено низку різних версій «переяславської легенди». Усі вони в кінцевому рахунку зводилися до проголошення Переяславської ради 1654 р. кульмінаційним моментом українсько-російських відносин.

Ключем для розуміння сутності Переяславської ради 1654 р. та українсько-московської угоди 1654 р. (Березневих статей) є погляд на усі ці явища не з точки зору стереотипів мислення та ціннісних установок сьогоднішнього часу, а очима людини середини XVII ст. Адже кожній епосі властиві свої уявлення про організацію суспільства, владу, державу, міждержавні стосунки тощо. Одні й ті ж події та явища в ранньомодерній Східній Європі витлумачували, здебільшого,

інакше, ніж зараз. Ще однією наріжною засадою має стати розгляд проблеми на широкому тлі міжнародних відносин у Східній Європі. Тільки за таких настанов можливо відфільтрувати справжні наміри Гетьманщини та Московії, а також ті смисли, які приховані за дипломатичною риторикою та буквою Березневих статей 1654 р. Практичне застосування подібних підходів однозначно спростовує «переяславську легенду».

1. Абсолютно невмотивованим є й уживання самого поняття «возз'єднання України з Росією». По-перше, суб'єкт домовленостей з українського боку – еліта Гетьманщини – представляла не всю Україну. Волинь, Галичина, частина Поділля, не кажучи вже про Буковину, Закарпаття, Підляшшя, перебували поза межами Гетьманщини й не мали жодного відношення до переяславських домовленостей та до Березневих статей. По-друге, «возз'єднатися» можуть лише частини, які колись належали до одного цілого, скажімо як це сталося в 1990 р., коли возз'єдналися Західна та Східна Німеччини. Але Гетьманщина й Московія як держави ніколи не були одним державним організмом. Свого часу землі, на яких виникне московська державницька традиція, були приєднані до Київської Русі – середньовічної української держави. Московія як держава постала на власному пні й не мала генетичного зв'язку з києво-руською державністю, так само як, приміром, не мала його Франція з Давнім Римом, хоча Галлія, на теренах якої виникне держава франків була свого часу римською провінцією. Тож про «возз'єднання» мови не може бути за визначенням.

2. Політико-правові реалії ранньомодерної доби не знали договорів «на віки». Усі угоди, без огляду на пафосні назви, укладалися для вирішення поточних проблем і починали порушуватися відразу, як тільки одна із

сторін могла забезпечити собі кращі умови. А всіма визнаною нормою поведінки володаря було право виходу з-під зверхності іншого володаря, якщо цей останній порушує взяті на себе зобов'язання. Українсько-московська угода не могла, звісно, стати винятком.

3. Уже сам факт, що Переяславська рада відбулася не в столичному Чигирині, не в Києві як сакральному центрі України, а в полковому містечку, свідчить про те, що Б. Хмельницький та його оточення не надавали події ніякого епохального значення. Адже ранньомодерні часи – це доба, особливої чутливості до символів та алегорій, а в дипломатії та міжнародних стосунків й поготів. Тож подібна приземленість у виборі місця проведення ради була б неможливою, якби еліта Гетьманщина мислила категоріями вікопомності дійства.

4. За складом учасників Переяславська рада не вписувалася в тогочасні уявлення про легітимну загальну козацьку раду – найвищий орган влади в Гетьманшині. Переяславська рада не мала необхідного представництва від козацтва як стану, котрий тільки й міг представляти державу. У ній взяли участь лише 200 козаків та частина переяславських міщан. Не були присутні запорожці – неприпустима річ як на традиції Вій- ська Запорозького. Не з'явилися й представники від Каль- ницького, Уманського, Паволоцького полків[196]. Складно припустити, що Б. Хмельницький не зміг би забезпечити «кворум», якби того хотів, отже, свідомо залишав лазівки, щоб за потреби визнати раду нелегітимною.

5. На самій Переяславській раді не було підписано жодного паперу. Українсько-московські стосунки регулювали Березневі статті, укладені посольством Самійла Богдановича Зарудного та Павла Тетері у Москві. Цей факт знову ж таки приземлює Переяслав 1654 р.

6. Підважувала правочинність досягнутих на раді домовленостей відмова московського посланця Василя Бутурліна присягати за царя. Поведінка посланця різко суперечила рідним для українців європейським політико-правовим уявленням, згідно з якими присягали обидві сторони. Усі попередні письмові козацько-польські угоди ухвалювалися в подібний спосіб. За короля завжди присягали уповноважені комісари.

7. Березневі статті як укладений у Москві українсько-московський договір Б. Хмельницький не виніс на затвердження козацької ради. Вони так і залишилися не ратифікованими і взагалі маловідомими в козацькому середовищі. Навіть вища старшина не знала їхнього змісту, через що, наприклад, князю Трубецькому вдалося у 1659 р. видати свій фальсифікат за «Статті Богдана Хмельницького».

8. Яку мету переслідував Б. Хмельницький на Переяславській раді? Сукупність військово-політичних кроків та ідеологічних зусиль, зроблених гетьманом упродовж 1648–1657 рр., а також перебіг самої ради та зміст Березневих статей однозначно вказують на те, що **у стосунках з Московією гетьман вирішував дві ключові проблеми: 1) утворення коаліції для остаточної перемоги над Польщею; 2) досягнення міжнародного визнання Гетьманщини.**

Український варіант не потрапляв під жодну з «класичних» тогочасних вимог для визнання законності нової держави. Оскільки державу відновила не традиційна еліта, а нова, не можна було скористатися ані «правом старовини», королем тодішніх доказів, ані правом еліти на спротив володареві, який порушив умови договору з нею чи релігійні свободи. На Б. Хмельницького не поширювалося й «право завойовника», бо був гетьман

«внутрішнім» переможцем. Створити ж відразу «велику державу» з нікому непідлеглим володарем і вже цим фактом автоматично зробити її легітимною бракувало і внутрішньої потуги, і сприятливого зовнішнього тла.

Єдиний вихід для Гетьманщини полягав у тому, що узаконити її існування могла будь-яка християнська держава, взявши бодай на коротко під свою зверхність на основі договору та взаємних зобов'язань. Одинаком на цьому шляху відновлена Українська держава не стала. Задля утвердження незалежності не гребували інструментом підданством одному із сусідніх володарів навіть ті держави, легітимність яких ні в кого не викликала сумнівів. Під рукою в еліти Гетьманщини був приклад Нідерландів, які в 1584–1585 рр. шукали протекторату Франції та Англії.

Саме Московія була найвірогіднішим в умовах середини XVII ст. кандидатом на узаконення Гетьманщини, оскільки вела затяте протиборство з Річчю Посполитою за гегемонію у Східній Європі, належала разом з Україною до православного світу та ще з кінця XV ст. виношувала плани відірвати українські та білоруські землі від Польсько-Литовської держави.

Відтак, головне завдання Б. Хмельницького полягало в тому, щоб витиснути з Московії договір, згідно з яким вона брала б під своє крило Гетьманщину і тим самим сигналізувала всьому християнському світові про легітимність відновленої української держави. Звідси та нехіть з якою Московія довго не наважувалася перейти рубікон в українських справах. Цілих п'ять років гетьман плів різноманітні дипломатичні комбінації, щоб схилити її до цього кроку.

9. У Переяславі Б. Хмельницький досягнув обох стратегічних цілей. Він виголосив промову, наповнену

символами, які ілюстрували, що тут осягається не поглинення Московією Гетьманщини, а протекторат царя над самодостатнім правителем. Гетьман трактував свою державу й козаків як представників всієї України. Гетьманщина подавалася як *Мала Русь* (тобто первинна Русь) з усіма ідеологічними наслідками, які звідси витікали. Підкреслюючи, що Чигирин вибирав з-поміж трьох правителів (польського короля, турецького султана й московського царя), Б. Хмельницький фіксував добровільність переходу Гетьманщини під царську зверхність та пояснював українсько-московське поєднання не інакше як договір між правителями – царем і гетьманом. А відтак однозначно накидалася європейська система координат зі взаємними правами та обов'язками сторін.

У відповідь московський посланець В. Бутурлін вручив гетьману прапор, булаву, шапку, що підкреслювало визнання Московією Гетьманщини та її правителя. У своїй промові посол говорив так, ніби мав справу зі шляхтою, легітимною елітою: московські царі – спадкоємці князя Володимира, Київ – давня царська столиця, царська протекція – основа українсько-московського поєднання. І саме це, а не експансіоністський пафос промови, було найважливіше для верхівки Гетьманщини. Проблеми ж, які породжувало зближення з Москвою, виносили поки-що за дужки, кладучи на вівтар міжнародного визнання держави.

10. Переяславські домовленості та легітимація Гетьманщини було закріплено на папері у Березневих статтях 1654 р. Це був договір двох держав, за яким Гетьманщина добровільно визнавала протекторат Московії, але зберігала повну самостійність внутрішнього життя та право на зовнішні зносини. Гетьман мусив лише повідомляти про можливі антимосковські наміри сусідів, а також не контактувати без відома царя з Ту-

реччиною та Річчю Посполитою. Московія гарантувала всі права і вольності, якими користувалися козаки, шляхта, духівництво, міщани. Цар зобов'язувався розпочати війну з Річчю Посполитою, а також воювати з Кримом, якщо татари вчинять напад на українські землі. Натомість Гетьманщина мала виплачувати данину Московії[197].

Те, що Березневі статті не втинали гетьманської влади, стало видатною заслугою Б. Хмельницького. І не його вина, що пізніші гетьмани не зуміють дати раду з Москвою, дозволять їй перетворити Переяслав 1654 р. на відправний пункт розмивання суверенітету Гетьманщини.

11. Козацька старшина тлумачила Переяславську раду та Березневі статті як перехід України під протекцію царя задля захисту суверенітету. Гранично чітко це відбилося в маніфесті 1658 р. до європейських держав, яким І. Виговський пояснював причини розриву з Московією: «***Не з іншої причини прийняли ми протекцію великого князя московського, як тільки для того, щоб з Божою поміччю зберегти для нас і наших нащадків ту свободу, що ми її добули зброєю і освятили нашою, стільки разів пролитою кров'ю***»[198]. Така позиція назавжди стала наріжним каменем правової та політичної свідомості еліти Гетьманщини.

12. Про те, що через створення переяславсько-московської системи 1654 року було досягнуто міжнародне визнання Гетьманщини, свідчить реакція європейських правителів. Шведський король Карл X Густав у січні 1656 р. своїм послам у Москві наказував, «*щоб ніяк не чіпати і не тривожити землю козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу*»[199]. Навесні 1656 р. московський посол у Копенгагені Д. Мещерський з подивом відзначав, що нідердандські посланці, наголошували йому: «*Ми до того по цей час нічого не чули, що запорозькі чер-*

каси у царської величності в підданстві. А до них де, про те звідусіль пишуть, начебто вони (козаки. – В. Б.) *стоять осібно і по цей час*»[200]. Трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці визнавав за Б. Хмельницьким титул князя, а Карл X Густав погоджувався величати Б. Хмельницького князем "*київським, чернігівським і гетьманом Військ Запорізьких*"[201].

13. Після Переяслава 1654 р. Б. Хмельницький вів себе як самодостатній правитель. Московія та Гетьманщина зносилися через посольства, гетьман підтримував стосунки з Туреччиною та Річчю Посполитою, не платив Москві данини. **Те, як трактували Гетьманщину та постать гетьмана-правителя в козацькому середовищі, з пронизливою ясністю передають слова І. Виговського, сказані московському послу Бутурліну влітку 1657 р.: «*...коли цар у себе в країні цар, то й гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив*»[202].**

14. Після Переялавської ради 1654 р. остаточно увиразнилася головна зовнішньополітична лінія Б. Хмельницького: протекторами України мають бути були одночасно Московія, Туреччина, Швеція та Річ Посполита. Кожен з цих затятих противників не давав би іншим "з'їсти" Гетьманщину. Балансування між цими різними центрами впливу стає візитівкою політики Чигирина. Уповноважений царя на переговорах з Річчю Посполитою під Вільно (1656) князь М. Одоєвський влучно передав сутність стратегій Гетьманщини: «*... це такі люди, що можуть противитися і нам, і вам, і наперед шукають при кожній нагоді нового протектора: або шведів, або Ракоція. З'єднавшись з кимось із них, нападуть на нас або на вас, через що їх треба берегтися, мов скажених псів*»[203].

МІФ 20

Українці за винятком нечисленних «зрадників» палко підтримали рішення Переяславської ради 1654 року про «возз'єднання» України з Росією

Ідеологічна мета міфу Навіяти враження про те, що ідея «навіки разом» з Московією була наріжної складовою світогляду переважної більшості українців, а носії інших поглядів посідали маргінальне становище в українському суспільстві й засуджувалися ним

Підґрунтя спекуляцій Перетворення Московією Переяславської ради на відправний пункт поступового розмивання суверенітету Гетьманщини

«Щоб не писали пізніше історики, і як би не складалися в майбутньому російсько-українські відносини, рішення Переяславської ради про прийняття московського підданства мало характер національного вибору»
А. Андреєв, російський історик[401]

Міф про нібито всенародну підтримку ухвал Переяславської ради 1654 року підсумовує цикл міфів про віковічне прагнення українців до всілякого єднання з московитами під спільним державним дахом. І, подібно до інших, побудований на спекуляціях і пересмикуваннях.

1. Безглуздо взагалі вести мову про підтримку рішень Переяслава 1654 року всіма українцями у зв'язку з тим, що суб'єктом Переяславської ради 1654 року була Гетьманщина, до якої не входила Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина, Підляшшя, частина Поділля.

2. Коли після Переяславської ради московські посли поїхали приводити до присяги козаків, міщан та духівництво, з'ясувалося що в Україні багато хто неприхильно, а то й вороже ставиться до протекції царя. Далебі спрацював традиційно непривабливий образ Московії. Тому в Чорнобилі «*багато було крику-плачу, як міщан до присяги вели*». Не присягли козаки Уманського на Брацлавського полків. У Полтавському та Кропивнянському полках московських людей «*киями побили*». Православне духівництво на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим гетьман змусив присягти лише «*під страхом кари*», бо «*митрополит і печерський архімандрит заявили, що волять померти, чим присягнути цареві*»[205].

Позиція отців Православної Церкви показує сприйняття Московії в Україні особливо виразно. За ідеєю, православні ієрархи мали бути найпалкішими поборниками поєднання з одновірною Московією, бо воно безальтернативно закріплювало їхні панівні позиції в конфесійному просторі Гетьманщині, здобуті під час війни. А проте отці Церкви воліли лишатися в умовах непевного майбутнього, коли навіть існувала ймовірність повернення в Гетьманщину уніатів і католиків, ніж потрапити в обійми одновірної й добре відомої Московії. Воліли дистанціюватися від північного сусіда та загрози підпорядкування московському патріархові, яка вперше виринула вже в 1654 р.

3. Майже відразу виявилися гострі розбіжності між Гетьманщиною та Москвою. Своєю поведінкою Б. Хмельницький демонстрував, що договір з нею скроєно на поточний момент, і Чигирин його триматиметься доти, доки вважатиме за потрібне. Натомість дуже швидко, як шило з мішка, вилізли глибинні наміри Московії переплавити переяславсько-московську систему 1654 р. в

приєднання Гетьманщини, а потім і всіх українських земель до «царської отчини». Це аж ніяк не влаштовувало ні Б. Хмельницького, ні старшину.

Наприкінці 1654 р. цар забажав перенести свою столицю до Києва. Під час походу козаків та московського війська в Західну Україну 1655 р. московити проявили себе в усій красі, пробуючи вдатися до виселення на Лівобережжя міщан з Тернополя. Однією з вагомих причин, якщо не основною, повернення Б. Хмельницького з-під Львова було небажання, щоб московські гарнізони зайняли українські міста і створили в такий спосіб небажаний прецедент. Тоді ж Москва відмовилася пропустити через свою територію українських послів Кіндрата Бурляя та о. Данила до Швеції. Та й у Білорусі швидко розгорівся справжній конфлікт. Б. Хмельницький прагнув підвести під свою булаву її південно-східні землі, а цар мав намір приєднати ці терени до Московії. Після Богдана змагання за Білорусь увійдуть у збройну фазу[206].

Зрештою, у 1656 р. Москва всупереч Б. Хмельницькому укладе у Вільно перемир'я з Річчю Посполитою. І це стане своєрідним наверхшшям українсько-московських протиріч перших років після Переяслава 1654 р. Брутальне нехтування Московією інтересами Гетьманщини з граничною прямотою демонструвало відсутність у царя якихось особливих сентиментів до українського питання.

Куди хилить Москва не було секретом і для сусідніх володарів. На початку 1655 р. трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці промовисто писав: «*Московит тепер стискає Хмельницького, кається* (гетьман. – В. Б.) *у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо і більше, ніж було під Польщею*»[207]. Тож єдиним реальним виходом для Б. Хмельницького залишалося второване багатьма європейськими володарями балансування між сусідніми потугами.

Перед його очима був свіжий приклад бранденбурзького курфюрста Вільгельма, який спершу в 1656 р. позбувся давньої зверхності короля Речі Посполитої, ставши ленником Швеції, а в 1657 р. в нових умовах уклав з Варшавою військовий союз, згідно з яким отримував незалежність від останньої. З цього часу почався шлях до соборної Німеччини, якою вона стане в часи великого Бісмарка.

4. Ідея урівноважити протекторат Москви протекторатом Швеції, Туреччини, Польщі належала Б. Хмельницькому. Переговори, які вивели на укладення наступним гетьманом Іваном Виговським Гадяцької унії 1658 року з Річчю Посполитою та угоди зі Швецією, починав ще Б. Хмельницький. Такий курс був консолідованою позицією еліти Гетьманщини. Як висловився в 1655 р. польському послу Павло Тетеря, «*Військо Запорозьке не віддавалося царю в рабство. Йшлося про нашу свободу та війну проти ляхів*»[208].

5. Сам Б. Хмельницький не приховував перед Москвою, що не вважає рішення Переяславської ради «вічними». На початку 1656 р. гетьман відкритим текстом заявив царському посланцю Андрію Бутурліну: «*Ми, вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів*»[209]. У 1657 р. на переговорах з московитами гетьман твердо заявив, що «*від шведського короля ніколи не буде відлучений, тому що в них приязнь і згода давня*»[210]. Тоді ж активізувалися стосунки між Чигирином та Австрією, а також було дано старт переговорам з волинським каштеляном Станіславом-Казимиром Беньовським, які згодом виллються в Гадяцьку унію 1658 року.

Тому цілком природним виглядає той факт, що майже всі гетьмана до Пилипа Орлика включно рано чи пізно починали шукати для Гетьманщини кращих міжнародних комбінацій, ніж московська зверхність.

МІФ 21

Українсько-російські стосунки – це спільна позитивно наснажена історія, наповнена братерством та взаємодопомогою

Ідеологічна мета міфу Сформувати уявлення про унікальність українсько-російських стосунків, базованих на ніде більше у світі не баченому потязі до співжиття під одним державним дахом та до всеохопного етнічного, культурного зближення; підкріпити такими «історичними» аргументами стратегію Кремля будь-що втримати Україну у зоні своїх впливів аж до поглинення

Підґрунтя спекуляцій Тривале перебування України у складі Російської імперії, значні успіхи політики уніфікації українського життя за російським зразком

«Росіяни та українці на віки стали двома частинами одного цілого»
В. Бондарєв, російський історик[11]

Невтомне представлення минулого українсько-російських стосунків у барвах нестримного бажання українців до поєднання з росіянами ось уже майже століття належить до обов'язкового набору ідеологічних інструментів Кремля. Будь-які дії стосовно України аж до початку у 2014 р. неоголошеної війни супроводжуються закликами про віковічну дружбу і братерство. Не маючи майже нічого спільного з реальним змістом українсько-російських взаємин, такий образ приховує їхню правдиву сутність, яка полягає в нескінченному потоці непорозумінь та збройних конфліктів. **Справжнім єс-**

твом українсько-російських стосунків є постійна протидія українського світу планам Московії / Росії поглинути Україну. Московська експансія, яка розпочалася з кінця XV ст., до сьогодні визначає основи українсько-російських взаємин. Її похідними є заперечення самобутності українського етносу, подання його як частини чи то «великої російської нації», чи то «русского міра» та наміри розчинити український світ у російському тілі.

1. Історія українсько-російських стосунків рясно встелена війнами, які віддзеркалюють прагнення Росії захопити українські землі. Коріння цих війн сягають XII ст., коли у складі середньовічної української держави (Русі) утворився зародок майбутньої Московії / Росії – Ростовське та Суздальське удільні князівства. Руйнівні походи князя Андрія Боголюбського на Київ 1169 та 1172 рр. започаткували довгий перелік війн з українським світом. Упродовж XV–XXI ст. відбулося 12 війн, які Москва вела за володіння українськими землями (1492–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537, 1558–1583, 1632–1634, 1658–1659, 1674–1676, 1917–1918, 1918–1921, 2014–?? рр.). Ще на 5 війн піднімалися самі українці, щоб вибороти незалежність від Москви (1666–1668, 1692, 1708–1709, 1711, 1943–1950-ті рр.)[212]

2. Від часів Переяславської ради 1654 р. головна стратегія Москви полягала в тому, щоб знищити українську державу – Гетьманщину – та назавжди інтегрувати Україну до свого простору. У 1658 р. розпочалася гібридна війна, в рамках якої російські війська увійшли в Україну, щоб підтримати заколот проти гетьмана Івана Виговського. Відтоді аж до остаточної ліквідації Гетьманщини у 1764 р. Росія використовувала широкий набір військових, адміністративних та економічних заходів з

метою розмити українську державність та перелаштувати Україну з європейського коду на власну версію історичного розвитку. Після знищення Гетьманщини розпочався процес посиленої уніфікації в усіх сферах.

3. Намагаючись розмити державність Гетьманщини, Росія цілеспрямовано руйнувала українську економіку як чужу і ворожу. Виставлені Петербургом торгові та монетарні бар'єри нищили грошову систему, промислове виробництво, торгівлю, по-живому відрізали від європейського ринку, традиційною частиною якого була Україна. Так, у 1713 р. Петро І заборонив вивіз за кордон селітри, у 1714 р. – торгівлю зі Шльонськом та імпорт до України тих товарів, виробництво яких налагоджувалося в Московії. Вивозити ж прядиво, юхту, поташ, віск, конопляну олію, насіння льону, клей, щетину, ікру, сало дозволялося тільки до Архангельська, Петербурга та Риги. У 1718–1719 р. наспіла заборона на експорт до Європи українського збіжжя. Незабаром на українські товари було впроваджено подвійне мито: на московському кордоні та в портах[213].

Відтак, українські купці й виробники були приречені поступитися московським у секторі крупних торгових операцій, а Гетьманщина – згасати як окремий суб'єкт міжнародної торгівлі. Закладені тенденції негативно відбилися й на європейському ринку, де швидко став відчуватися брак традиційних українських товарів: зерна, волів, олії тютюну, поташу, полотна, селітри тощо. Навіть Австрія та Річ Посполита тиснули на Петербург, щоб той скасував свої торгові обмеження. А в 1727 р. вони мусили укласти між собою спеціальний договір для протегування українського експорту[214].

Царі цілеспрямовано переорієнтовували Гетьманщину на розвиток тих промислів, яких потребувала влас-

тиво московська економіка. При цьому намагалися перетворити Україну на сировинний доважок Московії. Так, у 1720-х рр. на території Гетьманщини з'явилися потужні вівчарні, кінські, шовкові заводи, власниками яких були московити і продукція яких разом з усіма прибутками безмитно йшла на московські мануфактури. Коней же і овець для початку справи мали дати українські селяни[215].

Тож, неприховані спроби Росії після здобуття Україною незалежності в 1991 р. поставити українську економіку на коліна мають прямих генетичних попередників у XVIII ст.

4. Росія заперечувала існування українців як самостійного етносу, української мови як окремої мови, що виключає навіть гіпотетичну можливість «братерства». На цих засадах проводилася політика зросійщення українців та штучного наближення української мови до російської.

5. У XVI–XX ст. Росія без жодних «братерських» застережень «торгувала» українськими землями, як тільки військово-політична ситуація складалася не на її користь. У 1664 р. на переговорах з Річчю Посполитою, які велися за спиною Гетьманщини, що суперечило духу і букві українсько-московських договорів, Москва була ладна визнати за Варшавою всю Україну. Царський наказ послам містив такий пункт: «*А рубіж би чинити по Дніпру. Якщо польські комісари рубежу встановити так не захочуть, то вам би в крайньому випадку говорити про стародавні міста, про Смоленськ з 14-ма містами*»[216]. У 1667 р. було укладене Андрусівське перемир'я, за яким Московія і Річ Посполита розділили Україну між собою по Дніпру. У 1686 р. так званий вічний мир закріпив цей поділ[217].

Під час Великої Північної війни Петро I, настраханий перемогами Карла XII й відчайдушно прагнучи в 1706 р. дістати допомогу від Англії, Голландії та Австрії, обіцяв герцогу Мальборо за підтримку на вибір або Київське князівство, або Володимирське, або Сибірське. А потрапивши в 1711 р. у «прутський мішок», московський цар у серії договорів з Османською імперією зрікся на її користь Правобережної України та Запорожжя[218].

Естафету підхопили й більшовики. Для новітніх російських імперіалістів, як і для попередників, Україна не була чимось рідним і дорогим, про що люблять розводитися у Кремлі. На початку березня 1918 р. під загрозою краху більшовицької Росії, В. Ленін вирішив пожертвувати Україною, відмовившись від неї на користь Німеччини за Брестським миром. Через два роки, намагаючись уникнути війни з Польщею, Росія була готова провести з нею кордон по лінії Чуднів – Пилявці – Бар, у черговий раз пошматувавши територію «братнього народу». А в наступному році Москва уклала договір з Польщею, погодившись на те, щоб Галичина з Надсянням, Волинь, Холмщина, Підляшшя були відрізані від решти українських земель. Насамкінець, угоди між СРСР та Польщею 1945–1951 рр. остаточно вирішили не на користь України долю Надсяння, Холмщини та Підляшшя, а договір з Чехословаччиною 1945 р. залишив за нею Пряшівщину.

6. Росія час від часу влаштовувала «братньому народові» страхітливі погроми за прагнення до самостійного життя, під час яких з небаченою жорстокістю знищувала цивільне населення та інфраструктуру. Достатньо згадати, бодай, трагічну загибель гетьманської столиці Батурина 2 листопада 1708 р. Місто спалили, а всіх мешканців, включно з дітьми й жінками – стратили

(див. с. 79). На початку лютого 1918 р. несамовитий терор у Києві влаштували окупаційні загони М. Муравйова. Розстрілювали за вимовлене українське слово, вишиванку чи посвідку, написану по-українськи. Жертвами стали до 3 тис. чол.[219]

7. Українські діячі науки і культури становили левову частку серед інтелігенції, знищеної під час сталінських репресій.

8. Росія вдавалася до масових депортацій українців з Галичини та Волині під час так званої радянізації цих територій у 1939–1941 та 1945–1950-х рр.

9. Москва дала згоду на те, щоб повністю залежна від неї влада комуністичної Польщі провела у 1947 р. проти корінного українського населення операцію «Вісла». За згоди Сталіна українці були насильно виселені з етнічних українських земель, які опинилися у складі Польщі – Холмщини та Надсяння. Жертвами етнічної чистки стало понад 150 тис. осіб[220].

10. У 1932–1933 рр. Росія влаштувала геноцид українців шляхом терору голодом українського села. За найскромнішими підрахунками жертвами геноциду стало 10 млн. 063 тис. осіб (з них 3 млн. 941 тис. – прямі втрати) (див. с. 161–168).

Такими були реалії того «тісного переплетення історичних доль», яке не втомлюються пропагувати московські стратеги.

МІФ 22

Київський патріархат – розкольницька церква, яка не має Божого благословення

Ідеологічна мета міфу Втримати українських православних в лоні Русскої православної церкви, а отже і в духовній аурі «русского міра», спекулюючи на одноконфесійності

Підґрунтя спекуляцій Існування понад чотириста років Московського патріархату; тимчасовий брак офіційного визнання Київського патріархату з боку вселенського патріарха; розкол українського православ'я у 1992 р. за прямої участі Москви

Ідеологічні маніпуляції навколо організації українського православ'я зачіпають не тільки історичну пам'ять, а й заходять у глибоко інтимну царину внутрішнього світу людини, пов'язану з самоусвідомленням всього сущого. А відтак вони наділені особливим впливом на свідомість, набагато глибшим та чутливішим за будь-яку іншу суто історичну інтерпретацію. Саме тому Москва активно використовує цю духовну зброю для просування ідеї «русского міра».

Закиди, які линуть в бік Української православної церкви Київського патріархату, покликані відвернути вірних від організаційно не підпорядкованого Москві українського православ'я та дискредитувати ідею помісної Української православної церкви. Напозір аргументи нібито беруться з церковних канонів, порушувати які – на-

кликати гнів Божий. Насправді ж вони дуже спекулятивні, виразно віддають суто світськими настановами й не мають нічого спільного з дорогою до осягнення Божої благодаті. **В основі маніпуляцій лежать:**

по-перше, подвійні стандарти, коли вимоги, які висуваються до української сторони, не прикладаються до московської;

по-друге, неприховане пересмикування, коли зробленому простими смертними облудно надається ореол Божого діяння.

Якщо ж відмовитися від цих обох наскрізь хибних підходів, швидко з'ясується, що, за іронією долі, закиди, які линуть з московських світських і духовних кіл, дискредитують якраз Московський патріархат, а не українське православ'я. Вони не витримують елементарної критики на історичному матеріалі.

1. Звинувачення Української Православної Церкви Київського патріархату в начебто церковному розколі мають бути в першу чергу спрямовані на Московський патріархат, адже саме московське духівництво в 1448 р. розкололо материнську Київську митрополію. Остання як невід'ємна складова Константинопольського патріархату постала щонайпізніше в 988 р., після перетворення християнства на офіційну релігію середньовічної української держави Русі (Київської Русі). Від самого початку митрополія ієрархічно підпорядковувалася константинопольському (вселенському) патріархові, була поєднана з ним літургічно й охоплювала терени всієї держави, між ними й північно-східні землі, де в XI–XII ст. формуватиметься зав'язь російського етносу.

Перші спроби розколоти материнську Київську церкву з боку еліти майбутньої Московії були зроблені князем Андрієм Боголюбським, який успадкував від

свого батька Юрія Долгорукого Ростовське й Суздальське князівства, перетворивши їх на зародок майбутньої Московської держави. У 1162 р. посли Андрія Боголюбського безуспішно добивалися від константинопольського патріарха Луки Хрисоверга заснування окремої Володимирської митрополії. Через шість років суздальський ігумен Федір (за літописом, пройдисвіт і садист) особисто їздив до Константинополя, але отримав лише сан ростовського єпископа. На зворотному шляху, порушуючи канони, претендент не заїхав за благословенням до київського митрополита. Тому останній розіслав листи про невизнання Федора.

Але справжній розкол стався в 1448 р. Затято відгороджуючись від чужого для них європейського світу, московські церковні та світські кола без дозволу константинопольського патріарха обрали для себе окремого митрополита – Йону. За привід використали рішення Флорентійського собору 1439 р. про унію православ'я та католицизму. Досягнуте на папері відновлення єдності християнського світу успішно пропагував на своїй канонічній території митрополит «*Київський і всієї Русі*» Ісидор. Лише у своїх московських єпархіях митрополит наштовхнувся на спротив[221].

2. Після неканонічного утворення Московської митрополії її не визнавали у християнському світі понад 100 років, і вона перебувала в ізоляції. Перший московський митрополит Йона характеризувався в християнському світі не інакше як «*син зла і погуби*». З колишньої території Київської митрополії йому, крім Ростовської єпархії, підпорядковувалася лише одна єпархія з дев'яти – Чернігово-Брянська[222].

3. Перетворення в 1589 р. Московської митрополії на патріархат було досягнуто в спосіб далекий від кано-

Софійський собор у середині XVII ст.
Гравюра А. ван Вестерфельда

нічності. Константинопольського патріарха Єремію ізолювали в Москві на півроку, поки той, не витримавши морального тиску, не висвятив московського митрополита на патріарха.

Патріарх Єремія з почтом прибули влітку 1588 р. до Москви за пожертвами на Константинопольську патріархію, яка добряче потерпала від часу падіння Візантії. Московський цар скористався цим, щоб досягти свого в релігійній сфері. Від самого початку саме світська влада взялася за справу перетворення митрополії на патріархат. Московський митрополит Йов демонстративно навіть не зустрів свого зверхника й водночас найвищого за рангом православного патріарха, а надалі тримався осторонь. Усі переговори вів Борис Годунов, який у 1588 р. був обраний царем.

Єремія довго відмовлявся проголошувати Московський патріархат. З канонічного боку це питання мало

Михайлівська церква Видубецького монастиря.
Малюнок Т. Шевченка

бути вирішене вселенським собором за участю всіх чотирьох патріархів – констатинопольського, єрусалимського, антіохійського та александрійского. **Москва ж наполягала на висвяченні Йова тут і негайно, а тому в порушення канонів.** Єремію протримали в Москві півроку під постійним наглядом, і лише тоді змучений та морально виснажений патріарх зламався. **При цьому московити порушили ще й Таїну Священства, оскільки розробили новий ритуал висвячення патріарха.** А відтак, «надання Московській митрополії статусу патріархату було з боку Єремії актом відчаю»[223].

Неканонічність проголошення Московського патріархату була настільки кричущою, що Константинопольський собор 1590 р. відмовився затвердити висвячення (найбільшим противником був александрійський патріарх Мелетій Пігас). Лише в 1593 р. Москві вдалося дотиснути східних ієрархів.

4. Порушувало церковні канони не тільки створення Московського патріархату, а й підпорядкування йому в 1685 р. Київської митрополії. Усе проштовхувала світська влада, а Церкву нагинали для надання ореолу святості.

Проголошення Московського патріархату в 1589 р. не відбилося на юрисдикції Української Православної церкви, яка й далі перебувала під омофором Константинопольського патріарха. Але напередодні Переяславської ради 1654 р. у Москві з'явилася ідея перевести Київську митрополію під своє крило. І знову справу проштовхувала світська влада. Влітку 1654 р. київський митрополит Сильвестр Косов надіслав делегацію до царя, щоб той підтвердив стародавні привілеї Української Православної Церкви та непорушність її підлеглості константинопольському патріархові[224]. Але той прямої відповіді уникнув. На канонічній території київського митрополита, в Білорусі, московський патріарх Никон почав нав'язувати єпархіям свою юрисдикцію. На символічному ж рівні Москва намагалася подати свого Никона як патріарха «*всея Великої і Малої Русі*»[225], недвозначно натякаючи на претензії підпорядкувати Київську православну митрополію.

У 1659 р., нав'язуючи козацькій старшині у таборі під Переяславом сфальшовані «статті Б. Хмельницького», князь Трубєцкой пробував просунути й ідею підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Надалі цар прагнув розколоти Київську митрополію, використовуючи суто світські політичні події: громадянську війну, поділ з Польщею України на Правобережну та Лівобережну (1667), особисті амбіції гетьмана Івана Самойловича тощо. Спрацювала ставка на останні. У 1684 р., коли на Лівобережжя перебрався

родич гетьмана луцький єпископ князь Гедеон Святополк-Четвертинський, Москва подала обом ідею митрополичого сану для мігранта в обмін на перепідпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Обидва дали згоду, лише застерігши взяти дозвіл у константинопольського патріарха. Та питання канонічності нікого – ні царя, ні Московську Церкву – не обходило.

29 червня 1685 р. у Софії Київський відбувся православний Собор, який не мав необхідного кворуму з боку Церкви (не з'явилися представники правобережних українських єпархій, а також Чернігівської єпархії на чолі з архієпископом Л. Барановичем). Проте нового митрополита все таки було обрано. А невдовзі московський патріарх Йоаким висвятив його в Успенському соборі Кремля. У 1686 р. московська дипломатія умовила турецького султана, щоб той добився згоди константинопольського патріарха Діонісія на перепідпорядкування Київської православної митрополії. Зацікавлений у відмові царя від участі в черговій антитурецькій лізі султан підіграв Москві, хоча й пізніше кусав лікті. Діонісій же взяв за свої послуги московський хабар, за що через два місці був позбавлений сану та запроторений до монастиря.

Утім, Діонісій пустив усе дорогою тонкої церковно-канонічної гри. **«Соборна постанова» Константинопольського патріархату 1686 р. насправді не виводила Українську Православну Церкву з-під омофору вселенського патріарха, лише давала московському патріархові право намісника (екзарха) над нею.** Через те в Москві постанову не визнали, натомість облудно подавали справу так, ніби Діонісій віддав Київську митрополію в лоно Московського патріархату[26]. І саме цей викривлений погляд Москва утверджувала з

усією настирливістю, надовго прив'язавши українське православ'я до своєї пуповини. При цьому все одно в 1685 р. до Московського патріархату на практиці не відійшли правобережні єпархії Київської митрополії – Львівська, Луцька, Перемиська, Білгородська, частина Київської (парафії Брацлавського та Київського воєводств).

5. «Соборна постанова» Константинопольського патріархату 1686 р. була скасована у 1924 р. патріархом Григорієм VII, який зазначав: «*Перше відділення від Нашого Престолу Київської Митрополії та Православних Митрополій Литви та Польщі, залежних від неї, а також приєднання їх до Святої Московської Церкви відбулось не по писаним канонічним правилам, також не було дотримано все те, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського Митрополита, котрий носив титул Екзарха Вселенського Престолу*»[227].

У сухому залишку виходить, що московська церква спершу розколола материнську Київську православну митрополію, згодом силою витиснула собі патріархат з фактично ув'язненого константинопольського патріарха Єремії, у 1686 р. неканонічно приєднала вже до себе Київську митрополію, а нині вимагає від Київського патріархату суворого дотримання канонів, проголошуючи розкольником.

МІФ 23

Україна – канонічна територія Московського патріархату

Ідеологічна мета міфу Дискредитувати рух за утворення помісної Української православної церкви, утримати українських православних в орбіті московського православ'я з його ідеєю «русского міра»

Підґрунтя спекуляції Тривала (з 1685 р.) підпорядкованість українського православ'я московському патріарху

На плаву цей міф тримається лише тому, що у свідомості значної частини українського суспільства ще не до кінця подолана спадщина тривалого навіювання Росією цілковито викривлених уявлень про українське православ'я та його зв'язок з Московським патріархатом. Проблеми з вірогідністю міфу з'являються вже на рівні погляду на нього крізь призму того, як починаючи з середньовіччя, у світовому православ'ї змінювалася територія юрисдикції тієї чи іншої Церкви. Так-от визначальним чинником було перенесення кордонів держав та різних державних утворень. Межі єпископств, митрополій та патріархій меншого калібру відразу або з часом підтягували до політико-правових реалій. Через це, наприклад, київський митрополит Сильвестр Косов і був противником Переяславської ради 1654 р., побоюючись, що військово-політичний союз із Гетьманщиною Москва невдовзі спробує використати для того, щоб політичними засобами натиснути на Чигирин і Константинополь та перепідпорядкувати собі Київську митрополію.

Для надання канонічності змінам у реальній церковній юрисдикції того чи іншого владики їх згодом протискували через патріархів за допомогою різних важелів. Як правило, щільно втручалася світська влада. Головна тенденція тяжіла до обмеження території певної Церкви кордонами відповідного державного утворення. Не була винятком і територія, підвладна Московському патріархатові. Бодай два приклади: у 1685 р. вона розширилася коштом поглинення Київської митрополії (точніше тієї її частини, яка перебувала в Гетьманщині), а в 1945 р. поповнилася Закарпаттям винятково лише у зв'язку з приєднанням його до УРСР. **Випадок із Закарпаттям пронизливо демонструє всю нікчемність будь-яких подальших розмов про Україну як канонічну територію Московського патріархату.** Але не менш промовистими є й інші аргументи:

1. Після остаточної християнізації українських земель першою єпархією на цих теренах, а отже у будь-якому випадку головною за церковними канонами, стала Київська митрополія, утворена константинопольським патріархом. На час появи Київської митрополії (кінець X ст.) не існувало навіть зав'язі російського етносу (з'явилася лише в XI–XII ст.). Територія ж майбутньої Московії / Росії була глухою північно-східною провінцією Русі з разючою перевагою автохтонного фінно-угорського населення, яке дуже повільно піддавалося християнізації. **Юрисдикція Київської митрополії поширювалися на всі землі, які перебували під владою великих київських князів. А відтак Київська Церква є материнською для всіх Церков, які могли виникнути на теренах колишньої Київської митрополії.**

2. Територія майбутнього ядра Московії спочатку належала до Переяславського єпископства. Першою

єпархією на ній стало Ростовське єпископство Київської митрополії, утворене лише в 70-х рр. XI ст. При цьому перший єпископ Леонтій був убитий, його наступник Ісая втік[228]. У 1160-х рр. ростово-суздальський князь Андрій Боголюбський безуспішно намагався добитися в Константинополі Ростовської митрополії.

3. Московська митрополія виросла з Ростовського єпископства Київської митрополії. Процес розтягнувся на понад два століття. Син Андрія Боголюбського Всеволод зумів протиснути у 1214–1215 рр. виділення з Ростовського єпископства окремої Володимиро-Суздальської єпархії. Надалі на вивищення північно-східних єпархій вплинула монгольська навала, яка призвела до погрому Києва в 1240 р. Через це обраний у 1243 р. київський митрополит Кирило часами проживав у Володимирі-на-Клязьмі, хоча офіційною резиденцією залишався Київ. У 1299 р. митрополит Максим вже переніс саму резиденцію до Володимира-на-Клязьмі, а митрополит Петро у 1326 р. – до Москви[229]. При цьому у тому ж таки 1299 р. Володимиро-Суздальська єпархія була перетворена на особливу митрополичу область.

4. У 1448 р. Москва розколола материнську Київську митрополію, самочинно проголосивши утворення на північно-східних землях колишньої Київської Русі окремої Московської митрополії. Аж до 1589 р. Московська митрополія залишалася ніким невизнаною (неканонічною). Її юрисдикція не поширювалася на більшість українських та білоруських земель за винятком Чернігово-Сіверщини: чернігово-брянський єпископ визнав московського митрополита і втік до Москви, а в 1503 р. уся Чернігово-Сіверщина внаслідок поразки Великого Князівства Литовського і Руського у війні з Московією відійшла до останньої.

5. Зазіхання дочірньої Московської митрополії на Київську митрополію-матір розпочалося в 1650-х рр. Канонічністю, ясна річ, ніхто не переймався. Після того, як московське військо увійшло на терени Білорусі, Москва у 1655 р. накинула Могилівській єпархії Київської митрополії зверхність московського патріарха Никона[230]. А в 1659 р. цар вирішив на рівні українсько-московського договору закріпити перехід Київської митрополії до Московського патріархату. Переяславські статті 1659 р., які облудно подавали козацькій старшині за справжні «Статті Богдана Хмельницького» (Березневі статті 1654 р.), містили відповідний пункт.

Опозиція до московської ідеї була в Україні дуже сильною. Навіть такий войовничий москвофіл, як ніжинський протопоп Максим Филимонович, заявляв на початку 1666 р. разом з архімандритом Києво-Печерського монастиря Інокентієм Гізелем, що «*вони під благословенням вселенського царгородського патріарха, а не московського патріарха... тільки приїде до них в до Києва московський митрополит, і вони закриються в монастирях, і хіба їх з монастирів за шию та за ноги виволочуть*»[231].

Проте Москва, скориставшись ослабненістю України після громадянської війни другої половини XVII ст., зуміла в 1685 р. нав'язати неканонічне перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові, яке у повному обсязі так і не було визнане в Константинополі, а в 1924 р. взагалі скасоване патріархом Григорієм VII (див. с. 146).

Але в будь-якому випадку нонсенсом є претензії на територію сучасної України як канонічну Московського патріархату. **Не може претендувати на підпорядкування материнської Церкви її дочірня Церква та ще й зважаючи на обставини появи останньої.**

МІФ 24

Українська мова не належить до «сакральних» мов і не може бути мовою богослужіння

Ідеологічна мета міфу Накинути уявлення про неповноцінність української мови, її відсталість та генетичну неспроможність обслуговувати «високі сфери»

Підґрунтя спекуляцій Пізнє впровадження української мови в богослужіння (з XX ст.)

Цей міф закорінений у надзвичайно давні стереотипи мислення. З'явилися вони ще на зорі християнства у вигляді так званих «одномовної», далі «двомовної», зрештою, «тримовної» єресей. Але Московський патріархат взявся пристосовувати старі упередження до ідеологічних потреб асиміляції українців аж у XIX ст., коли решта християнського світу вже давно позбулася будь-яких комплексів щодо використання національних мов у релігійній сфері. За московською версією, українська мова – це мова винятково для простолюду, яка не годиться для розмови з Богом, красного письменства, філософії та інших наук. А єдино можливою і для українців, і для росіян сакральною мовою може бути лише церковнослов'янська (староболгарська).

На позір міф добре пасує до ідеологічних потреб зросійщення українців. З одного боку, формується уявлення про недолугість та плебейськість української мови, а відповідно й українського світу. З іншого – відчувана на слух співзвучність церковнослов'янської та сучасної російської у підтексті поширює в очах загалу ореол «сакраль-

ності» на останню. Проте, за іронією долі, саме ця співзвучність при вписуванні її в історичний контекст підкреслює набагато пізніше походження російської мови, ніж української, що закладає потужну міну під увесь комплекс московських історичних міфів про співвідношення минулого Росії з історією Київської Русі.

Враховуючи спадкоємність слов'янського населення українських земель з V ст. до сьогодні, різка відмінність народної української мови від накинутої згори (відразу після християнізації) церковнослов'янської як літературної та мови богослужіння однозначно промовляє про давність і самобутність української мови. Натомість добре видно, що на північно-східній окраїні Київської Русі (етнічних російських землях) церковнослов'янській вдалося визначально просякнути в товщу народної мови. А відтак, сучасна російська з'явилася лише тому, що князі, їхнє нечисленне оточення та Православна Церква зуміли з часом нав'язати літературну й богословську мову Київської Русі місцевій фінно-угорській стихії. Усе це добре увиразнює, який етнос був державотворчий у Київській Русі та хто є спадкоємцем її як держави.

Спекулятивний ідеологічний ефект від того, що мовою Церкви в Україні стала й понад тисячоліття була не народна мова (українська), а церковнослов'янська, зникає, якщо подивитися на ситуацію ширше, крізь призму Святого Письма, а також еволюції уявлень у рамках християнського світу про мови богослужіння й богослов'я.

1. Біблія ставить знак рівності між всіма мовами без жодних винятків, більше того, закликає нести слово Боже саме рідною мовою пастви. Апостол Павло у листі до коринфян так настановлює проповідувати рідною мовою: «*Бо хто говорить незнайомою мовою, той говорить не людям, а Богові; тому що ніхто не розуміє його, він таємне говорить*

духом, а хто пророкує, той говорить людям на повчання, на умовляння і на втішення. Хто говорить незнайомою мовою, той повчає себе, а хто пророкує, той повчає церкву. Бажаю, щоб усі ви говорили мовами; та краще, щоб ви пророкували; бо більший той, хто пророкує, ніж той, хто говорить мовами, хіба що він буде і тлумачити, щоб церква розбудовувалася... Дякую Богові моєму: я більше всіх вас говорю мовами, але в церкві краще хочу п'ять слів сказати розумом моїм, щоб і інших наставити, ніж тисячі слів незнайомими мовами» (І. до коринфян, 14). Ісус Христос говорив своєю рідною арамейською мовою. Апостол Петро вживав навіть галілейського діалекту[232]. Святе Письмо просякнуте настановами шанувати, берегти і плекати рідну мову. «*Щоб кожен чоловік був паном у домі своїм і говорив мовою свого народу*», – значиться в книзі Естер (Естер 1, 22).

2. Будь-яке вивищення одних мов над іншими йде в розріз зі Святим Письмом і походить винятково з упереджень людини. Біблія не вирізняє жодної з мов як мови богослужіння. Поняття «сакральна мова» – плід різного роду стереотипів та фобій, притаманних людині.

3. Список так званих «сакральних мов» постійно збільшувався відповідно до поширення християнства, що заперечує саму ідею «сакральності». Спершу довгий час існувала одна «свята» мова –давньоєврейська, бо нею був написаний Старий Завіт та проводилися богослужіння. Проте ближче до нашої ери як наслідок лідерства грецького світу з'явився переклад Старого Завіту на грецьку, а Новий Завіт, окрім євангелії від Матвія, був написаний уже нею. А отже додалася ще одна «сакральна» мова – грецька. У І–ІІ ст. богослужіння навіть у Римі провадилося грецькою. Але могутність Римської імперії не могла не сказати свого слова. Ще однією сакральною мовою було на переломі ІІ–ІІІ ст. проголошено латинську. «Історичні аргументи» знайш-

лися: тримовний надпис Пілата над розп'яттям Христа давньоєврейською, грецькою, латинською було витлумачено як те, що Бог сам визначив «сакральні» мови.

Але поширення християнства зламало виняткові позиції цієї трійці та спротив ревнивих оборонців «святості» мов. З'являються переклади на коптську (III ст.), сирійську (IV ст.), абісинську (IV ст.), готську (IV ст.), вірменську (V ст.), грузинську (VIII ст.), арабську (VIII ст.)[233]. Натомість у західному християнстві позиції латинської мови як сакральної залишалися непорушними. Латинську, яка стала мовою діловодства, дипломатії та високої культури, безальтернативно трактували як єдину мову Церкви.

У IX ст. під впливом помусульманення багатьох народів на сході християнської ойкумени почала знову набувати силу ідея трьох сакральних мов. На момент, коли Кирило і Мефодій переклали Святе Письмо для слов'янського світу на староболгарську (церковнослов'янську), ця ідея вже домінувала. Попри це, церковнослов'янська стала мовою Церкви для болгар та сербів, а з кінця X ст. – у середньовічній українській державі. Україні просто тоді бракувало власних інтелектуальних сил, щоб ситуація розвивалася за вірменським чи грузинським сценарієм. У західному християнстві позиції латинської мови зламали у XVI ст. хвилі Реформації. З другої половини цього століття національні мови стали звучати в тутешніх церквах.

Отже, український випадок не є унікальним. Навпаки він типовий. Єдина відмінність між ним і, скажімо, польським чи німецьким полягала у тому, що в Україні зміни відбулися на три століття пізніше. Церковнослов'янська, дуже швидко почала насичуватися українською лексикою, особливо як літературна мова, а проте з низки причин залишалася мовою Церкви – і Православної, і Греко-Католицької – аж до XX ст.

МІФ 25

Не було штучно організованого Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. Голод охопив більшу частину території Радянського Союзу

Ідеологічна мета міфу Зняти з Російської Федерації провину за організацію в Україні терору голодом, який вилився в геноцид українців; сформувати уявлення про Голодомор як про неминучий і виправданий захід задля індустріалізації СРСР

Підґрунтя спекуляцій Продовольчі труднощі в СРСР поза межами України, голодомор на Поволжі, Кубані, Північному Кавказі

«Ми не піднімаємо питання надуманого характеру, типу голодомору, політизуючи ці спільні проблеми минулого»
Володимир Путін, 04. 12. 2008 р.[234]

Спроби відбілити злочин Росії, який полягав у цілеспрямованій організації в 1932–1933 рр. терору голодом українських селян, почалися ще під час самого Голодомору-Геноциду і тривають до сьогодні. Змінюються лише підходи відповідно до викликів часу. До 1990-х рр. Москва як у пропагандистському плані, так і на рівні історичної науки трималася стратегії цілковитого замовчування навіть факту голоду в Україні. З історичної пам'яті українців намагалися стерти будь-які згадки про жахіття 1932–1933 рр., вдаючись до репресій

стосовно тих, хто насмілювався плисти проти течії. А проте неспростовний науковий доробок зарубіжних вчених (передовсім американців Р. Конквеста, Д. Мейса), результати роботи спеціальної комісії Конгресу США, а також різнопланові зусилля української діаспори в США та Канаді виявилися недаремними. Як тільки впала залізна завіса, швидко з'ясувалося, що ігнорувати далі дослідження з проблеми Голодомору було несила. Відтак у 1990-ті рр. російська позиція мімікрувала до часткового визнання факту голоду (не Голодомору!). Та зроблено це було з суттєвим уточненням: голод, мовляв, був не ексклюзивно українським, а всесоюзним і виник не через спеціальну політику Кремля, а нібито виключно внаслідок продовольчих труднощів, що їх переживав увесь «радянський народ» на шляху форсованої індустріалізації.

Однак різка активізація наукових досліджень тих подій істориками, демографами, психологами та правниками призвела до безповоротного спростування російських інтерпретацій. Про штучність Голодомору та його цілеспрямовану підготовку з метою знищити більшу частину українських селян свідчать наступні аргументи:

1. До 1932–1933 рр. в історії України не виявлено жодного випадку Голодомору, тим паче такого, який би став наслідком природних катаклізмів. Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі чорноземи унеможливлювали виникнення масової смертності населення від голоду. Зрідка фіксуються лише голодні роки у зв'язку з порівняно низьким врожаєм (приміром, 1583, 1651 рр.), під час яких різко дорожчали продукти харчування.

2. У 1932–1933 рр. не спостерігалося атмосферних аномалій, які могли б спричинити виникнення Голодомору в Україні з мільйонними жертвами. Ніде не було ані різкої посухи, ані надмірних дощів, ані літніх

заморозків чи інших природних лих. Урожай у 1932 р. був справді нижчим, ніж у попередні роки (12,8 млн. тонн проти 17,7 млн. тонн у 1931 р.)[235]. Але, по-перше, це сталося головно внаслідок кричущих вад колгоспного ладу, а по-друге – зібраного вистачало для харчування населення України згідно з фізіологічними нормами та для забезпечення хліборобського циклу. Очевидці писали про прийнятний урожай і пов'язували виникнення голоду зі спеціальними намірами влади. Перебуваючи в Україні влітку 1932 р., угорський комуніст Мате Залка занотував у своєму щоденнику під 11–13 червня: «*Україна, незважаючи на нормальний урожай, приречена на голод. Це – трагедія. Я все частіше від себе тяжкі думки – що буде? Україна, і голодує!*»[236].

3. Голоду не було у суміжних українських землях, які перебували у складі Польщі. Якщо українське Поділля конало з голоду, то через 200 метрів за Збручем населення не відчувало жодних продовольчих труднощів. Такий разючий контраст ніколи б не виник, якби голод спричинили природні катаклізми. Подібно й Білорусь оминула коса Голодомору, тоді як сусідні села України сповна відчули її важку руку.

4. Голоду не було у районах Росії, які межували з Україною. Виснажені українські селяни відчайдушно пробиралися на Брянщину та Курщину в пошуках хліба. Не зафіксовано голоду у Нечорнозем'ї, республіках Поволжя, Сибіру, на Уралі та Далекому Сході. Там спостерігалися лише локальні проблеми з постачанням продовольства. Москва там не здійснювала тих дикунських каральних заходів, які практикувала в Україні[237].

Голодомор на території Росії лютував виключно у тих регіонах, де українці становили більшість населення: Кубань, окремі райони Північного Кавказу та Нижнього й Середнього Поволжя. Це з усією очевид-

ністю відтінює курс Москви на геноцид саме українців. Італійський консул у Харкові Серджо Ґраденіго у своєму донесенні від 31 травня 1933 р. висловився однозначно: «*Адже це лихо, яке косить мільйони людей і знищує всіх дітей цілого народу, вражає лише Україну, Кубань та Середню Волгу. Деінде воно відчувається менше або не відчувається взагалі*»[238]. Зокрема, на Кубані українці становили до двох третин населення (за переписом 1926 р. – 1 млн. 412 тис. осіб). Голод накрив Кубань, як і Україну, вже на початку 1932 р., перерісши восени в Голодомор. Показово, що найодіозніші репресивні постанови стосувалися водночас і України, і Кубані та Північного Кавказу (заборона на виїзд, впровадження практики «чорних дощок» тощо). Організацією Голодомору на Кубані та Північному Кавказі керували особисто Л. Каганович та А. Мікоян. Як і в Україні, селяни Кубані та Середньої Волги стали жертвами Голодомору лише тому, що були українцями.

5. Перші ознаки голоду з'явилися в Україні в лютому 1932 р., бо в 1931 р. більшість колгоспів, куди українських селян насильно зігнали в 1929–1930 рр., не розрахувалися з ними за трудодні або розрахувалися лише частково[239]. Станом на червень 1932 р. голодувало до 9 млн українських селян[240]. Ситуація з гіршими наслідками повторилася в другій половині року.

6. Спусковим механізмом для розкручування в 1932–1933 рр. Голодомору стало визначення Москвою для України непосильних планів хлібозаготівлі. За урожаю в 1932 р. 12,8 млн. тонн з українського села планували вилучити 53% збіжжя порівняно з 39% роком раніше, коли валовий збір становив 17,7 млн. тонн[241]. Це порушувало всі фізіологічні норми споживання хліба тією кількістю населення, яке проживало на селі. Фактично ж відсоток вилучення був значно більшим і сягав 70–75%[242], що й поста-

вило селян за межу виживання. Для виконання плану Київський обком КУП(б)У 7 січня 1933 р. вимагав «*вилучити все наявне зерно, в тому числі так звані насіннєві фонди*»[243].

7. Додатковим механізмом організації Голодомору стали цілеспрямовані заходи Москви та її окупаційної влади в Україні, спрямовані на вичавлювання з села абсолютно всіх видів харчів. Майже половина колгоспів не сплатила селянам за трудодні з серпня 1932 р. по лютий 1933 р. Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. вимагала припинити видачу хліба колгоспникам за трудодні, а 1 грудня Раднарком УСРР ухвалив рішення вилучати в селян за невиконання нереальних планів хлібозаготівлі інші продукти включно з картоплею, виданою за трудодні[244]. На практиці спеціальні бригади, які прочісували селянські садиби в пошуках зерна, відбирали всі харчі, навіть приготовану їжу. Крім того, на селян накинули «натуральні штрафи», а також єдиний сільгосподаток (35% вартості доходу). За несплату штрафу та податку відбирали харчі, майно, присадибну ділянку, практикували виселення з України.

8. Справжнім терором стала практика занесення колгоспів, сіл та сільрад на так звану «*чорну дошку*», що означало повну блокаду шляхом оточення сіл спецзагонами та військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, вилучення всіх продуктів харчування, заборону торгівлі. Ці страхітливі репресії були санкціоновані постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., а конкретні рішення ухвалювали облвиконкоми. У 1932–1933 рр. на чорні дошки потрапили 25% районів, зокрема у Харківській області 400 колгоспів[245].

9. Довершувала комплекс заходів Москви з ізоляції українських селян у голодних гетто заборона на виїзд за межі України та Кубані (постанова ЦК

ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 22 січня 1933 р.). Крім того, селян позбавили права купувати залізничні квитки, не пускали в міста тощо. Увівши в 1932 р. паспортну систему, її не поширили на село, впровадивши новітнє кріпосне право. Паспорти для селян увели лише в 1974 р.

10. Про цілеспрямований терор українських селян голодом свідчить наявність в Непорушному та Мобілізаційному фондах станом на 1 січня 1932 р. 2 033 млн. тонн зерна, а на 1 січня 1933 р. – 3 034 млн. тонн. Цих запасів вистачало на те, щоб прохарчувати у 1932 р. 10 млн. осіб і 15 млн. у 1933 р.[246]. Але українським селянам було зась до цих фондів.

11. Особливо цинічним є той факт, що СРСР у 1932–1933 рр. активно експортував хліб. Станом на травень 1933 р. через морські порти було вивезено 2 738 423 тонни зерна урожаю 1932 р. За виконання Україною на 97% річного плану поставок зерна на експорт (читай, за організацію Голодомору) Москва преміювала вище керівництво республіки двома автомобілями. А заступник голови Раднаркому УСРР П. Любченко підписав 29 квітня 1933 р. подання на нагородження працівників зовнішньої торгівлі України[247].

12. Справжні наміри Москви видає також цинічне приховування від міжнародної спільноти Голодомору в Україні. СРСР відмовлявся від допомоги міжнародних організацій, а радянський Червоний Хрест взагалі на цьому ґрунті розірвав стосунки з Міжнародним Червоним Хрестом[248].

За сукупністю розглянутих чинників намір Москви упокорити українців шляхом Голодомору виглядає більш ніж очевидним. А страхітливі наслідки (щонайменше 3 млн. 941 тис. прямі втрати й 10 млн. 063 тис. осіб – кумулятивні[249]) лише підкреслюють усю віроломність Кремля.

МІФ 26

Голодомор 1932–1933 рр. не був геноцидом українців

Ідеологічна мета міфу Заперечити факт спеціального наміру Росії шляхом штучної організації Голодомору знищити частину українців, а саме українських селян як носіїв української ідентичності, мови, культури, національних звичаїв і традицій

Підґрунтя спекуляцій Факт загибелі від Голодомору 1932–1933 рр. не тільки українців, а й представників інших етносів (за останніми даними, 8,8% від загальної кількості жертв)

«...немає жодних історичних свідчень того, що голод організовувався за етнічною ознакою»
Заява Державної Думи Росії «Пам'яті жертв голоду 30-х рр. на території СРСР», 02.04.2008[250]

Заперечення кваліфікації штучно організованого Кремлем та його адептами в Україні Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українців перебуває на передовій сучасної російської пропаганди. Російська Федерація офіційно зверталася до міжнародної спільноти не визнавати Голодомор геноцидом. У 2008 р. Москва доклала максимум дипломатичних зусиль, щоб унеможливити ухвалення резолюції ООН про геноцид українців у 1932–1933 рр.

Проте величезна кількість уведених до наукового обігу документів різного походження, тисячі спогадів очевидців та жертв Голодомору, результати археологічних розкопок місць поховань та ексгумації трупів, вико-

ристання новітніх методик демографічних та історичних досліджень – усе це не залишає сумнівів у тому, що ті страхітливі події в Україні були зрежисовані Кремлем і підпадають під Конвенцію ООН «Про попередження злочину геноциду» від 9 грудня 1948 р. Геноцид українців в 1932–1933 рр. визнали парламенти 15 країн, зокрема США, Канади, Австралії, Іспанії, Польщі. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», кваліфікувавши Голодомор як геноцид українського народу.

Кульмінацією процесу стало порушення Головним слідчим управлінням СБУ 22 травня 2009 р. кримінальної справи № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. за ознаками злочину, передбаченого ч.1 ст. 442 «геноцид» Кримінального кодексу України. Ретельно проведене розслідування та всебічний судовий розгляд кримінальної справи завершилися рішенням Апеляційного суду м. Київ, яке поставило крапку у правовій кваліфікації Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

1. Апеляційний суд міста Київ своїм рішенням від 13 січня 2010 р., ухваленим суддею Віктором Скавроніком на підставі розгляду кримінальної справи № 475, визнав Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду українців.

2. Судом встановлені головні організатори геноциду. Ними були провідні діячі ЦК ВКП (б) та ЦК КП(б)У Йосиф Сталін, Вячеслав Молотов, Лазар Каганович, Павло Постишев, Станіслав Косіор, Влас Чубар, Мендель Хатаєвич, які «*з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим ними Голодомором 1932–1933 рр., умисно*

організували геноцид частини української національної групи, внаслідок чого було знищено 3 млн. 941 тис. осіб, тобто безпосередньо вчинено злочин, передбачений ч. 1, ст. 442 Кримінального кодексу України»[251].

3. Досудове слідство за кримінальною справою № 475, яке здійснювалося під керівництвом тогочасного заступника Голови СБУ генерал-лейтенанта Миколи Герасименка, було проведено всебічно й відповідало сучасним світовим стандартам. Слідчі дії охоплювали:

а) документи вищого керівництва СРСР, УСРР, репресивних органів (Державне політичне управління та його місцеві відділи), обкомів КП(б)У, облвиконкомів УССР (всього близько 5000 документів);

б) книги реєстрації актів про смерть, медичні картки, матеріали судово-медичних експертиз, річні статистичні звіти;

в) документи органів освіти про кількість вчителів і учнів;

г) свідчення очевидців подій (1890 осіб);

д) листування дипломатичних представництв в Україні;

е) фотодокументи, кіно-аудіо матеріали;

є) тогочасну періодику СРСР та інших країн;

ж) матеріали археологічних розкопок місць масових поховань жертв Голодомору;

з) зібрані під керівництвом Джейса Мейса матеріали спеціальної комісії Конгресу США, яка досліджувала обставини та перебіг Голодомору 1932–1933 рр.

Було проведено 25 судових експертиз (психологічна, демографічна, комплексна історико-правова, 22 медичних). Встановлено 857 місць масових поховань[252].

4. Слідство дослідило вичерпну кількість питань, пов'язаних з причинами та перебігом Голодомору 1932–1933 рр. Ключовими серед них були: мотиви, час, місце, типові сліди злочину; його організатори та конкретна роль кожного; кількість жертв та їхня національність; місця масових поховань; способи заподіяння смерті; особливості використання партійних, законодавчих та виконавчих органів влади, репресивного апарату, судової системи, армії для вчинення масового терору голодом; заходи приховування від громадськості та міжнародної спільноти інформації про Голодомор[253].

5. У результаті слідчих дій зібрано 330 томів кримінальної справи, встановлено, що упродовж 1932–1933 рр. вищим керівництвом СРСР та УРСР, а також їхніми представниками на місцях були штучно створені умови для масового фізичного знищення шляхом голоду селян в Україні. Розкрито механізм організації масового вбивства, який включав: встановлення нереального плану хлібозаготівель; занесення цілих районів, населених пунктів, колгоспів, сільських рад на так звані "чорні дошки" (блокування спецзагонами та військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, вилучення всіх продуктів харчування та готової їжі, заборону торгівлі); ізоляцію території України спеціальними озброєними загонами, військовими частинами та міліцією з метою недопущення виїзду тих, хто голодував, за межі України; заборону листування; репресії, включаючи розстріли осіб, які вчиняли спротив діям влади, тощо; прийняття рішень щодо депортації селянських родин з України.

6. Досудовим слідством і судом встановлено, що Голодомор було спрямовано на знищення основної частини генофонду українського етносу – селян, адже етнічні українці за переписом 1926 р. становили 88%

сільського населення (у 36-ти округах з 41-го їх налічувалося від 70 до 99%, з них у 18-ти округах – 90–99%). На відміну від суттєво зросійщеноих містян, саме селяни були носіями української ідентичності, мови, національних звичаїв і традицій. А отже, злочин мав на меті підрубати під корінь український світ, створивши передумови для його прискореного розчинення в російському етносі.

У політичному звіті консульства Німеччини в Одесі за 1933 р. зазначається: «*Через цю катастрофу, відповідальною за яку народ вважає московську політику, прірва між українцями – поборниками самостійності та московським централізмом, природно, поглибилася. Прикметною для настроїв населення є досить поширена думка, що радянський уряд навмисне посилював голод, щоб примусити українців впасти навколішки*».

Італійський консул у Харкові висловився ще відвертіше: ««*Етнографічний матеріал» слід замінити, цинічно сказав один єврей, великий начальник у місцевому ГПУ. Нині можна передбачити остаточну долю цього «етнографічного матеріалу», що його хочуть замінити...теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це замінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії*»[254].

7. Суд оцінив прямі втрати в Україні від Голодомору в 3 млн. 941 тис. осіб. З них українці становили 91, 2%. Непрямі втрати обчислено на 1 млн. 122 тис. осіб. З урахуванням 6 млн. 122 тис. потенційно ненароджених дітей Україна втратила 10 млн. 063 тис. осіб. Проте слід наголосити на величезній складності обчислення страхітливого ужинку Голодомору у повному обсязі, адже Кремль усіляко прагнув замести сліди злочину.

Тому наведені цифри дуже приблизні й по мірі виявлення нових джерел та появи досконаліших методик підрахунку можуть бути скориговані у бік зростання.

8. Крім етнічного складу жертв Голодомору, про те, що його було організовано саме проти українців, а отже задумано і втілено в життя як геноцид, свідчить кілька важливих чинників:

по-перше, в суміжних районах Польщі, Росії та Білорусі не було голоду;

по-друге, Голодомор лютував в тих регіонах Росії, де компактно проживали українці, становлячи більшість населення (Кубань, окремі райони Північного Кавказу та Нижнього й Середнього Поволжя);

по-третє, репресивні заходи, спрямовані на організацію Голодомору, Москва прив'язувала до української національної складової. Й. Сталін ставив знак рівності між селянами та національно-визвольним рухом. «*Національне питання є, по-суті, селянським*», – підкреслював він[255] Масовий спротив українських селян колективізації, селянські повстання 1918–1922 рр. та 1929–1930-х рр. трактували у Кремлі як головну загрозу більшовицькому режимові та й самому існуванню СРСР. Успіхи терору голодом у 1932 р. українського села розглядалися не інакше, як крізь призму безпеки СРСР. У листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р. Й. Сталін прямо писав про це: «*Найголовніше тепер Україна. Справи по Україні вкрай погані. Погано по партійній лінії. Кажуть,що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) біля 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівлі, визнали його нереальним. В інших райкомах справа є, як зазначають, не краща... Якщо не візьмемося нині за виправлення ситуації на Україні, Україну можемо втратити*»[256]. У постанові ЦК ВКП (б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про

Копия № 1 л. 10
от 22 г. 43 г.

9.7.1009
№ 116
270-0

Директива ЦК ВКП/б/ и СНК СССР в связи с массовым выездом крестьян за пределы Украины.

1. Поставить всем обкомам и облисполкомам следующую директиву: /см.приложение/.

2. Предложить Уполнаркомпути /т. [redacted]/ и НКСМТ ГПУ немедленно дать указания всем железно-дорожным станциям о прекращении продажи билетов за пределы Украины крестьянам не имеющим удостоверения РИКов о праве выезда или представителям строительных государственных организаций о том, что они завербованы на те или другие работы за пределы Украины.

Прим. 2
прекратить немедленно
по г. Новгороду и Белгороду
в связи чрезмерно в Белгоре
21/I

Шлиндер
Зиндер
Сталин
за: Молотов (Каганович)

Т. Шверник, Вознесенский, Косыгин
Т. Микоян, Первухин, Сабуров
в отпуску зима

хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» поруч із завданнями, пов'язаними з вилученнями хліба поставлено проблеми депортації національносвідомих елементів, заселення станиць «*колгоспниками-червоноармійцями*», негайного переведення на Північному Кавказі і Кубані діловодства та викладання в школах з української мови на російську. А 15 грудня з'являється постанова про припинення українізації[257];

по-четверте, під час Голодомору Москва прагнула змінити етнічний склад українського села та України загалом. У першу чергу мова йшла про Південну та Східну Україну. 22 жовтня 1933 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про переселення в Дніпропетровську, Харківську, Донецьку та Одеську області 21 тис росіян та білорусів. Постанова ж від 20 грудня 1933 р. говорить про додаткове переселення 16 тис. селян (переважно росіян)[258].

9. За сукупністю обставин Голодомор 1932–1933 рр. підпадає під Статтю II Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду» від 9 грудня 1948 р. і є геноцидом українського народу. Суд констатував, що «*органом досудового слідства з усією повнотою та всебічністю встановлено спеціальний намір Сталіна (Джугашвілі) Й. В., Молотова (Скрябіна) В. М., Кагановича Л. М., Постишева П. П., Косіора С. В., Чубаря В. Я. і Хатаєвича М. М. – знищення частини саме української (а не будь-якої іншої) національної групи і об'єктивно доведено, що цей намір стосувався саме частини української національної групи як такої*»[259].

10. Рішення Апеляційного суду м. Київ від 13 січня 2010 р. по кримінальній справі № 475 не було у встановлені терміни оскаржене в касаційному порядку й набуло законної сили.

МІФ 27

Росія не планувала організувати в Україні Голодомор 1932–1933 рр. Його виникнення – плід перегинів керівних українських кадрів та рядових виконавців на місцях

Ідеологічна мета міфу Мінімізувати відповідальність Росії за цілеспрямовану організацію Голодомору-Геноциду, зробити головними призвідцями Голодомору самих українців

Підґрунтя спекуляцій Ухвалення органами влади УСРР, ЦК КП(б)У обкомами та облвиконкомами рішень, які розкручували маховик Голодомору, участь багатьох українців як рядових виконавців у реалізації цих рішень на місцях

З метою розмити відповідальність за Голодомор-Геноцид 1932–1933 рр. Москва активно намагається перекласти вину на самих українців. Маніпулюючи причетністю наявних в Україні владних структур та частини населення до практичних заходів організаційного та виконавського рівнів, Кремль прагне довести, що Голодо- мор робився руками самих українців. Нікчемність такого пояснення жахіть 1932–1933 рр. цілком очевидна. Стратеги геноцидів чи військових злочинів завжди охоче використовували для втілення в життя своїх нелюдських намірів на чужій території рядових виконавців з місцевих. Зрозуміло, що роль останніх (а таких ніде й ніколи не бракувало) зводилася винятково до виконання брудної роботи чи допоміжних організаційних функцій. Якщо визнати рацію за російською точкою зору, то тоді провина ідеологів та стратегів виявиться нижчою за провину рядових виконавців, що суперечить як здоровому глузду, так і світо-

вій практиці покарання за злочини проти людства (наприклад, на Нюрнберзькому процесі). Доведеться, зокрема, перекласти частину провини за Голокост на самих євреїв, бо німці сформували поліцію в єврейських гетто з представників саме цієї нації (так звані *юденрати*). Та навіть без огляду на подібні міркування у нашому конкретному випадку російську позицію спростовують наступні аргументи.

Джеймс Мейс, американський історик. Зробив величезний внесок у визнання у світі Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду українців

1. Причетність владних структур в Україні до заходів, які викликали Голодомор, жодним чином не перекладає частину провини власне на Україну та її народ, бо ця влада була РОСІЙСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ. Українська Народна Республіка (УНР) та її законна центральна й місцева влада були знищені внаслідок російської агресії, яка розпочалася у 1918 р. і тривала з перервами до остаточної поразки УНР наприкінці 1921 р. Окупувавши Україну, завойовник сформував власну вертикаль, використовуючи як ширму поняття «Українська соціалістична радянська республіка», «Всеукраїнський центральний виконавчий комітет тощо». Перші вибори до Верховної Ради УСРР як найвищого органу державної влади відбулися лише 27 березня 1938 р.,

проте й вони з огляду на тоталітарний режим в СРСР були суто формальними. А отже Голодомор 1932–1933 рр. втілювали в життя представники окупаційної влади незалежно від їхнього етнічного походження, і вся відповідальність за ці дії лежить на плечах окупанта.

2. Хоча владні структури в Україні й були окупаційною владою, але на різних етапах Голодомору частина українських посадовців намагалася (хоча й непослідовно та боязко) пом'якшити ситуацію, що викликало спалахи гніву у Москві. Ще в лютому 1932 р. голова Всеукраїнського ЦВК Григорій Петровський доповідав до ЦК КП(б)У про масовий голод у селах Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської та Харківської областей. 10 червня Г. Петровський та голова уряду УСРР Влас Чубар листовно звернулися до Москви з проханням зменшити плани хлібозаготівлі. На той час в Україні уже голодувало до 9 млн. селян. 6 липня на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У усі його члени підтримали пропозицію про зменшення вбивчої для України викачки хліба. Але духу вистачило лише до партійної конференції, яка відбулася того ж дня. На ній домінувала вже лінія на виконання плану.

Найкрасномовніше про те, що в Україні на місцях влада продовжувала якось противитися московським планам свідчить лист Й. Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 р., де зазначалося, що «*у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) біля 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівлі, визнали його нереальним. В інших райкомах справа є, як зазначають, не краща.*»[260]. Незадоволений діями українського партійного та державного керівництва Й. Сталін розглядав можливість заміни «м'якотілого» С. Косіора на Л. Кагановича. Це вивітрило рештки нерішучості з голів вищого

партійного та державного керівництва республіки. Надалі воно неодмінно йшо у фарватері заходів Москви.

30 жовтня члени Політбюро ЦУК КП(б)У роз'їхалися по областях, вимагаючи безумовного виконання плану до 10 грудня. А вже 9 листопада Наркомюст УСРР та Генеральна прокуратура розіслали вказівки судам розглядати у прискореному режимі (упродовж 5-ти днів) справи проти тих, хто не виконував плани хлібозаготівлі: «*Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків*»[261]. 18 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалила постанову «Про заходи про посилення хлібозаготівель», яка містила вимогу «*негайно заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених у колгоспах*» та «*повністю припинити видачу будь-яких натуравансів в усіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель*»[262]. У грудні С. Косіор вимагав вивезти «*усі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі й насіннєві, в рахунок виконання плану хлібозаготівель*»[263]. На виконання цієї та інших подібних вимог обкоми партії ухвалювали відповідні рішення[264].

3. Документи вищих партійних та державних органів влади СРСР та УСРР неспростовно свідчать, що саме Москва була натхненником і організатором штучного Голодомору, діючи через свою окупаційну владу в Україні. Свідчення очевидців, звіти з Харкова іноземних дипломатів доповнюють гнітючу картину. Вище керівництво УСРР та СРСР було добре поінформоване про катастрофічні масштаби голоду в Україні, але у відповідь лише посилювало репресивні заходи щодо селян.

Реагуючи на кволі звернення Г. Петровського і В. Чубаря про голод в Україні та нереальний план хлібозаготівель, Й. Сталін писав Л. Кагановичу 15 червня:

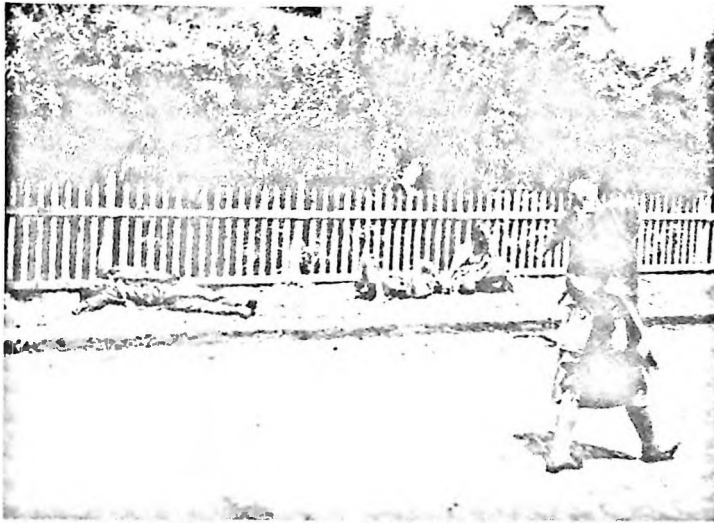

Фото інженера А. Вітенберга жертв Голодомору на вулицях Харкова. 1932 р.

«Листи Чубаря і Петровського не сподобалися». Перший розводить «самокритику» – щоб отримати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий грає святошу, який віддав себе в жертву директиві ЦК ВКП(б) – щоб добитися скорочення плану хлібозаготівель. Ні те, ні інше неприйнятне»[265]. 18 червня Й. Сталін вимагав безумовного виконання плану хлібозаготівель «за будь-яку ціну», наголошуючи, що *«кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще пересуваються по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та ниттям»*[266]. 23 червня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про заборону завезення хліба в Україну[267]. 1 липня Й. Сталін на нараді секретарів партії з питань організації хлібозаготівлі вказував на необхідність *«виконання*

плану на 100 відсотків», а також на те, що «*головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів*».

7 серпня ЦВК та РНК СРСР прийняла постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», названу в народі «Законом про п'ять колосків». За найменшу крадіжку передбачався «*розстріл із конфіскацією всього майна зі зміною при обставинах, що пом'якшують провину, позбавленням волі на час не менше як десять років із конфіскацією всього майна*»[268]. За цим законом було засуджено понад 100 тис. українських селян.

Не довіряючи місцевій владі, ЦК ВКП(б) 22 жовтня 1932 р. створив Надзвичайні хлібозаготівельні комісії для зернових районів. Комісію для України очолив Голова Раднаркому СРСР В. Молотов, який прибувши до Харкова, вимагав посилення темпів хлібозаготівель. Саме після появи кремлівського емісара було ухвалене рішення про вивіз усього зерна включно з насіннєвими фондами з'явилася практика «чорних дощок». А 22 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР прийняли постанову про заборону виїзду селян зі вражених Голодомором районів України, Північного Кавказу й Кубані, остаточно прирікши селян на голодну смерть.

МІФ 28

Козаки – окремий субетнос, який охоплює запорозьких, донських, волзьких, яїцьких, терських, гребінських, кубанських козаків

Ідеологічна мета міфу Опираючись на стійкі уявлення про центральне значення козацтва в українській історії XVI–XVIII ст., якісно збіднити її шляхом штучного викреслювання козацької складової (особливо Гетьманщини та Війська Запорозького Низового), чим полегшити навіювання концепції про начебто природну бездержавність українців та заперечити належність сучасної території Південної та Східної України до масиву історичних українських земель

Підґрунтя спекуляцій Типологічна подібність стилю життя різних козацьких спільнот; участь українських козаків у формуванні донського та волзького козацтв; вирішальна роль запорожців у виникненні кубанського козацтва; тісні зв'язки між усіма козацькими спільнотами упродовж XVI–XIX ст.

Міф про особливий козацький субетнос, який сформувався у східноєвропейському Степу й ділиться на регіональні спільноти, локалізовані по річках – Дніпру, Дону, Волзі, Яїку, Тереку, Кубані – тісно переплітається з іншими міфами, призначеними розмити цілісність української історії та представити її як штучне нагромадження різних слабко поєднуваних чи взагалі не пов'язаних між собою частин. Невинне ж, на перший погляд, конструювання умовної Козакії насправді підводить додаткове підґрунтя під концепцію Новоросії, оскільки

штучно відриває увесь Степ від решти української території. Він тепер виглядає складовою не України, а умовної Козакії як природної частини Росії, бо згідно зі ще з одним давнім російським міфом, козацтва Дону, Волги, Яїка й Терека – «*плоть від плоті, кров від крові російського народу*». Водночас Гетьманщина постає як суто козацька держава, а не питомо українська, що ллє воду на млин ще одного російського міфу – про вроджену бездержавність українців.

Утім, прискіпливіший погляд на історію козацьких спільнот у світлі сучасних наукових досліджень руйнує силкування винайти особливий козацький субетнос. **Українські козаки, з одного боку, і решта козацьких спільнот – з іншого, – це різні планети в козацькому світі з колосальними відмінностями між собою на рівні як самоусвідомлення, так і ролі в історії.** Твердження про однотипність козацтв у різних кутках Степового Кордону, про спільну для усіх них «козацьку ідентичність» суперечить історичним реаліям.

1. Українські козаки завжди вважали себе частиною українського суспільства, натомість донські, волзькі, терські та гребінські козацтва сформувалися як особливі етносоціальні спільноти анклавного типу з гострим відчуттям своєї відмінності від усіх сусідів. З середини XVI ст. українські козаки змагалися за право бути окремим українським станом з правами і привілеями, які наближали б їх до шляхти. А щонайпізніше з 1620-х рр. козацтво почало усвідомлювати себе оборонцями національно-релігійних прав усіх українців, вимагати членства в еліті – «народі руському» – та намагатися виступати від імені цього «народу».

Решта козацтв, протиставляли себе усім сусідам, з московитами включно. Висловами «*поїхати з Яїка в Московську державу*» чи «*з Дону в царську отчину*» та подібними

пересипані козацькі листи. Ось як писали про себе донці в «Історичній повісті» про оволодіння Азовом (1637): «*Тікаємо ми з тієї держави Московської, з роботи вічної, з холопства невільного, від бояр і дворян государевих*». Лише у XVIII ст. верхівка різних козацтв почне потроху інтегруватися до московського світу, але відчуття відмінності від московитів, а козацьких країв – від властиво Московії так ніколи й не затреться ні на Дону, ні на Яїку, ні на Тереку, ні тим паче на Кубані, ставши в 1918–1920-х рр. живильним середовищем для ідеї відокремлення від більшовицької Росії[269].

2. Якщо українські козаки намагалися вибороти собі місце «під сонцем» в українському суспільстві, то інші козацькі спільноти послідовно плекали суверенітет своїх анклавів. Ідентичність українських козаків формувалася у горнилі змагань за статус в Україні, яка до середини XVII ст. перебувала в складі Речі Посполитої. Подібно до шляхти, козаки обґрунтовували свої станові претензії тим, що вони як «люди війни» сплачують «податок кров'ю», подібно до шляхти, козаки вважали своєю вітчизною «Річ Посполиту» та рахували себе за її оборонців. У середині XVII ст. козаки відновили українську державу у вигляді Гетьманщини[270].

Цілком інакше пішла справа на Дону, Волзі, Яїку й Тереку. Найбільшу цінність для тутешніх козаків становила незалежність їхніх анклавів. Московія для них починалася лише там, де стоять прикордонні московські міста. Споряджаючи в 1644 р. групу донців супроводжувати московських послів, Військо Донське у листі до царя пояснювало свої дії дуже промовисто: «*...щоб яка напасть над послами по шляху і в Московській державі не сталася*»[271].

Надідея козаків Дону, Волги, Яїка й Терека полягала у збереженні непідконтрольності своїх Військ за віддаленого патронування московського царя, яке

обмежувалося б регулярною платнею та «жалуванням» за служби. Будь-які спроби втручання у внутрішні справи, наприклад Війська Донського, бодай у традиційний ритуал зустрічі царських послів, трактувалися як замах на суверенітет Дону і відкидалися з порога. Коли у 1647 р. царський посланець А. Лазарєв спробував не віддати царське жалування в донському колі, як це завжди робилося, то дістав відкоша. Його «*хотіли вбити в колі*», потім «*за ноги приволочити до кола*», врешті, «*взяли... в коло неволею*»[272]. Донці відразу ж зруйнували збудований у 1600 р. у верхів'ях Дону Царів-Борисів, а яїцькі козаки – Яїцьке містечко, закладене московськими людьми в 1640 р.

На символічному рівні всі козацькі спільноти вперто відмовлялися від дій, які свідчили б про визнання підпорядкованості Московській державі. Головним із таких символів вважалося в ті часи цілування хреста на царя. Аж до 1670-х рр. Москві, попри всі старання, не вдалося домогтися подібної присяги від жодного з Військ. Тобто усім козацтвам вдавалося успішно стримувати її експансіоністські апетити[273].

Не відносячи себе до московського суспільства, донці, волжанки, терці та гребінці не виявляли ніякого інтересу до подій у Московії, реагуючи лише на ті з них, які безпосередньо могли зачепити їхні інтереси, пов'язані з вільною торгівлею на території московського прикордоння та військовим здобичництвом на землях мусульманських сусідів.

3. Неспівставними були історичні місії українських козаків та решти козацьких спільнот. Українські козаки відіграли ключову роль в українській історії, круто змінивши в середині XVII ст. її ходу. Вони створили державу, стали осердям нової еліти, а також спричинилися до тектонічних зсувів у геополітиці Східної

Європи. Козаки осягнули міжнародне визнання Гетьманщини, розвинули гідну політичну культуру, опрацювали нову версію української історії, базовану на ідеї тяглості українського життя від княжих часів до Гетьманщини як спадкоємиці Київської Русі[274].

Іншим козацтвам судилася непорівняльно вужча роль. До 1670-х рр., вони функціонували як самостійні суспільні структури поза політичним тілом Московії. Після того, як тій вдалося накинути на них свою уздечку й аж до трагічного більшовицького розкозачення, козаки Дону, Волги, Яїка й Терека залишилися анклавами на далекій південній периферії імперії. Їхня історична місія обмежувалася тим, щоб угноювати ґрунт для закриття Степового Кордону на користь Московії, бути джерелом людських ресурсів для колонізації Передкавказзя та постачати військові контингенти для російської армії.

4. Якщо сучасники ніколи не ставили під сумнів той факт, що українська козаки – інтегральна частина українського світу, то донців, волжаків, терців, гребінців та яїцьких козаків понад століття не вважала «своїми» навіть сама Московія. Це дуже промовисто свідчить проти так званої Козакії. Попри всі спроби Московії заокруглити свою територію коштом козацького поясу Дон – Волга – Яїк – Терек, вона насправді не вважала ці землі предковічною «царською отчиною», а донців, волжаків, терців, гребінців та яїцьких козаків – московитами. Аж до останньої третини XVII ст. московські документи розглядають козацький пояс як окремий регіон, розташований поза властиво Московією. Як і в козацьких листах, у них знаходимо вислови типу «*виїхав з Дону до Російської держави*». А от як московські посли в Криму заявляли кримському ханові в 1629 р. про донців: «*І самому тобі Джанібек-Гірею, царській величності відомо, що донські козаки на Дону жи-*

вуть біля Азова, а не в Московській державі»[275]. Для порівняння: дипломатія Речі Посполитої теж завжди відхрещувалася від морських і суходольних походів українського козацтва, але ніколи не ставила його поза межі своєї держави[276].

5. Про безплідність спроб по-живому відрізати українське козацтво від української історії та штучно сконструювати особливий козацький субетнос свідчить і той факт, що українські козаки з'явилися набагато раніше за інші козацтва, а згодом були прямо причетні до появи донського та кубанського козацтва[277]. Українське козацтво виникло в другій половині XV ст., а в першій половині XVI ст. взяло активну участь у формуванні донського козацтва. Це міцно закарбувалося в історичній пам'яті українських козаків. Навіть через 250 років запорожці, висуваючи територіальні претензії на землі по Дону, аргументували свою позицію тим, що вже «за часів гетьмана Предслава Лянцкоронського (тобто в 1510-ті рр.) «*до самої ріки Дону запорозькі козаки свої зимівники мали*». У середині XVI ст. у гирлі Сіверського Дінця осів загін путивльського козака Михайла Черкашенина, культової постаті для донського козацтва. Сам отаман був оспіваний у донських козацьких піснях, подібно до знаменитого гетьмана Самійла Кішки в Україні. На Дону двічі побував зі своїм загоном князь Дмитро Байда-Вишневецький. У 1570 р. на зворотному шляху з-під Астрахані у пониззі зупинявся п'ятитисячний загін князя Михайла Вишневецького, з чим навіть московські літописи пов'язують заснування містечка Черкаська – майбутньої «столиці» Війська Донського. Та й сама назва Черкаськ прямо вказує на українське коріння міста: у Московії *черкасами* тоді називали українців. На український слід вказує також деяка інша місцева топоніміка, відома з XVI ст. (Монастирський острів, Черкаські гори).

Українські козаки явно домінували в етнічному котлі, який кипів у Пониззі Дону, де й сформувалися первісні зародки донського козацтва. Завдяки українським приходькам відбувся чіткий поділ донського козацтва на низове та верхове. Саме низові козаки завжди були лідерами донської спільноти. Тут були закладені донські містечка, тут знаходилися по черзі всі «столиці» донців, тут за подобою Війська Запорозького виникне козацька військово-територіальна структура – Військо Донське. На Низу завжди проводилися козацькі ради («кола»), приймали послів, споряджували своїх[277].

Наскільки потужним був вплив українських козаків на зародження та подальшу історію донського козацтва добре ілюструє реальний статус на Дону запорожців, яких доля закидала сюди, коли вже існувало Військо Донське. Приходьки з України могли селитися будь-де на Дону і на будь-який час, жити анклавами на чолі зі своїми отаманами. Джерела донесли імена декого з таких отаманів: Яків Шаховничий, Шило, Олексій Шафран, Матяш. Навіть перебуваючи на Дону тимчасово, українські козаки ставали повноправними членами Війська Донського й брали участь у роботі козацьких рад. Подеколи кількість запорожців на Дону значно перевищувала чисельність донського козацтва, як-от у 1638 р. (10 тис. проти 5–5,5 тис. донців). Отаман українських козаків Матяш у 1638 р. навіть пробував проголосити володінням Війська Запорозького фортецю Азов, в успішне завершення знаменитої облоги якої в 1637 р. вони зробили значно біль- ший внесок ніж донці[279].

Виникнення ж кубанського козацтва взагалі стало усіма визнаною заслугою запорожців. Хоча першими проникати на Північно-Західний Кавказ почали ще в останній чверті XVII ст. донці, втікаючи від мос-

ковського диктату під опіку кримського хана, але після російсько-турецької війни 1735–1739 р. перше Кубанське козацьке військо розпалося, оскільки донці були вимушені переселитися в пониззя Дунаю[280]. У 1792 р. ті запорозькі козаки, які чотирма роками раніше сформували Чорноморське козацьке військо на чолі з отаманом Сидором Білим, отримали царську грамоту про надання їм земель на Кубані. Туди чотирма групами переселилося понад 25 тис. душ. Міграція козаків та селян з України тривала й далі. Остання велика партія, понад 100 тис українців з Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній, перебралася на Кубань в 1848–1849 рр.[281]

Тож, враховуючи, що українське козацтво завжди усвідомлювало себе невід'ємною частиною українського світу, є набагато більше підстав говорити про український характер Кубані та величезний український вплив на Дону, ніж про міфічну Козакію.

МІФ 29

Запорожці виокремилися у XVIII ст. в окрему козацьку спільноту, з особливою «запорозькою» ідентичністю

Ідеологічна мета міфу Сформувати уявлення, що запорозькі козаки не належать до українського етносу, а територія Вольностей Війська Запорозького Низового – до історичних українських земель; зміцнити в такий спосіб аргументи на користь концепції Новоросії

Підґрунтя спекуляцій Прагнення запорозьких козаків вийти з-під зверхності Гетьманщини, суб'єктність Війська Запорозького Низового в міжнародних відносинах

Роздмухування теми про начебто трансформацію запорожців у цілком окреме козацтво, яке протиставляло себе козакам Гетьманщини, без сумніву, походить з наміру краще обґрунтувати концепцію Новоросії. Адже від'єднання запорозьких козаків від українського кореня автоматично виводить землі Війська Запорозького Низового з українського простору. Проблема, однак, полягає в тому, що міф є винятково продуктом маніпулятивного тлумачення намірів Війська Запорозького Низового інституційно не підпорядковуватися Гетьманщині. Насправді ж це бажання Запорозького Коша не має нічого спільного з приписуваним їм у Москві дрейфом від українського світу.

1. Військо Запорозьке Низове у XVIII ст. протиставляло Гетьманщину й Запорожжя суто з прагматичних міркувань, не більше. Запорожцям банально було не вигідно ототожнювати себе з Гетьманщиною, бо це загрожувало їм втратою значної частини прав і сво-

бод. Після повернення в 1734 р. з протекції Кримського ханату під зверхність Російської імперії обсяг суверенітету Війська Запорозького Низового був значно більшим ніж Гетьманщини чи, скажімо Слобідської України. Московія тепер трактувала запорожців за окремий від Гетьманщини суб'єкт, підпорядкувавши спершу Військовій колегії, а потім і Колегії іноземних справ (1742). Навіть коли в 1750 р. Запорожжя підвели під гетьманську булаву, воно не втратило прямий вихід на Колегію іноземних справ. Військо мало окрему правову базу стосунків з Петербургом. Було улегітимнено самоврядність Вольностей, право козаків на власну територію. Врешті, цариця Анна Іоанівна крізь зуби погодилася на зовнішні стосунки запорожців з кримськими, турецькими та польськими чинниками, тоді як унормувала заборону на зовнішні зносини Гетьманщини.

Якщо на середину 1730-х рр. Петербург вже глибоко запустив руки у політичну структуру та правове поле Гетьманщини й Слобожанщини, то владна вертикаль та судочинство Запорожжя, яке щойно перейшло під царську зверхність, залишалися незайманими. Лише після ліквідації в 1764 р. Гетьманщини Московія пробуватиме нав'язати свою процедуру вибору кошового отамана та Військовий статут для судочинства, однак не робитиме спроб накинути запорожцям власний владний орган з функціями на кшталт повноважень Другої Малоросійської колегії в Гетьманщині. Коли ж у 1764 р. Кіш було підпорядковане цій колегії, все одно рівень її втручання у внутрішнє життя Запорожжя навіть віддалено не нагадував уніфікаторські зусилля на теренах колишньої Гетьманщини. Так само довго, попри всі зусилля Петербурга, не було реальних руйнівних впливів на економіку Запорожжя, тоді як Гетьманщина повною мірою

відчула всі принади дискримінаційного економічного тиску вже в 1710-ті рр. Петербург просто не мав снаги поставити під свій контроль промисли, внутрішню торгівлю запорожців, торгові операції Запорожжя з Кримом та Правобережною Україною й обмежувався спробами виставити митні бар'єри на кордоні з Гетьманщиною.

За таких умов запорожці цілком природно воліли дистанціюватися від Гетьманщини. Тим паче, що вони добре пам'ятали, як від часів Б. Хмельницького до І. Мазепи постійно мусили противитися прагненню гетьманів три- мати їх на короткому повідку.

2. Небажання Коша інституційно підпорядковуватися гетьманові не впливало на повноводдя повсякденних зв'язків Запорожжя з Гетьманщиною. Українська держава залишалася основним донором для поповнення лав запорозького товариства. Традиційно частина старшини була запорожцями в першому коліні. Нікого не дивували родинні зв'язки запорожців з козаками Гетьманщини та земельні володіння запорожців на її території. Взяти, бодай, запорозьку верхівку останнього розливу – кошового Петра Калнишевського, Івана Глобу, Павла Головатого. Рідний брат П. Калнишевського служив священиком Миколаївської церкви в Смілому Лубенського полку; небога вийшла заміж за сина полкового хорунжого цього ж полку Стефана Воротеляка, а небіж Йосип Підгайний-Калнишевський, полковник Кодацької паланки, тримав луки в селі Оксютинцях на Роменщині. У с. Піски Лубенського полку мешкали родичі кошового Григорія Лантуха, Старшина ж Гетьманщини почала заводити зимівники на Запорожжі. Багато запорожців проживали на Лівобережжі, але не переставали бути членами Коша. Натомість у середовищі козаків та міщан Гетьманщини популярним був прихід на

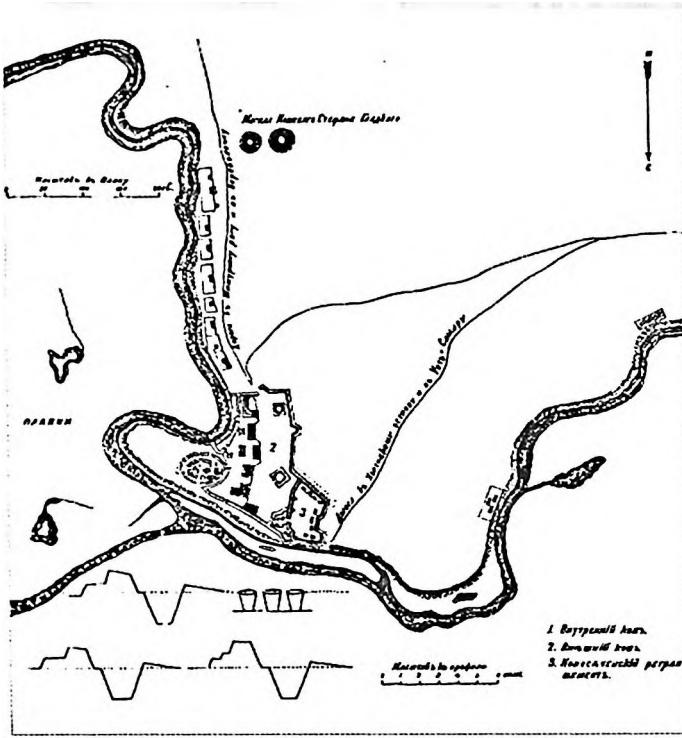

Нова Січ із зимівниками вздовж шляхів на Мишурин Ріг та Переволочну

Запорожжя для того, щоб збити статки на транзитній торгівлі і згодом повернутися додому[282]

Після 1764 р. до лав Війська Запорозького Низового влилися деякі старшини з Гетьманщини. Зі старшинського роду Переяславського полку Руденків походив полковник Семен Білий. Петро Гнойовий вказував, що він із «*малоросійських старшинських дітей*»[283].

3. Запорозька старшина не робила спроб створити ідеологічну концепцію, яка б протиставляла запорожців решті українських козаків, а Запорожжя – Гетьманщині. Не було також зроблено жодних порухів, щоб у руслі часу заявити про природну незалежну ні від кого самодостатність своїх вольностей. Запорозька верхівка навіть не переймалася приземленішою інтелектуальною проблемою – обґрунтуванням легітимності від'єднання Війська Запорозького Низового від Гетьманщини.

4. Не сформувалося окремої запорозької тотожності. Більше того, запорозька верхівка чітко й послідовно прив'язувала себе до козацтва Гетьманщини та шляхти, чим підкреслювала, що Запорожжя й Гетьманщина походять з одного й того ж кореня. Запорожці виводили себе з Війська Запорозького, яке було «*ще під державою Польською*»[284]. Спільними з козаками Гетьманщини були в їхніх уявленнях і джерела вольностей. У наказі Війська Запорозького Низового на Законодавчу комісію 1767 р., про це йдеться дуже виразно. Отже, Кіш просить затвердити «*права, колишні звичайні привілеї, вольності та переваги, надані королями польськими та великими князями литовськими, підтверджені пращурами її імператорської величності, почившими в бозі найсвітлішими всеросійськими государями, а особливо государем, царем і великим князем Олексієм Михайловичем, самодержцем всеросійським під час підданства Богдана Хмельницького Війську Запорозькому і малоросійському народу, шляхетству і духовному чину*»[285].

Обґрунтовуючи своє право на особливі суспільні привілеї, запорозьки козаки покликалися на те, що «*завжди серед шляхетства, а не чорносошних перебували*»[286]. Окремі запорожці силкувалися довести своє шляхетське походження, подібно до Клима Перепілки, який виводив себе «*з польської шляхти*»[287].

5. Зрештою, запорожці не давали жодних зачіпок трактувати Вольності Війська Запорозького Низового як неукраїнську землю. Козаки ясно усвідомлювали невіддільність Запорожжя від території, неодноразово заявляли, що вона «*за нами піде*». Вони залишали за собою право вибирати зверхника й не вважали підданство московському цареві вічним, а Запорожжя – частиною царської отчини. Як заявляли запорозькі посланці Іван Орловський та Омелян Черевик в 1756 р. французькому консулу в Криму Пейсонелю, «*ця земля вільна і незалежна, адже російський двір не зайняв цієї території ні за правом завоювання, ні за правом придбання, а тому не має жодного права поширювати на них свій суверенітет, що самі вони не піддані, а тільки союзники цієї потуги, і що вони не зобов'язані терпіти ярмо, яке Росія прагне їм накинути*»[288].

МІФ 30

Гетьман Петро Сагайдачний – поборник приєднання українських земель до Московської держави, що було віддзеркаленням вродженого прагнення козацтва перейти під опіку московського царя

Ідеологічна мета міфу Накинути уявлення про органічну москвоцентричність українських козаків, чим вистелити дорогу для міфу про Переяславську раду 1654 р. як втілення відвічного бажання козаків перейти під «високу царську руку»

Підґрунтя спекуляцій Військові служби козаків московському цареві проти татар, посольство П. Сагайдачного до Москви 1620 р.

Культивуючи міф про «воз'єднання України з Росією», Москва одночасно прагнула наділити українських козаків як суб'єктів Переяславської ради 1654 р. ледь не вродженим москвофільством. Результат виявився очікуваним: замовчування одних сторінок козацько-московських стосунків та маніпулятивне представлення інших. Насправді міф про москвофільство українських козаків буквально висмоктано з пальця.

1. Як частина українського світу, вмонтованого тоді до Польсько-Литовської держави, козацтво після того, як у 1510-х рр. перетворилося на військову силу, брало участь в усіх війнах, які вели проти Московії Велике князівство Литовське та Річ Посполита. Подібно до українських князів та шляхти, козаки вважали Москву своїм традиційним противни-

ком. Під час Московської війни 1558–1583 рр. козацькі підрозділи у складі військ Філона, Кміти, князя Михайла Вишневецького та ін. виконували дуже важливу функцію при облогах фортець, рейдах вглиб московської території, розвідці тощо[289]. Козаки активно підтримали похід Лжедмитра I на Москву 1604 р., взяли дієву участь в облозі Смоленська (1609—1611) військом короля Зигмунта III, у 1610 р. самостійно оволоділи фортецями Мосальськ, Стародуб, Почеп, у 1612 р. – Білгородом, штурмували Курськ. Окремі загони доходили до Вологди та Архангельська. Козакам належала просто неоціненна роль у загальній перемозі польсько-литовсько-українського війська у Смоленській війні 1632–1634 рр.[290]

У мирний час козаки не раз висловлювали готовність за потреби іти на Москву. Зокрема, так робив Семерій Наливайко у 1596 р., чи гетьман Олефір Ґолуб у 1622 р.[291]

Найприкметніше, що козаки свою участь у московських війнах трактують як боротьбу за «цілість вітчизни Речі Посполитої», ставлячи в один ряд із молдовською, інфлянтською, турецькою кампаніями[292].

2. Українські козаки брали участь у походах кримських татар на Московію. Влітку 1625 р. 800 запорожців долучилися до калґи Шаґін-Ґірея, який готував набіг. У 1643–1644 рр. козацькі загони неодноразово вдавалися до спільних з татарами нападів на московське прикордоння, що викликало в Москві величезне занепокоєння, і вона змушена була порушити перед Варшавою питання про «черкаське злодійство»[293].

3. Козацтво брало в полон московитів і подовгу тримало їх в Україні. Так, повертаючись після свого знаменитого рейду по Московії 1618 р., козаки відпустили на волю понад 2000 чол., а «*інший полон з собою повели, а скільки того полону з собою повели, того не відають*"[294].

Під час Смоленської війни вони охоче брали в полон мешканців територій, на яких гуляла війна, й виводили бранців в Україну. Тільки з Білгорода козаки в 1633р. переправили в Україну 483 особи, а в 1634 р. – 6237. Частину білгородців козаки по дорозі відпустили, решту привели до себе в лівобережні міста – Лубни, Лохвицю, Ґолтву, Миргород, Варву тощо[295].

4. Водночас українське козацтво вважало Москву природнім союзником у протистоянні з мусульманськими сусідами та джерелом платні за військові послуги проти татар. Козаки були готові найматися на тимчасову військову службу до московського царя для конкретних військових операцій. Зокрема, у 1556–1560-х рр., вони під орудою князя Дмитра-Байди Вишневецького та московського дяка Ржевського взяли участь у походах під Азов та Перекоп. У 1575–1576 р. цар нав'язав контакти з козацькими ватажками князем Богданом Ружинським та Яковом Шахом, пропонуючи їм здійснити походи суходолом до Перекопа, а морем до Ґезльова. У 1593 р. гетьман Криштоп Косинський заслав посланців до Москви, пропонуючи службу «*проти котрихось неприятелів*». Цар висунув ідею спільного походу українських та донських козаків на Крим[296].

Проте служби цареві не означали наміру перейти до нього в підданство. Вони нічим принциповим не відрізнялися від тогочасних служб козаків іншим сусіднім християнським володарям – австрійському імператорові, молдовському господарю, семигородському князеві. У 1593 р. до козаків звертався папа римський Климент VIII, наступного року австрійський імператор Рудольф II, у 1632 р. шведський король Ґустав. Укласти військові союзи неодноразово пропонували різні молдовські господарі, кримські хани Кази-Ґірей (1597),

Мехмет-Ґірей (1624), Джанібек-Ґірей (1627, 1634), Інаєт-Ґірей (1635–1637). Тільки в 1594–1595 рр. козаки наймалися до валаського воєводи Михая Хроброго, трансільванського князя Зигмунта Баторія, австрійського імператора Рудольфа II[297].

У ціннісному сенсі свої служби цареві козаки вважали аналогом «лицарських послуг», які надавалися різним правителям чи могли надаватися їм у перспективі. Козацтво радо використовувало перспективу отримати від царя платню за свої «заслуги криваві» проти татар, платню, яку з Варшави доводилося вибивати і в переносному, і в прямому значенні. Показовим в усіх сенсах є прагнення козаків витиснути з короля офіційний дозвіл на засилання своїх послів до Москви з метою отримувати платню. У 1626 р. гетьман Михайло Дорошенко відверто писав коронному гетьманові Станіславу Конецпольському: «*Вносили наше прохання до маєстату його королівської милості через наших послів, щоб ми могли мати дозвіл послати до московського своїх послів по казну, яку здавна пращурам нашим Москва звикла давати*»[298].

Петро Сагайдачний

5. Гетьман Петро Сагайдачний був послідовним противником Московії і майбутнє козацтва пов'язував виключно з розширенням прав і привілеїв Війська Запорозького в Речі Посполитій. Водночас гетьман був пер-

шим, хто почав системно використовувати московський чинник для тиску на Варшаву. Знаменитий рейд П. Сагайдачного по Московщині 1618 р. був найколоритнішою сторінкою участі козаків у московських війнах до середини XVII ст. Гетьман на чолі 20 тис. війська оволодів Лівнами, Єльцем, Лебедянню, Скопіним, Шаць- ком, Касимовим, Зарайськом, Каширою, Коломною. Неподалік Єльця було захоплено в полон московських і татарських послів, а під час штурму міста козаки *«двадцять тисяч люду військового висікли»*, позбавивши царя надії отримати підкріплення з рязанського прикордоння[299].

Похід Петра Сагайдачного на Москву 1618 р.

У листі до Владислава від 24 серпня 1618 р. П. Сагайдачний висловив своє ставлення до Московії дуже чітко, бажаючи, *«щоб Пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв»*[300].

Спорядження ж П. Сагайдачним у 1620 р. посланців до Москви на чолі з Петром Одинцем було лише традиційною козацькою акцією, яка мала на меті запропонувати царю козацьку службу проти татар та добитися поновлення царської платні. Крім того, П. Сагайдачний прагнув самим фактом спорядження посольства зробити поступливішою Варшаву щодо козацького питання, а також налагодити контакти з єрусалимським патріархом Феофаном. Ці контакти восени того ж року гетьман блискуче використає для того, щоб схилити патріарха під захистом козацької шаблі відновити в Україні православну ієрархію, втрачену у горнилі Брестської унії 1596 р. **Документи, які збереглися від перебування посольства П. Сагайдачного у Москві, не містять жодних натяків на прагнення козаків перейти в підданство царя**. У промові П. Одинця московські урядовці почули лишень те, що козаки готові *«великому государю служити головами, як вони служили колишнім великим російським государям, і в їхніх государевих повелінням були, і на ворогів їхніх ходили, і кримські улуси громили»*[301]. Тобто козаки, нав'язували до тієї канви, у межах якої розвивалися їхні відносини з Московією в XVI ст.

6. Промосковська риторика, яка з'явилася в козаків у 1620-1630-х рр. віддзеркалює не намір піддатися цареві, а прагнення використати московський чинник як засіб тиску на Варшаву. Козацтво йшло дорогою, второваною П. Сагайдачним. Ефект мав досягатися шляхом артикулювання козаками своєї буцімто

«схильності» визнати зверхність царя чи переселитися на територію Московщини. Тому, скажімо, у 1622 р., коли з козацького середовища лунали заяви про готовність «*бути в повелінні в государя*», одночасно Варшаві робилися пропозиції залучити козацьке військо до війни з Москвою. А необхідність збільшення реєстру старшина тоді ж обґрунтовувала ще й тим, що «*не трьома тисячами в Москві мали бути*»[302].

Переселення ж деяких козаків до Московщини було винятково індивідуальною справою кожного, а не ознакою промосковських настроїв Війська Запорозького загалом. Так само цілі загони козаків перебиралися й до Кримського ханату, а індивідуальні втечі до мусульманських сусідів з подальшим потурченням рахували за буденне явище. Насамкінець, до Московщини переходили й вихідці зі шляхти. Це позбавляє переселення українських козаків до Московії ореолу сповідування ними якихось особливих москвоцентричних орієнтацій[303].

7. За всіх протиріч, протистоянь і збройних конфліктів Військо Запорозьке до середини XVII ст. твердо вважало своїм патроном короля Речі Посполитої, а останню своєю вітчизною, про що є багато свідчень у козацьких документах. Як слушно відзначав російський дослідник Б. Флоря, «*надію на краще вони* (українські козаки. – В. Б.) *пов'язували в ті роки не з розривом з Річчю Посполитою і з відокремленням від неї (хоч ідея ця виникла за критичних обставин), а із сприятливими для козаків змінами характеру влади у цій державі*»[304].

8. Сама Москва демонструвала тверезе розуміння відсутності у Війську Запорозькому реальних промосковських намірів. Українських козаків остерігалися, особливо під час Смути й відразу після неї. Московський патріарх Гермоген називав їх ворогами хрис-

тиянства, які «*відступили від Бога і від православної віри*»[305]. Посольство П. Сагайдачного цар особисто не прийняв, чим виразно вказав і на своє ставлення до нього, і на справжнє місце українського козацтва в тогочасних московських розрахунках. Було вирішено обмежитися сигналами про загальну прихильність Москви та прив'язувати можливість надсилання на Січ певної платні до конкретних козацьких служб. Стримано були прийняті й посольства, заслані козаками до Москви в 1625–1626 рр.[306]

Утім напередодні Смоленської війни 1632–1634 рр. московська еліта все ж не встояла перед повідомленнями прикордонних воєвод про неодноразові так звані москвоцентричні заяви козаків і таки наважилася розіграти козацьку карту проти Речі Посполитої. Тож до них було споряджено путивльця Г. Гладкого з відповідною царською грамотою, а турецьким послам патріарх Філарет заявляв, що «*запорозькі черкаси всі хочуть служити і далі бути під їхньою государевою високою рукою навіки невідступно, а від литовських людей відійшли*». Однак місія Г. Гладкого завершилася нічим. Козаки взяли найактивнішу участь у Смоленській війні, через що в тодішніх царських грамотах їх називали «вічними ворогами» подібно до поляків[307].

МІФ 31

Українські козаки як сплав вихідців із селян та дрібних міщан були запрограмовані на спротив будь-якій владі й нездатні до створення справжньої держави

Ідеологічна мета міфу Нав'язати переконання, що українське козацтво яке виникло нібито внаслідок протесту соціальних низів, від природи має занижені інтелектуальні обрії, вражене охлократизмом, позбавлене рис, потрібних для результативного державотворення

Підґрунтя спекуляцій Селянські допливи в українське козацтво з кінця XVI ст.; козацькі повстання; гострі протиріччя в новій українській еліті, яка постала в середині XVII ст. на основі козацького стану; громадянська війна в Україні 1658–1676 рр.; відмінності між козацькою верхівкою та низами у світогляді та поведінкових стратегіях

Маніпуляції щодо походження козацтва, його соціальної бази та інтелектуальних горизонтів завжди супроводжували як існування цього стану українського суспільства, так і наукові дослідження. Російська ж ідеологічна машина активно використовує проблему для навіювання уявлень про начебто вроджену нездатність козаків до конструктивних суспільних проектів. Мовляв, козаки як вихідці з суспільних низів від природи не можуть успішно нести хрест еліти. Їм підвладні лише короткі спалахи суспільної активності, які потім згасають у вирі охлократизму, анархії та синдрому «гетьманчиків». Під такою приправою ліквідація Московією створеної козаками Гетьманщини набуває вигляду цілком закономір-

ної, ба навіть, неминучої акції. Власне на те, щоб відбілити курс Москви на поглинення ранньомодерної української держави, і спрямоване головне вістря спекуляцій на тему походження та суспільного потенціалу козацтва.

В основі міфу лежить маніпулятивне представлення козаків як однорідної маси, нівелювання глибоких інтелектуальних відмінностей між верхівкою та низами. За типові для всього козацтва подаються, ясна річ, світоглядні уявлення та поведінкові стратегії низів, наповнені справді непривабливими характеристиками: бунти проти гетьманів, приземлені інтереси, прагнення виломитися з-під державної влади, занижені інтелектуальні обрії. Проте проблеми з вірогідністю міфу починаються вже на рівні з'ясування соціальної бази козацького стану, а реальна історична роль Війська Запорозького ставить остаточну крапку.

1. Селяни за визначенням не могли дати старт козацтву. Нездатність влад ні Великого князівства Литовського, ні Корони Польської забезпечити спокій на Степовому Кордоні змусила взятися до зброї місцеве нечисленне тоді населення й поєднувати захист краю з господарськими промислами. У середньовічному та ранньомодерному суспільствах військова справа, як добре відомо, була прерогативою еліти. Тогочасні селяни з їхніми підозрами до всього нового, інертністю та зорієнтованістю на збереження старовини, не були ні морально, ні професійно підготовленими виконувати функції «людей війни» в екстремальних умовах степового прикордоння. Та й перші звістки про козаків (кінець XV ст.) одразу подають їх вправними вояками, які нападають на татар, виступають провідниками посланців до Криму, здійснюють річкові походи. Чекати такої військової майстерності від вчорашніх селян не випадає. Зрештою, в другій половині

XV ст. і аж до кінця XVI ст. бракує ознак того, що селяни з-поза захищеніших прикордонних країв посунули в небезпечне для життя степове порубіжжя. Місцевих же селян тоді було дуже мало.

Лише з кінця XVI ст. простежується масове поповнення козацтва вихідцями з селян. Показово, що це відразу ж викликало незадоволення «старожитніх козаків», які вважали, що неофіти з простолюду «*псують старі військові звичаї*». З середини XVII ст. покозачення охопило величезні маси селянства у зв'язку з соціальною революцію, яка супроводжувала появу Гетьманщини. Як писав літописець Самовидець, «*народ посполитий на Україні, почувши про знесення військ коронних і гетьманів почали купитися в полки не тільки ті, які козаками бували, але хто і ніколи козацтва не знав*»[308].

2. Біля джерел козацтва стояли представники військово-службової людності (дрібна шляхта). Вихідці з еліти постійно поповнювали козацькі лави, підкреслюючи особливий статус козаків, вищий за селянський чи міщанський. Лише середовище «людей війни» могло дати відчайдух, здатних ризикуючи життям, займатися промислами на неспокійному татарському прикордонні впереміш з військовим здобичництвом на протилежному боці Степового Кордону та обороною свого краю. У першу ж чергу козакувати почали представники нижнього прошарку еліти, чиє матеріальне та суспільне становище було хистким. Саме вони й дали старт зародженню козацтва, втягнувши до своєї орбіти частину міщан з прикордоння, змушених братися за зброю. А перевірка дрібної шляхти на право належати до елітарного стану, затіяна у середині XVI ст., спровокувала остаточне покозачення тих її представників, які не змогли довести законність свого шляхетства. Перед

ними було два шляхи: перетворитися на залежних селян чи займатися гоноровою військовою справою на прикордонні і в такий спосіб здобути підстави претендувати на збереження колишніх привілеїв[309].

Водночас в умовах постійної татарської небезпеки свій внесок у появу козацтва внесли прикордонні старости, покликані старатися біля оборони краю. Недарма такі старости, як: Бернат Претвич, Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, – увійшли до історичної пам'яті козацтва як перші ватажки.

Козакували навіть князі. Чого варті лише голосні походи Дмитра Байди-Вишневецького, Андрія Пронського, Федора Сангушка, пізніше Богдана й Кирика Ружинських тощо. Звичайно, ніхто з князів не став власне козаком. Однак відсвіт князівських ходінь у козацтво посприяв легітимізації й підвищенню престижу цього заняття.

Бувало в козаки тікали шляхтичі підліткового віку подібно до випадку з дванадцятилітнім сином шляхтича Дем'яна Ґулевича[310]. Польський хроніст Бартош Папроцький зазначав, що *«багато там їздить однак худих пахолків поштивих для навчання у справах лицарських і з панят руських, подільських, польських немало між ними їздять, бо між ними добре навчитися може порядку і чуйності лицарської»*[311]. Після Люблінської унії активізувалися шляхтичі польського походження. А знаменитий Самійло Зборовський, який прийшов на Запорізьку Січ з цілою групою шляхтичів, був навіть обраний гетьманом.

Колишні шляхтичі швидко вибивалися в козацькому середовищі на верхівку. Вони становили основну частину козацької старшини, виробляючи осмислені козацькі військові та політичні стратегії. Вихідцями зі шляхти була більшість гетьманів (Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Іван Петрижицький, Олефір Ґолуб та ін).

3. У часи Б. Хмельницького та частина шляхти, яка підтримала Військо Запорозьке, разом з козаками сформувала нову українську еліту. З літа 1648 р. на бік Війська Запорозького перейшло чимало шляхтичів, насамперед з питомих козацьких країв, де місцева шляхта здавна була тісно пов'язана економічно, військово та морально з козацтвом. Тож львівський підкоморій В. М'ясковський навіть образно писав, що «*передаються з-посеред київської шляхти і тієї, і цієї статі, і панни навіть ідуть у козаки*»[312]. Покозачувалася й частина дрібної волинської та галицької шляхти, як-от: Іван Виговський, Іван Креховецький чи Семен Височан. У 1649–1650 рр. у таборі Б. Хмельницького опинилися такі середні шляхтичі, як: Євстафій Соболь, Юрій Ярмолович, Михайло Стеткевич, Прокіп Верещака, Семен Богушевич, Степан Мазепа-Колединський та багато інших. Загалом число шляхтичів, які перейшли в різний час на козацький бік, було від кількох до 6-ти тисяч. У Білоцерківському полку, наприклад, реєстр 1649 р. подає 18,2% колишніх шляхтичів[313]. Козацькі списки XVIII ст. рясніють іменами нащадків колишньої шляхти. За останніми підрахунками, 12,6% тогочасного старшинського середовища наповнювали вихідці зі шляхти[314].

4. Ідею станових привілеїв козацтва, наближених до шляхетських, без сумніву, занесли в козацьке середовище представники шляхти. Їх не могли генерувати ні колишні міщани, ні селяни. Вчорашні шляхтичі, викинуті за межі елітарного стану, тепер прагнули під козацьким прапором повернути собі втрачені вольності. Спершу висувалися суто станові вимоги, а в 1610-х рр. козацтво розпочало стрімко перетворюватися на виразника національно-релігійних інтересів українців. Козацька верхівка засвоїла той комплекс ідей, які оберталися в шля-

хетському середовищі, й виявилася спроможною вико- нувати найвищу суспільну функцію – державотворчу.

5. Саме козаки перервали у середині XVII ст. сповзання українського світу у прірву поглинення сильнішим сусідом – Річчю Посполитою – й відновила українську державність у вигляді Гетьманщини. Уже перші кроки Богдана Хмельницького та його оточення свідчать, що верхівка повстанців, не маючи попереднього досвіду, продемонструвала такий інтелектуальний рівень, якого від неї ніхто не очікував. **Старшина перетворилася на справжню українську еліту, оскільки виявилася готовою до формулювання стратегічних загальноукраїнських завдань: відновлення самодостатності українського світу з одержавленою структурою, увінчаною власним правителем, повноцінною і відповідною часові ідеологічною легітимацією.** Козацька верхівка швидко поставила справу на загальноукраїнські рейки, проголосивши Гетьманщину спадкоємницею Русі, окресливши кордони межами розселення українського етносу, ототожнивши Гетьманщину з Малою Руссю та поширивши самоназву «Україна» на всі етнічні українські землі. А взявшись за справу легітимації держави християнськими сусідами, остаточно вивела себе на орбіту, притаманну власне елітам, а не становим верхівкам.

Ідеологічний інструментарій, задіяний Б. Хмельницьким, дозволив вже в 1650-х роках добитися визнання Гетьманщини європейськими правителями. В очах інших володарів вона набула і до кінця свого існування зберігала статус окремого політичного тіла (див. с. 126–128).

6. Попри ліквідацію Гетьманщини в 1764 р. той шлях, який здолала її еліта, той спадок, який вона залишила по собі, не дають сумніватися в масштабності досягнень. Завдяки Гетьманщині була суттєво розши-

рена етнічна українська територія. Господарська колонізація у природний спосіб укоренила український слід на доти незаселених теренах Слобожанщини, а також у запорозькому степу аж до берегів Чорного й Азовського морів на півдні та до річки Міус на сході. **Саме в часи Гетьманщини сучасна Південна та Східна Україна незворотно набули українського забарвлення.**

Рядові козаки Гетьманщини, а також запорожці в неозорому запорозькому степу були поставлені життям в такі умови, що просто мусили працювати особисто й використовувати чи ні найману працю. Тож **в економічному плані козаки стали у Східній Європі першопроходцями у впровадженні найпередовішої світової тенденції – господарства фермерського типу.** Саме добре розвинене дрібне козацьке землеволодіння в Гетьманщині та економічна модель всього Запорожжя, базована виключно на вільнонайманій праці, забезпечували Україні велетенський економічний і трансформаційний потенціал, різко контрастуючи з Московією з її захланним кріпацтвом. У випадку збереження держави це в кінці XVIII–XIX дало б колосальний ефект.

Новій еліті вдалося перервати попередню традицію, коли український голос переважно не доходив до світу, а образ України навіювала здебільшого Річ Посполита. **У часи Гетьманщини уявлення про Україну формували в Європі українські тексти, а українські історії, писані європейськими авторами, опиралися на них, а не на польські чи московські пам'ятки.** Самобутність українського світу, зануреність у часи Київської Русі його державницької традиції не викликала сумнівів. Навіть після падіння Гетьманщини історичні праці, наприклад француза Ж.-Б. Шерера та німця Й.-Х. Енгеля, надруковані відповідно в 1788 та 1796 рр.,

подають український світ відмінним від московського. Для Й.-Х. Енгеля ключове питання полягає в тому, щоб з'ясувати, «*Яка низка подій мала своїм наслідком входження її* (України. – В. Б.) *до складу Росії*», а до всього «*вивчення історії козаків* (українських. – В. Б.) *набуває особливого значення, щоб вивести з неї політичні уроки*»[315]. Ж.-Б. Шерер, знайомлячи франкомовного читача з історією України, просто переклав український твір «Короткий опис Малоросії», просякнутий духом автономізму та обґрунтуванням ідеї окремішності України / Малої Росії[316].

Ніхто в Європі не розглядав Україну як московську провінцію. Ніхто не сумнівався в легітимності, приміром, гетьмана в еміграції Пилипа Орлика як правителя, внаслідок чого були поставлені на міцну основу пошуки ним та його сином Григором міжнародних комбінацій для від'єднання України від Московії. Лише падіння Гетьманщини, наклавшись на зміну міжнародних альянсів в 1750-ті рр., стерло Україну в головах європейських політичних еліт з мапи політичних суб'єктів. Але в головах інтелектуалів до кінця століття зберігалося попереднє ставлення до українського питання.

Відповідаючи на виклики часу, творці ранньомодерної української державності – козаки та покозачена шляхта – зуміли створити власний ідеологічний фундамент і зіперти на нього конструкцію створеної ними держави. Цей фундамент виявився настільки міцним, що не тільки пережив Гетьманщину, а й у XIX ст. не дав розчинитися українському світові, лігши в підмурівок уже модерної української нації.

За таких обставин міфічність нібито вродженої приземленості та примітивності козацтва виявляється особливо чітко.

МІФ 32

Іван Мазепа – зрадник

Ідеологічна мета міфу Поставити у ціннісних орієнтирах українців на одну дошку змагання за унезалежнення України від Росії та зраду

Підґрунтя спекуляцій Напозір тривала лояльність Івана Мазепи до Московії, начебто раптовий перехід гетьмана на бік Карла XII

«Мазепа – викінчений тип безпринципного
честолюбця та користолюбець, який
у всіх своїх діях та вчинках керувався
зовсім не інтересами українського народу,
а особистою вигодою»
Н. Павленко, російський історик[317]

З-поміж українських правителів гетьману Іванові Мазепі дісталося найбільше жовчі в російській міфологізації українського минулого. Якщо інші гетьмани – просто «зрадники», то І. Мазепу наділяють цілою гамою «достойних» характеристик – «*гетьман-злодій*», «*маститий перевертень*», «*безпринципний зрадник, що діє тільки у своїх власних інтересах*», уособлення «*нескінченного ланцюга зрад, інтриг та брехні*». Нині чорних барв не шкодують ні публіцисти чи штатні ідеологи, ні професійні історики. Винесену в епіграф показову цитату можна нескінченно доповнювати іншими не менш промовистими російськими звинуваченнями на кшталт: «*Мазепа за своїм єством завжди був готовий*

до зради і зраджував своїх покровителів негайно, як тільки відчував, що фортуна відвернулася від них»[318].

Несамовитість в обливанні помиями І. Мазепи пояснюється не тільки перетворенням його імені для майбутніх поколінь українських патріотів на символ боротьби проти Росії за незалежність України, а й тим, що гетьман до останнього користувався повною довірою Петра І. Крім того, постать Мазепи, типового європейця за світосприйняттям і політичною культурою, рафінованого інтелектуала, щедрого мецената на потреби Православної Церкви та культурного піднесення Гетьманщини, дуже невигідно відтінювала неотесаність Петра І з його дикими оргіями, «всеп'янійшими соборами» та кривавими розправами. Тому міф про «гетьмана-зрадника» та мазепинців» як уособлення всього лихого поширювали з подвійною енергією.

Щоб зрозуміти логіку дій Івана Мазепи, слід, по-перше, розглянути їх на тлі політичних стратегій його попередників; по-друге, вписати в тогочасні європейські політико-правові уявлення про стосунки між правителями різного рівня; по-третє, оцінити військово-політичну ситуацію, породжену Великою Північною війною; зрештою, подивитися на перехід гетьмана на бік Карла XII крізь призму правових засад тогочасних українсько-російських стосунків. **Під таким кутом І. Мазепа однозначно виглядає правителем, який поклав життя на вівтар відновлення суверенітету Гетьманщини, наближеного до того, який було осягнуто в часи Б. Хмельницького.** Тавро «зрадника» є цілковитим нонсенсом, адже гетьман як будь-який правитель мав обстоювати виключно інтересивласної держави (Гетьманщини), а не Росії.

1. Усі гетьмани-попередники І. Мазепи (навіть пізній І. Брюховецький), а також наступники (включно з

К. Розумовським) разом з переважною частиною еліти уявляли Гетьманщину самодостатньою державою, яка мала охоплювати всі етнічні українські землі й бути суб'єктом міжнародного права[319]. Інша справа – наскільки вдавалося втілити це все на практиці. Важко уявити, щоб І. Мазепа, свого часу вірний соратник Петра Дорошенка, сповідував інші переконання. Тим більше, що таке припущення разюче суперечить усім його ідеологічним та військово-політичним стратегіям (про це далі).

2. І. Мазепа очолив Гетьманщину як усіма визнану державу, а не як безголосий регіон Московії / Росії. У правовому сенсі українсько-московські стосунки регулювалися політичним договором. Спершу це були Коломацькі статті 1687 р., згодом – Московські статті 1689 р. А отже цар, як не крути, визнавав Гетьманщину суб'єктом міжнародних відносин. Вона не була адміністративною одиницею Московії, мала свої митниці, фінансову та правову системи, територіально-адміністративний устрій, еліту, найголовніше – власного правителя (гетьмана). Формально Московію та Гетьманщину поєднувала лише особа царя, якого гетьман на основі договору визнавав за свого зверхника. Українська еліта сприймала таку підпорядкованість як типові відносини між двома володарями. Під таким оглядом **українсько-російські стосунки доби І. Мазепи однозначно потрапляли під дію тогочасних правових уявлень про договірну підлеглість одного правителя іншому та про законні підстави виходу з підданства**. Згідно з цими уявленнями залежний правитель вважався вільним від будь-яких зобов'язань на користь зверхника, якщо той порушував «права і свободи», закріплені в угоді.

3. Як законний правитель, І. Мазепа міг розглядати усі можливі варіанти: від збереження зверхності царя

до пошуку нового протектора. На очах у гетьмана кращої долі для своєї вітчизни шукали інші правителі його калібру. У 1689 р. повстав проти шведів Йоганн Паткуль, який до скону боротиметься за незалежність Ліфляндії, визнаючи задля цього протекторат то Саксонії, то Московії. У 1703 р. проти австрійського імператора пішов його підданий, князь Трансільванії Ференц II Ракоці, який у 1708 р. уклав союз з Людовиком XIV і якого підтримали й закарпатські українці. Безперечно, І. Мазепа був добре обізнаний з норовливою поведінкою господарів Молдови, які в 1654, 1656, 1673 та 1684 рр. смикалися вийти з-під зверхності Туреччини на користь або Московії, або Речі Посполитої, або Австрії[320].

Іван Мазепа

4. Навіть у Європі тавром «зрадника» правителі часто нагороджували тих залежних володарів, які скидали їхню зверхність. Данія в 1523 р. оголосила «зрадником» Густава Вазу, який виборов незалежність Швеції від неї. Для австрійського імператора на початку XVII ст. «зрадником» був чеський король Матяш. Уже в Мазепині часи «зрадником» султана став господар Дмитро Кантемир, який у 1711 р. оголосив про вихід Молдови з-під турецького протекторату на користь Росії. Та Петро І,

звісно, не називав так Д. Кантемира, натомість прийняв присягу на вірність, а пізніше, коли той програв, виділив йому та його оточенню землі у Слобідській Україні[321].

5. Головним завданням для І. Мазепи з перших днів гетьманування стало розширення суверенітету Гетьманщини. Про це вичерпно свідчать ідеологічні зусилля гетьмана, а також текст укладеного ним у 1689 р. нового договору з Московією. Московські статті 1689 р., які І. Мазепа витиснув з Петра І, ревізували на українську користь попередній договір 1687 р. Ключове значення мало поновлення оренд. Як джерело наповнення грішми Скарбу, вони забезпечували не що інше, як економічну самодостатність Гетьманщини. Важко переоцінити роль 10-го пункту, який проголошував виключне право гетьмана видавати універсали на право власності. Відтепер ніхто не міг звернутися безпосередньо до царя, що не тільки зміцнило владу гетьмана, а й обмежило Москві можливості втручатися у внутрішні справи Гетьманщини та ще й звузило поле для старшинських інтриг. І. Мазепа поновив право гетьмана самостійно визначати чисельність найманого війська та місця розташування охотницьких пол-ків. А ще накладалася заборона на здирства, які чинили в Гетьманщині посланці царя та воєвод.

В ідеологічній сфері еліта мазепинських часів спромоглася підсумувати й успішно розвинути доробок попередників у традиційних ділянках обґрунтування легітимності Гетьманщини. **У дусі часу були віднайдені історичні аргументи, які дозволили відкинути московські претензії на «київську спадщину».** У 1698 р. Пилип Орлик робить інтелектуальну спробу занурити українську історію в троянські часи, далекі від києво-руської доби. Подібно до європейських інтелектуалів, які створювали

у такий спосіб основоположні історичні міфи для своїх спільнот і держав, П. Орлик вибудовує схожий міф для України[322]. Пізніше в «Конституції 1710 р. та в «Літописі Граб'янки» козаків виведуть від хозар. Войовничі хозари-козаки заволоділи Руссю, а згодом їхній каган-гетьман разом з усім людом прийняв хрещення, відтак перетворився на благочестивого київського князя. Потім «козацький народ» був поневолений поляками, але в часи Б. Хмельницького звільнився та добровільно на основі угоди пішов під протекцію московського царя. Проте Москва порушила домовленості, і Мазепа змінив протектора на шведського короля, подібно до того, як колись Б. Хмельницький укладав угоду зі Швецією[323].

Отже, виходило, що українці давніші, ніж московити та й походять від інших пращурів. А відтак цар не має жодних прав володіти Україною. Це підводило міцний фундамент під ідею позбутися московської зверхності. Водночас концепція зберегла всі ідеологічні напрацювання, призначені показати органічний зв'язок між Київською Руссю та Гетьманщиною.

Крім того, І. Мазепу порівнювали з київським князем Володимиром, подавали як нащадка волинських князів тощо[324]. Паралельно набула нового поширення концепція «*Київ – другий Єрусалим*». Тепер її спрямовували на те, щоб ідеологічно заперечити московську експансію. Насамкінець, обидва козацькі літописи початку XVIII ст. – Самовидця та «Літопис Граб'янки» – позитивно зображували Гадяцьку унію 1658 року[325], що відбивало збереження у свідомості старшини традиційних уявлень про наявність альтернативи підданству цареві.

6. Політичні стратегії І. Мазепи були спрямовані на те, щоб докорінно змінити саму драматургію українсько-московських стосунків, перетворивши Москву

з постійного роздмухувача фатальних для Гетьманщини внутрішніх незгод на силу, кревно зацікавлену у внутрішній стабільності останньої. Якщо подивитися під цим кутом на заходи І. Мазепи, його нібито промосковські кроки набувають протилежного забарвлення. **Гетьман дуже швидко зумів поставити справу так, щоб Москва не мала іншого виходу, як відступити від нею ж накладених обмежень суверенітету Гетьманщини.**

Ключем для реалізації такої стратегії стало втягування Петра І у війну з Кримом. Майже на десятиліття цар зав'яз у баговинні кримської проблеми, а перемоги під Азовом та Кизикерменом лише розпалювали апетит. Роками ж забезпечувати царя потужним козацьким військом міг лише сильний правитель внутрішньо стабільної Гетьманщини. Крім того, гетьман ще й подавав себе в дуже вигідному світлі доброго знавця турецьких, татарських і молдовських справ. Петро І особисто просив його вести дипломатичні переговори, підтримував через гетьмана зв'язки з молдовським господарем, урядовцями Речі Посполитої. Практично вся кореспонденція з Московії до Туреччини та Криму проходила через руки гетьмана[326]. Іншими словами, цар власноруч санкціонував відновлення суб'єктності Гетьманщини в міжнародних відносинах.

На зламі XVII–XVIII ст. з'явилися перші далекосяжні підсумки старань І. Мазепи. **Постійно підживлюючи довіру до себе з боку Петра І, гетьман зумів добитися того, що обсяг самостійності Української держави став значно вищим, ніж це передбачали Московські статті 1689 р.** І. Мазепа призначав кого хотів на посади, консолідував еліту, відновив зовнішньополітичну діяльність. Петро І через голову гетьмана не втручався в українські справи: просто не мав для цього потреби. Звісно, в таких

умовах І. Мазепа не думав про вихід з-під зверхності Московії. Так вчинив би на його місці будь-який правитель, який мав над собою сюзерена.

7. Цілковито розходиться з дійсністю звинувачення І. Мазепи в нестримному потязі до збагачення. Коли в 1726 р. було проведено опис колишніх маєтків І. Мазепи, з'ясувалося, що особисто він володів тільки селами Великий і Малий Самбір, Мале Устя, Голінка, хутором Поросячка та подвір'ями у Любечі й Батурині. Інші 68 сіл, а також хутори, слободи, млини тощо були не його, а *ранговими*, тобто «приписаними» до гетьманської булави або до ратуші Батурина. Саме доходи від них становили левову частину тих величезних коштів, які І. Мазепа пускав не на власні потреби, а на будівництво та відновлення церков, храмів, книги, підтримку мистецтва, а ще на утримання найманого війська Гетьманщини, яке при ньому переживало свої найкращі часи.

8. Але війна зі Швецією, розпочата Московією в 1700 р., докорінно змінила становище Гетьманщини. Петро І відновив зазіхання на суверенітет, що змусило І. Мазепу скористатися своїм законним правом виходу з-під зверхності царя. Переорієнтація царя з кримського вектора на Балтику ліквідувала потребу в сильній гетьманській владі та внутрішній стабільності в Україні. З ключового гравця Гетьманщина скочувалася фактично до постачальника вояків та ресурсів. Невдовзі цар недвозначно дав знати, що державність Гетьманщини не вписується в його уявлення про добре впорядковану державу. Діяв жорстко. У 1701–1703 рр. козацькі полки вперше в історії воювали під оперативним командуванням московських офіцерів та входили до складу московських військових з'єднань. У 1705 р. цар розпорядився перетворити Київський та Прилуцький полки

на драгунські, а через два роки наказав перевести у регулярні підрозділи вже п'яту частини козаків. З 1700 р. посипалися укази, які нищили українську економіку, а О. Меншиков погрожував ліквідувати Гетьманщину та заселити її росіянами. У 1708 р. створюють Київську губернію, до якої увійшли Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин, кілька міст Слобідської України, а також південних московських[327]. Таким чином, реформа зводила Гетьманщину до рівня московської провінції, а постать гетьмана перетворювала на суто церемоніальну.

І. Мазепа добре розумів, до чого хилить Петро І, і говорив генеральному писарю П. Орлику, що московити хочуть «*гетьманство забрати, старшину всю прибрати, міста під своє управління взяти й поставити в них воєвод та губернаторів. А якщо будемо противитися, то перегнати за Волгу і своїми людьми Україну заселити*»[328].

9. Остаточно розв'язувала руки І. Мазепі відмова царя захищати Україну від шведів, що було найгрубішим порушенням зобов'язань будь-якого зверхника стосовно підлеглого правителя. У 1707 р. на нараді в Жовкві Петро І заявив гетьману: «*Не тільки десяти тисяч, а й десяти чоловік не можу дати. Як можете, так і обороняйтеся*»[329]. Цар пропонував нищити все на шляху шведів. Це перевертало для козацької старшини все з ніг на голову. Попередні стратегії І. Мазепи щодо Московії вичерпали себе. За таких умов рідні для нього європейські політико-правові уявлення давали законне право вийти з-під царської опіки.

10. Ще гіршим для Гетьманщини був той факт, що Петро І почав торгувати її територією. Восени 1706 р., відчайдушно шукаючи допомогу в Англії, Голландії, Австрії, цар пропонував герцогу Мальборо за підтримку Київське князівство![330]

11. Важливого підтексту додавала висока ймовірність завоювання українських земель у 1708 р. Карлом XII, що дозволило б йому цілком законно діяти в ній на свій розсуд. І в Європі, і в Росії вважали, що Швеції до снаги розгромити Петра І, а сам цар розпорядився перевезти цінності в Білоозеро та підготувати Кремль до оборони[331]. У таких випадках еліти часто грали на випередження, присягаючи вірогідному переможцю: це давало права й надію відіграти назад, завоювання ж робило безправним. Усі залежні володарі переймалися інтересами власних держав, а не порятунком зверхника.

Перед очима І. Мазепи Данія, щоб не бути завойованою Карлом XII, відкупилася виходом з війни. Король Речі Посполитої Август II у 1706 р. зрікся корони та союзу з Петром І, щоб тільки шведи не чіпали його рідної Саксонії. А в січні 1707 р. на бік Карла XII перейшла частина литовської шляхти на чолі з гетьманом М. Вишневецьким[322]. Добре відав І. Мазепа і про те, як московські бояри з міркувань оборони своєї державності присягли в 1610 р. на вірність королевичу Владиславу. Сама логіка захисту інтересів Гетьманщини підказувала шукати можливості уникнути завоювання. І Мазепа та старшина шукали. Вони були просто зобов'язані діяти, якщо, звісно, відчували в собі відповідальність за долю репрезентованого ними суспільства.

Розглянута сукупність ідеологічних зусиль І. Мазепи та його політичних стратегій спростовує міф про те, що він начебто десятиліттями плазував перед Петром І, а потім зрадив нівроку довірливого царя. Насправді перехід на бік Карла XII був логічним кроком у шерегу зусиль гетьмана з оборони корінних інтересів українського світу.

МІФ 33

Іван Мазепа прагнув віддати Україну на поталу Польщі чи Швеції

Ідеологічна мета міфу	Сформувати уявлення про Івана Мазепу як безпринципного гетьмана й запроданця
Підґрунтя спекуляцій	Перехід І. Мазепи та його прибічників на бік Карла XII восени 1708 р.

Представлення помислів Івана Мазепи як спрямованих на уярмлення України логічно доповнює російський міф про Мазепу-зрадника. Перехід на бік Швеції гетьмана, усієї генеральної старшини та всіх козаків, які були в той час під його рукою, виривається з контексту й тлумачиться як спроба запродати Україну не то Польщі, не то Швеції. Сучасні звинувачення ціннісно копіюють ті, які використовував Петро І. Якщо цар у своїх численних маніфестах до українців писав, що І. Мазепа задумав підвести Україну під «*польське незносне ярмо*» чи під «*польське і шведське ярмо*»[333], то сучасний російський історик зазначає, що «*Мазепа не мав наміру виводити Гетьманщину на рівень незалежної держави, але переходив під владу шведського сателіта Лещинського, зраджуючи інтереси українського народу*»[334]. Незмінним залишився й подвійний підхід (як основа звинувачень) до оцінки московської зверхності й будь-чиєї іншої. Перша трактується як найбільше благо за визначенням, хоча пропонувала вічне холопство, насильницьку переорієнтацію зі свого природного європейського коду розвитку на цілковиту інакшу московську версію, а в кінцевому рахунку – повне

розчинення в московському світі. Решта варіантів подається як найбільше зло без огляду на сутність зверхності.

Парадоксально, але якщо придивитися, то Петро І у стилі тієї унтер-офіцерської вдови, яка сама себе відшмагала, найвичерпніше спростував власні звинувачення на адресу І. Мазепи й не залишив нащадкам жодних шансів на культивування міфу. Ніби стомившись від безперервного потоку обвинувачень І. Мазепи у всіх гріхах, цар в одному з маніфестів проговорився про справжні наміри гетьмана: шведський та польський королі хочуть «*відторгнути від Росії малоросійські народи та зробити князівство окремо під владою... Мазепи*»[335]. У листі до кошового отамана Костя Гордієнка від 13 листопада 1708 р. Петро І мимоволі поставив гетьмана в один ряд з тими володарями, які шукають способу через зміну протектора посилити суверенітет своїх держав. Як запевняв цар, І. Мазепа «*перейшов до короля шведського по договору з ним з таким своїм злим і безбожним замислом, щоб як вище згадано, церкви й монастирі святі православні обернути в Римську та уніатську віру, а самому бути самовладним князем над усією Малоросійською землею під обороною Станіслава...*»[336]. Для старшини Гетьманщини та верхівки Коша, з огляду на традиційні уявлення про природні межі Гетьманщини / України / Малої Росії /, які дорівнювали етнічній українській території, вжите царем звинувачення спрацьовувало з точністю до навпаки. Воно лише утверджувало в переконанні, що І. Мазепа, як і годиться, уклав з Карлом XII та С. Лещинським угоду і що згідно з нею мав володарювати «*всією Малоросійською землею*». Іншими словами, гетьман збирався реалізувати надідею нової української еліти від часів Б. Хмельницького.

Про справжні наміри І. Мазепи виразно свідчить його діяльність на становищі гетьмана, спрямована на відновлення втраченого суверенітету Гетьманщини та

її міжнародної суб'єктності. Якщо припустити, що у стосунках зі Швецією та Річчю Посполитою гетьман керувався виключно власними інтересами й діяв безпринципно, навіщо було десятиліттями докладати зусиль для того, щоб зупинити процес нищення Московією Гетьманщини? Навіщо було в дусі часу опрацьовувати ідеологічні концепції, які демонстрували всьому світові історичність і самодостатність українського світу, його відмінність від сусідів (особливо московитів), спадкоємність державницької традиції від Русі до Гетьманщини, легітимність нової еліти з гетьманом на чолі.

Перехід на бік Карла XII відповідав корінним інтересам Гетьманщини в умовах, коли зберегти державність під російським дахом уже було не можливо, а цар відмовився захищати Україну від шведського наступу (див. с. 213). Ще восени 1707 р. І. Мазепа виклав Пилипу Орлику свою стратегію, яка нічим не відрізнялася від поведінки тогочасних залежних правителів: *«...вірність мою царській величності доти буду продовжувати, поки не побачу, з якою потенцією Станіслав* (Лещинський. – В. Б.) *прийде до українських кордонів, і які будуть військ шведських в Московській державі прогреси: і якщо не сила наша буде боронити Україну й себе, то для чого самим у погибель лізти й вітчизну губити? І сам Бог буде бачити, що по нужді це ми вчинили, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості своєї»*[337].

Невідомо, чи до переходу І. Мазепи до Карла XII було укладено договір, бо ні оригіналу, ні копій досі не знайдено. Проте угода точно була підписана навесні 1709 р. Король зобов'язувався не укладати миру з Петром І доти, доки з-під Московії не буде визволено Україну і ставав гарантом незалежності Гетьманщини. Шведське військо мало не завдавати збитків селянам та міщанам, а

вояки, які до цього вдадуться, підлягали суворому покаранню. Зі свого боку, гетьман зобов'язувався забезпечувати шведів продовольством та унеможливити напади на шведські підрозділи[328]. Виглядає, що І. Мазепа свідомо тягнув з укладенням письмової угоди зі Швецією, бо чим довше шведи перебували в Україні, тим більше їм залежало на козацькій підтримці. Тож навесні 1709 р. гетьман мав більше шансів протягнути до тексту угоди максимально вигідні для Гетьманщини умови.

У стосунках з Річчю Посполитою І. Мазепа відштовхувався від наріжної ідеї Гадяцької унії 1658 р. про Велике князівство Руське та його перебування в конфедеративних зв'язках з Короною Польською і Великим князівством Литовським. Домагався визнання за Україною статусу третього одержавленого суб'єкта Речі Посполитої. У грудні 1708 р. миргородський полковник Данило Апостол говорив однозначно, що І. Мазепа показував довіреній старшині привілей від С. Лещинського, яким король обдаровував «*Україну вольностями, як в Короні Польській і у Великому князівстві Литовському, щоб такими ж правами Україна тішилася й залишалася*»[339]. Крім того, українсько-польська угода 1708 р., проект якої з 12-ти пунктів, за твердженням Пилипа Орлика, С. Лещинський передав І. Мазепі ще восени попереднього року, передбачала долучення до Гетьманщини Правобережжя, а також виділення гетьманові Вітебського та Полоцького воєводства в особисте володіння під титулом князя.

На такому тлі міф про Мазепу-запроданця виглядає справжнім оксюмороном.

МІФ 34

Від Івана Мазепи відвернулася більшість українського населення, зберігши вірність московському цареві

Ідеологічна мета міфу Сформувати уявлення про те, що курс Івана Мазепи на унезалежнення Гетьманщини від Московії не користувався підтримкою українців і що більшість з них палко бажала перебувати в нерозривній єдності з Московією

Підґрунтя спекуляцій Втаємниченість задуму І. Мазепи до часу «Х»; перебування у таборі Петра І частини старшини, козацьких полків та запорожців; брак потужних антимосковських заворушень на тій території Гетьманщини, яку контролювали московські війська; одночасне проголошення анафеми І. Мазепі у Москві та в Україні устами українських церковних ієрархів

Міф про те, що більшість населення Гетьманщини не підтримала військово-політичний союз І. Мазепи з Карлом XII, покликаний зачистити поле для викривленого сприйняття як діяльності українського гетьмана, так і самої ідеї ліквідації московської зверхності над Україною. Проте реалії були зовсім іншими й навпаки свідчать про те, що ця ідея посідала чільне місце у світоглядних орієнтирах української еліти, а постать гетьмана в Україні сприймали зовсім інакше, ніж цього хотілося Росії.

1. У стосунках з Карлом XII та С. Лещинським І. Мазепа не робив нічого, що суперечило б переконанням старшини. Натомість обставив справу так, що верхівка Гетьманщина сама штовхала його до союзу зі

Швецією. І. Мазепа приховував до вирішального моменту свої плани, на позір засвідчуючи вірність Москві. А генеральна старшина під впливом наступу Петра І на суверенітет Гетьманщини ще в 1706 р. однозначно схилялися до того, щоб за слушної нагоди відійти від Москви. Пізніше Пилип Орлик писав: «*...два полковники, миргородський* (Д. Апостол. – В. Б.) *та прилуцький* (Д. Горленко. – В. Б.) *як найперші й такі, що мають більше за інших велику до Мазепи зухвалість, відізвалися з тим: миргородський сказав йому, Мазепі: «очі всіх на тебе зведені, і не дай Боже на тобі смерті, а ми залишимося в такій неволі, що й кури нас загребуть». А прилуцький підтвердив тими словами: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо та ім'я його блажимо, що Україну від лядського іга звільнив, так у протилежність ми і діти наші вічно душу й кістки твої будемо проклинати, якщо нас за свого гетьманства по своїй смерті залишиш у неволі»*[340].

У 1707 р. соратники гетьмана «*часто збиралися до обозного Ломиковського, а найчастіше до полковника миргородського, у якого і про способи оборони своєї радилися, і пакти Гадяцькі читали*»[341]. У середині 1708 р. старшина передала через П. Орлика свою думку гетьманові, «*щоб негайно посилав до шведського короля з проханням про протекцію наспіх й намагався з ним з'єднатися при кордонах, щоб не допустити великоросійських військ в Україну*»[342].

2. Стратегічний задум І. Мазепи полягав у тому, щоб вичікувати до останнього, сподіваючись, що Карло XII піде на Москву. Тоді Гетьманщина, позбавлена царських військ, навіть в очах Петра І виглядала б приреченою на домовленості зі шведами. Проте доля розпорядилася інакше. Зіштовхнувшись з тактикою «випаленої землі», Карло XII завернув на Сіверщину, де сподівався перезимувати в землях свого нового союзника. І. Мазепа мусив переходити Рубікон.

3. 23 жовтня 1709 р. разом з І. Мазепою до табору Карла XII перейшла вся(!) генеральна старшина та всі (!) 7 полків, які тоді перебували при ньому (всього 4 тис. чол.). Ще 3 тис. козаків гетьман залишив захищати свою столицю – Батурин[343].

4. Решти полків не було біля І. Мазепи виключно тому, що вони тоді виявилися розкиданими від Смоленська до Дону й відгороджені від гетьмана московськими військами. Так, сердюцький полк Гаврила Бурляя події застали на службі в Білій Церкві, компанійські полки Антона Танського та Федора Степановича – в районі Києва, Ніжинський та Переяславський полки – біля Смоленська, Чернігівський та Стародубський – біля Пропойська[344].

5. Найочевидніше про те, що справа І. Мазепи була близькою для більшості козацтва свідчить підтримка Запорозької Січі, з якою гетьман мав дуже напружені стосунки. Більше того, запорожці перейшли на бік гетьмана навесні 1709 р., вже після того, як Петро І розв'язав в Україні страхітливий терор та спалив гетьманську столицю Батурин. Тим більше вражає прихід до Карла XII у березні 1709 р. близько 8 тис. запорожців на чолі з Костем Гордієнком[cxc]. Кошовий отаман продемонстрував подиву гідну зрілість. Затятий противник запорозької політики І. Мазепи, він у вирішальну годину поставив українські інтереси вище за особисту неприязнь.

6. Поява у таборі Петра І частини старшини та козаків була викликана не ціннісним несприйняттям ідей І. Мазепи, а внутрішньою слабкістю кожного. Так, І. Скоропадський, якого вважали одним із найвірніших соратників І. Мазепи, разом зі своїм полком перебував далеко від місця події. Духу прориватися до гетьмана забракло. Подібним чином повели себе полтавський полковник Іван Левенець, і навіть чернігівський Павло

Полуботок. Розв'язані Петром I в Україні репресії спровокували до переходу на його бік з табору Карла XII кількох розчарованих старшин (полковники Гнат Ґалаґан, Іван Кандиба, генеральний хорунжий Іван Сулима). Майбутній гетьман Данило Апостол опинився в царському обозі через прикру для І. Мазепи випадковість. По дорозі з Гадяча до Лубен він наткнувся на московський загін під командуванням Г. Волконського й не знайшов іншого виходу, як просити Петра I «*про всемилостивий пардон*»[346].

7. На позицію широкого загалу українців, не втаємничених, на відміну від старшини, у політичні концепції І. Мазепи, вирішально вплинули два чинники: перемога царя над гетьманом в інформаційній війні, а також терор Петра I.

Перед виходом назустріч шведам І. Мазепа виступив перед козаками з промовою, у якій вичерпно пояснив свій крок: «*...не для приватної користі, ані для вищих гонорів, ані для великого збагачення, ані для інших якихось прихотей, але для вас сіх, які під владою і реґіментом моїм залишаються, для жінок і дітей ваших, для спільного добра матки моєї Вітчизни, бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для зростання і розширення прав і вольностей військових, хочу все те за допомогою Божою чинити, щоб ви з жінками і дітьми і вітчизна з Військом Запорозьким як від Московської, так і від шведської сторони не загинула*»[347].

З табору Карла XII І. Мазепа почав звертатися до населення з універсалами, у яких обґрунтовував свій крок наступними причинами: 1) Петро I порушив «давні права», гарантовані українсько-московським договором; 2) цар відмовився захищати Україну від шведів; 3) московити: «*нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і все керівництво Війська Запорозького, вродженими своїми привабами хочуть до рук прибрати, у свою тиранську*

неволю запровадити, а ім'я Війська Запорозького згладити, а козаків у драгунію й солдати навернути, народ зась малоросійський навіки собі уярмити»[348].

Але, довго вичікуючи слушного моменту й тримаючи в таємниці свої плани, гетьман переграв сам себе. У підсумку він не мав часу для пропагандистських заходів в Україні. У цьому полягала найбільша трагедія. Петро І діяв рішуче і виграв інформаційну війну. Уже 1 листопада цар поставив старшині ультиматум: або вона стає по його руку, або «*будуть їх чини та маєтності і пожитки їхні відібрані вірним за служби. Також їхні жінки та діти забрані та заслані на заслання. А хто з них будуть впіймані, і ті, як зрадники, будуть страчені смертю безпощадно*»[349]. По гарячих слідах були конфісковані маєтки в І. Мазепи та старшини, яка пішла з ним. Її родичів вивезли до Москви. Усіх підозрюваних допитували в Лебедині, багатьох страчували. У Глухові та Сумах стояли палі, на яких були наткнуті «зрадницькі голови»[350]. 2 листопада військо А. Меншикова вночі вдерлося до Батурина і винищило не тільки оборонців, а й цивільних, включно з дітьми.

Водночас цар дав козакам місяць, щоб одумалися й пристали на його бік, обіцяючи не тільки амністію, а й нові маєтки. Була встановлена винагорода за кожного полоненого шведа: за генерала – 2 тис. рублів (астрономічна в ті часи сума!), за полковника 1 тис. рублів, за солдата – 5 рублів). За кожного вбитого платили 3 рублі[351].

Була розгорнута справжня пропагандистська війна проти І. Мазепи. Свої маніфести цар видавав кількатисячними накладами. Їх читали по містах і навіть селах. Петро І цинічно писав, що гетьман «*зрадив без будь-якої йому на те причини*» й хоче впровадити не то унію, не то протестантизм, не то католицизм. Якщо в 1707 р. цар закликав «*як можете самі бороніться*», то в маніфесті до

запорозьких козаків від 1 листопада 1708 р. запевняв, що буде «*від нападу усіх неприятелів обороняти і увесь Малоросійський край у постійній своїй милості тримати*»[352].

5 листопада у Глухові влаштували заочну страту І. Мазепи, а 12 листопада – церковну анафему, проголошену там заляканими українськими церковними ієрархами на чолі з київським митрополитом Йоасафом Кроковським й одночасно в Москві Стефаном Яворським, колишнім панегіристом гетьмана.

8. Про підтримку козаками курсу І. Мазепи на ліквідацію залежності Гетьманщини від Московії свідчить той факт, що після поразки під Полтавою разом з ним до володінь турецького султана перейшли майже всі, хто уникнув смерті чи полону: 45 осіб старшини, 4–5 тис. запорожців, 500 лівобережних козаків. На новому місці розпочалася дипломатична та військова підготовка до визвольного походу. Такі соратники гетьмана, як Пилип Орлик із сином Григором, Федір Мирович, Федір Нахимовський до скону шукатимуть шляхів визволення України.

9. Попри всі зусилля Московії з очорнення І. Мазепи, в Україні добре пам'ятали його як борця за Гетьманщину. Таке розуміння фіксується й на рівні рядових козаків та священиків Досить поширені настрої влучно передають слова козака Федора Стичинського (1715) з Сосниці: «*Не Мазепа проклятий Іуда, нинішній гетьман – проклятий Іуда, що не стоїть за Україну, що москалі її розоряють*»[353]. У 1724 р. під час згадки про анафему Мазепі колишній протопоп однієї із лохвицьких церков Рогачевський сказав: «*Наш Мазепа святий і буде на небі, а ваш цар – ні*». А через три роки в аналогічній ситуації ієромонах Гарвасій заявив у Соловецькому монастирі: «*Наш Мазепа святий, а ваший москаль – скурвий син*»[354].

МІФ 35

Анафема Мазепі – належне покарання гетьмана-відступника

Ідеологічна мета міфу Вивести у свідомості українців на найвищий рівень осуд І. Мазепи за прагнення унезалежнити Україну від Московії

Підґрунтя спекуляцій Проголошена київським митрополитом Йоасафом Кроковським та місцеблюстителем московського патріаршого престолу Стефаном Яворським, 12 листопада 1708 р. анафема Іванові Мазепі

Факт накладення анафеми на Івана Мазепу Росія активно використовує з метою очорнити гетьмана за допомогою одного з психологічно найсильніших аргументів – релігійного. Розрахунок на те, що в очах українців-християн прокляття Церквою слугуватиме незаперечним доказом того, що гетьман – зрадник найвищої проби, а його діяння – противні Богові. Власне такий сенс і вкладав свого часу Петро І у проголошення анафеми. При цьому царя не обходила кричуща невідповідність дійства церковним канонам, адже за всього бажання не віднайти у багатющій спадщині Івана Мазепи справ, за які він міг бути підданий анафемі.

1. Анафема як відлучення від Церкви оголошується за злочини виключно проти Церкви. Уже одне це ставить хрест на підставах проголошення анафеми І. Мазепі. Гетьман навпаки уславився колосальною підтримкою Православної Церкви та небаченими

доти в Україні пожертвами на її потреби. «*Не було перед ним подібного до нього, і по ньому не буде*»[355], – зачудовано писав у 1705 р. чернігівський ієромонах (згодом єпископ) Антоній Стаховський. Після смерті І. Мазепи його соратники так і не змогли ніяк долічитися, скільки він «*розкидав і видав... щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині*»[356].

Коштом Мазепи були побудовані в Києві Богоявленський собор Братського монастиря, Нікольський собор Пустинно-Миколаївського монастиря, надбрамну церкву Всіх Святих у Києво-Печерській Лаврі, перебудовані та оздоблені Успенський собор Києво-Печерської лаври, численні церкви в Переяславі, Чернігові, Батурині. Величезні пожертви робилися на видання та оправи книг, ікон, хрестів, дзвонів[357].

Меценатство І. Мазепи вийшло за українські береги. У 1708 р. він профінансував розкішне видання Євангелія арабською мовою в сирійському місті Халеб, матеріально підтримував православні церкви у Палестині та Литві. У соборі Гроба Господнього в Єрусалимі зберігається подарована І. Мазепою срібна таця із зображенням плащаниці[358]. **Навіть Петро І, який вибивав з отців Церкви анафему Мазепі, сам визнавав, що І. Мазепа «*великим будівничим був святих церков*»**[359].

На такому тлі відлучення І. Мазепи від Церкви 12 листопада 1708 р. виглядає по-особливому зловісним. Дійство відбулося одночасно в Глухові (Троїцька Церква) та в Москві (Успенський собор).

2. Проголошення анафеми не за злочини проти Церкви, а за політичні кроки гетьмана було неканонічним за визначенням. Це добре розумів і Петро І. А тому, вимагаючи від місцеблюстителя патріаршого престола Стефана Яворського та київського митрополита Йоасафа

Кроковського проголосити анафему, силкувався хоч якось надати цьому релігійного забарвлення. Але зміг нашкребти лише голослівні звинувачення на адресу І. Мазепи, що нібито він зрікся православ'я, задумав охрестити усіх в Україні не то в католицьку, не то в лютеранську віру, не то нав'язати унію. В указі С. Яворському, вимагаючи анафеми, цар благенько мотивував свою позицію лише тим, що І. Мазепа начебто «*полишивши православ'я, до єретиків шведів пішов... і замість захисту як великим будівничим був святих церков, нині проклятим переслідувачем їх учинився, бо недалеко від Новогородка (*Новгород-Сіверський. – В. Б.) *шведи в одній церкві коні поставили*»[360]. Коли взяти до уваги, що Петро І сам ще недавно перебував у військовому союзі з такою ж «єретичною» Данією, то і його слід було б піддати анафемі, як і всіх тих московських царів, які раніше шукали військових союзів зі Швецією, а ще більше з Річчю Посполитою. Зрештою, Карл XII відповідав Петру І тією ж монетою, пишучи у своїх маніфестах до українців: «*Цар Петро І віддавна змовляється з римським папою, щоб викоренити православну віру у своїй державі й замість неї запровадити католицьку*»[361]. І цар мусив виправдовуватися.

Стефан Яворський

3. Проголошення анафеми Мазепі вигля-

дає вершиною блюзнірства, якщо взяти до уваги, що ініціював її той, хто до цього всіляко глумилася з Православної Церкви та принижував її. Петро І вдавався до актів відвертої наруги над православ'ям та святинями. Чого варті так звані «всеп'янійші та всеблазенніші собори», ці дикі оргії, які влаштовувалися царем на Вербну неділю[362]. Якщо І. Мазепа щедрою рукою будував та відновлював церкви, то Петро І наказав переплавити церковні дзвони на гармати. Цар остаточно підімне Російську православну церкву під світську владу в 1721 р., коли скасує патріархію і впровадить Синод як керівний орган.

4. Одіозності анафемі додає і той факт, що серед ієрархів, які її проголошували, були й ті, хто свого часу уславлював І. Мазепу у своїх панегіриках за діяння на славу Церкви (Стефан Яворський та Атанасій Заруцький). До всього, С. Яворський скомпонував текст анафеми в такий спосіб, що прикінцеве прокляття зовсім не в'яжеться з мотивувальною частиною. Ця остання – суцільний перелік заслуг І. Мазепи. Крім того, уже наступного дня після проголошення в страшних сумнівах анафеми С. Яворський написав проповідь, у якій прорікав, що на Московію впаде Божий гнів за гріхи її правителя. У своїх пізніших проповідях С. Яворський неодноразово засуджував дії Петра І: розпусту, дикі заборони на носіння борід тощо[363].

5. Неканонічне відлучення від Церкви І. Мазепи поставило українське православ'я у двозначну ситуацію: у численних церквах і храмах доводилося згадувати про анафему і водночас прославляти гетьмана як будівничого чи реконструктора. Петро І та його наступники суворо забороняли згадувати гетьмана як фундатора церков, що суперечило православній практиці і, радше, не давало пастві забувати ім'я гетьмана, ніж навпаки.

МІФ 37

Крим – сакральна територія «русского міра»

Ідеологічна мета міфу Нав'язати ідею, що Крим з давніх давен органічно пов'язаний з російською історією, і що анексія Криму у 2014 р. – відновлення історичної справедливості

Підґрунтя спекуляцій Упокорення Кримського ханату Російською імперією в 1783 р.; перебування Криму у складі Російської імперії в 1783–1954 рр.

«У Криму розташоване духовне джерело формування багатоликої, але монолітної російської нації та централізованої Російської держави. Адже саме тут, в Криму, у стародавньому Херсонесі, або як його називали русскіє літописці, Корсуні, прийняв хрещення князь Володимир, а потім і хрестив Русь... І саме на цьому духовному ґрунті наші пращури вперше й назавжди усвідомили себе єдиним народом. І це дає нам усі підстави сказати, що для Росії Крим, стародавній Корсунь, Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне і сакральне значення. Так як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам та іудаїзм».

Володимир Путін, 18.04. 2014 р.

Міф цей сконструювали у Кремлі нашвидкуруч у березні 2014 р. по гарячих слідах анексії Криму. Ніколи раніше у Росії не намагалися міфологізували Крим саме в такому ідеологічному обрамленні: настільки невдячною для обґрунтування її імперських амбіцій є історія Криму, а ще більше досвід російсько-кримських стосунків XV–XVIII ст. Зусилля концентрувалися навколо до-

ведення появи росіян у Криму раніше кримських татар. Зокрема, на підставі автоматичного ототожнення населення Тмутороканського князівства Київської Русі з росіянами робили висновки, що ті проникли до Криму вже в XI ст. Однак нині у Москві вимушено взялися за «сакральну» справу, щоб хоч якось затінити брутальність агресії. Та, як завжди в таких випадках буває, базовані навіть не на піску, а на повітрі ідеологічні конструкції провокують зворотний ефект, лише погіршуючи справу.

1. Найголовнішим аргументом, який вибиває з-під міфу будь-яке підґрунтя, є той факт, що коли Володимир хрестив у 980-х рр. Русь, російського етносу ще не існувало взагалі. Зав'язь (етнічний субстрат) останнього формувалася набагато пізніше – у XI–XII ст. Вже одне це ставить хрест на сакральності Криму для Росії. Князь Володимир ні сном, ні духом не відав про ніяких росіян, натомість був володарем держави Русь, спадкоємцем якої є Україна (див. с. 57, 62–63). Проте варто навести ще декілька міркувань, які відтінюють усю облудність новоспеченого російського міфу.

2. Севастополь не мав жодного «сакрального» для Росії стосунку до грецького Херсонеса. Ані в часи, коли властиво російська державність ще тільки опірювалася, ані після приєднання у 1783 р. Криму російська еліта не апелювала до християнської спадщини півострова чи до якоїсь священної для російського світу ролі Херсонеса. Не містив ніяких вказівок на сакральність Херсонеса для Росії і так званий «Грецький проект», представлений Катерині II канцлером Олександром Безбородьком та князем Григорієм Потьомкіним у середині 1770-х рр. Це дуже показово, бо проект подавав російську експансію проти Османської імперії в барвах перемоги християнства над мусульманством, символом чого

мало стати володарювання у Стамбулі / Костантинополі онука цариці Костянтина. Коли в 1782 р. Катерина II в рамках «Грецького проекту» намагалася схилити австрійського імператора Франца-Йосифа до схвалення її плану захопити Крим, Херсонес та його значення для Росії знову було обійдено мовчанкою.

Найпромовистіша деталь: після загарбання Криму у Севастополь було 21 лютого 1784 р. перейменоване татарське поселення Ахт-Яр, розташоване поруч з Херсонесом, а не сам Херсонес, як годилися б, якби в тогочасній Росії відчували сакральний зв'язок з цим візантійським містом. Рядки указу Катерини II від 21 лютого 1784 р. дуже красномовні. Перераховуючи укріплення, які мають бути на півдні, він уписує такий «сакральний» Севастополь лише під одним із номерів, зазначаючи: «*...фортецю велику Севастополь, де нині Ахтіяр, і де мають бути Адміралтейство, верф для кораблів першого рангу, порт і воєнне поселення*»[364]. Царський «Маніфест про вільну торгівлю в містах Херсоні, Севастополі та Феодосії» від 22 лютого 1784 р. також генетично виводить Севастополь з татарського поселення (*«Севастополь відомий до цього під Ах-Яр»*)[365]. Це остаточно знімає всі питання щодо реального місця Херсонеса в історичній пам'яті російських еліт (точніше відсутності міста в ній).

3. Не як посланці чи татарський ясир, а як поселенці росіяни почали потроху з'являтися в «сакральному» Криму лише в кінці XVIII ст. Для порівняння, українці селилися в Криму ще з часів Русі. Наразі виявлено понад 20 згадок XIII–XV ст. про українців як вільних людей у містах Криму. Це населення жило в окремих кварталах, мало свої церкви і протрималося до другої половини XVII ст., наприклад у Кафі. З початку XVIII ст. в Криму почали селитися вже українські козаки і селяни[366].

4. Аж до 1700 р. Москва у стосунках з Кримським ханатом не почувалася рівнею. В ієрархії правителів кримські хани як Чингізиди стояли над московськими володарями. Ця традиція тягнулася з XIII ст., коли північно-східні окраїни Русі потрапили в підданство Золотій Орді, а тутешні князі мусили отримувати владу з руки ординських ханів. Під час підписання договору з Кримом 1474 р. Іван III так і не наважився уникнути в тексті навіть свого проекту запису про *«пожалування»* йому влади з боку кримського хана. Москва погодилася на те, щоб кримські правителі перебрали на себе функцію володарів золотоординського престолу[367], а також на сплату данини (поминків), яку потім возили туди до 1685 р. Саме виплата поминків є тією підставою, яка дозволяє вести мову про номінальну підлеглість Москви Кримському ханатові.

На рівні ж ідеологічних уявлень підпорядкованість Московії Криму тривала фактично до кінця 1700 р., незважаючи на зростання військової та політичної потуги Москви. Як простежив російський дослідник С. Фаїзов, попри періодичні зміни комплекту мотиваційних факторів виплати поминків, *«за весь час документально підтвердженого існування поминків не спостерігається трансформації основного правового змісту поминків»*[368]. Цікаво й показово, що, потрапивши в оточення турецьких військ під час прутського походу 1711 р., Петро I, купуючи османського візира за золото й погоджуючись на вкрай невигідний мир, взяв на себе принизливе усне зобов'язання відновити виплату поминків кримському ханові[369]. У таких умовах Росії було звісно не до сакралізації Херсонеса.

МІФ 37

Українці й кримські татари – непримиренні сусіди, запеклій конфронтації між якими не було й немає альтернативи

Ідеологічна мета міфу Вбити на рівні підсвідомого клин між українцями та кримськими татарами; створити постійне джерело міжетнічної напруги в Україні, унеможлививши ефективну протидію окупації Росією Криму та агресивним російським стратегіям щодо України загалом

Підґрунтя спекуляцій Багатовікове суперництво між українцями й татарами за широкий східноєвропейський Степ; періодичні набіги кримських татар на українські землі упродовж XV–XVIII ст. (часами дуже спустошливі); вивезення значної кількості українців в неволю; походи українських козаків на кримські володіння; відмінність релігій

Цілеспрямовано розігрувати карту непростого минулого у взаєминах між українцями й кримськими татарами Московія вдалася після сталінського геноциду 1944 р. Останнім часом у зв'язку з брутальною анексією Криму Росія лише активізувалася, прагнучи навіки зацементувати у свідомості українців і татар образ один одного як ворога.

Між близькими сусідами ніде у світі не знайдемо ідилії. Конфліктів за життєвий простір, природні ресурси торгові шляхи ніколи не бракувало. Більше того, саме жорстке протиборство становило левову частку історичного минулого, і лише нині потроху пробиває собі дорогу розуміння, що слід остаточно відмовитися від сили при вирішенні спірних питань. З якого дива тоді вимагати від пращурів сучасних українців і татар ніде небаченого бра-

терства? Тутешня ситуація звісно не могла бути винятком із загального правила. **Історія українсько-татарських стосунків – це заплутаний клубок, в якому тісно переплелися жорстка конфронтація та активна економічна, політична, етнокультурна, військова взаємодія**.

Природу взаємин визначало вперте суперництво за широку степову смугу, яка відділяла залісненні українські землі від природної межі – Чорного та Азовського морів – і була частиною Великого Кордону Європи. Він тягнувся від Піренеїв через середземноморські острови, Балкани, український Степ і до Каспійського моря як еластична межа між Сходом і Заходом, Європою і азійськими суспільствами, християнським та мусульманським світами. У степове підчерів'я України здавна накочувалися азійські племена. Татари були останньою хвилею, з'явившись у Криму в XIII ст. Там вони зустріли купу різних за чисельністю етносів: вірменів, греків, українців, караїмів, кримчаків, готів, аланів, болгарів, хозар, половців та ін. Тому етнічна історія кримських татар була зіткана із взаємодії з різними етнічними групами. Враховуючи антропологічні особливості, відмінності в мові, матеріальній та духовній культурі, дослідники виділяють чотири групи кримських татар: *прибережні* (самоназва *яли бойлю*), *тати* (локалізовані між першою і другою грядами Кримських гір), *степові, або ногайці* (самоназва *мангит*), татари північного передгір'я (самоназва *татар, тюрк*)[370].

З кінця XV ст. почалися руйнівні татарські набіги на українські землі, Українсько-кримські взаємини набули нової тональності, яка лягла у фундамент взаємосприйняття обох народів. Однак і спустошливі рейди татар, і руйнівні козацькі походи на Крим, не були проявом якоїсь вродженої ворожнечі між українцями й тата-

рами, а зумовлювалися лише специфікою Степового Кордону, самою організацією життя кочових і напівосілих народів та конфігурацією геополітичної рівноваги в регіоні. Протистояння за Степ, як і взаємодія у різних сферах було неминучим з наступних причин:

1. Наявність широкої слабко контрольованої нічийної смуги, нездатність жодної з держав вирішити питання на свою користь автоматично передбачали довге суперництво за неї – українців і татар. А відповідно періодично виникали збройні сутички, здійснювалися грабіжницькі набіги, з'явилися групи людей прикордоння, які спеціалізувалися на здобичництві на території сусідів. Після утворення у середині XV ст. Кримського ханату додався чинник міжнародних відносин, який породжував військово-політичні союзи та війни, тобто протистояння та взаємодію куди більших масштабів, ніж локальні конфлікти окремих ватаг.

2. Перша серія спустошливих походів татар на українські землі, яка стартувала у 1482 р., була спровокована Московією. Уклавши спрямований проти Великого Князівства Литовського союз із Кримським ханатом, Іван III умовив хана Менглі-Ґірея здійснити потужні набіги на українське прикордоння. Надалі Бахчисарай час від часу розігрував московську та польсько-литовсько-українську карту, підтримуючи то одну, то іншу сторону, і спрямовував татар в походи або на Україну, або на Московію. Ханат уміло грав на глобальних протиріччях, які існували між Московією та Польсько-Литовською державою, не даючи сформуватися антикримській коаліції.

Татарські напади були великим тягарем, висмоктуючи матеріальні та людські ресурси, гальмуючи освоєння Степу, урбанізацію прикордоння, суттєво впливаючи на демографію. За останніми підрахунками упро-

довж XV – першої половини XVII ст. татари вивели в ясир 2–2,5 млн. українців[371].

3. Стиль життя ногайців Причорномор'я й Приазов'я потребував кочування по лінії північ-південь відповідно до пори року, що неминуче викликало тертя з українським населенням. Природу татарських вторгнень добре розуміли в Україні. Недарма канцелярист Петро Іваненко (Петрик), укладаючи у 1692 р. спрямований проти Московії договір з Кримом, прописав у ньому пункт про те, що Харківський козацький полк належало переселити зі Слобожанщини на правий берег Дніпра[372]. У такий спосіб передбачалося вирішити проблему татарських набігів на Україну. Логіка була простою: якщо вже татарам не сила вижити без набігів, то нехай тоді безборонно ходять на Московщину і залишать у спокої українські землі.

4. Водночас від самого початку в українсько-татарських стосунках спостерігається переплетення конфронтаційної та позакофронтаційної складової як на рівні еліт, так і на низу. Степовий Кордон не створював непроникних бар'єрів між опонентами. Радше навпаки, взаємовпливи і запозичення були величезними, що добре видно на прикладі мови, звичаїв, побуту як українців, так і татар.

5. Найпоказовішою ознакою відсутності в українців і татар неподоланних упереджень є численні випадки інтеграції татар в українське середовище у XVII–XVIII ст. і навпаки. Прізвища, які видають татарське походження козаків – типове явище для Війська Запорозького від XVI до XVIII ст. включно. Чисельною була домішка татар різних колін серед українських князів (Глинські, Домонти, Яголдайовичі та ін.) та шляхти (Чечелі, Дашковичі, Байбузи, Кучуки тощо). На Київщині та Східному

Поділлі до середини XVII ст. особи татарського походження становили до 25% складу української шляхти[373].

6. На території Кримського ханату протягом всієї його історії проживало вільне українське населення та існували православні церкви. Насамперед ще з часів Київської Русі збереглися дільниці в містах (Кафа, Керч та ін.). Зокрема, у 1638 р. у Кафі налічувалося 12 українських дворів[374]. Після поразки повстання 1625 р. до Криму відійшло 5 тис. козаків на чолі з гетьманом Олефіром, а в аналогічній ситуації 1638 року – один із козацьких загонів, який звідти в 1640-х рр. навідувався в Україну[375]. Козаки часто індивідуально переходили на той бік Степового Кордону й оселялися у володіннях хана чи в турецьких містах-фортецях (Очаків, Білгород, Азов).

7. Нову сторінку у формуванні українського населення Кримського ханату відкрив перехід запорожців на кримську територію після поразки антиросійського повстання Івана Мазепи 1708–1709 рр. Хан став протектором Війська Запорозького Низового. Запорожці почали вкорінюватися в Очаківському степу, гирлі Дністра, проникаючи на Кубань, пониззя Дунаю. На території Кримського півострова козаки заклали свої поселення в околицях Бахчисарая, Ґезльова, Кафи[376]. Після 1709 р. запорозьке населення вже ніколи не зникало з Криму та зі смуги між пониззями Дністра й Дніпра. У часи останньої Запорозької Січі (1734–1775) у гирлі Дніпра, тобто на території Кримського ханату, існувала навіть Прогноїнська паланка Війська Запорозького Низового. Упродовж 1730–1760-х рр. у Причорномор'я не припинявся потік утікачів із Правобережжя, Гетьманщини, Слобожанщини, Запорожжя. Осередки запорожців по той бік Кордону надійно вкорінювали там український слід. У 1750-х рр. рахунок козаків у Криму, слід

гадати, пішов на сотні, якщо хан навіть поставив над ними старшим втікача із Запорожжя Андрія Щербину[377].

8. З XVI ст. бере старт військова співпраця козаків і татар, а з 1620-х рр. укладаються військово-політичні союзи. Уже в 1515 та 1521 рр. українські козаки на чолі з черкаським і чигиринським старостою Остафієм Дашковичем разом з татарами здійснили похід на Московію у рамках війни Великого князівства Литовського з нею 1512–1522 рр. У 1597 р. кримський хан Кази-Ґірей прислав, як писали козаки, «*через свого слугу листа, писаного власною рукою, жадаючи, щоб ми, з'єднавшись з ним, разом турка воювали й обіцяючи нам усіляку платню*»[378]. 1624–1629 рр. – доба першого військово-політичного союзу козаків з Кримом (ханом Мехмед-Ґіреєм та калгою Шагін-Ґіреєм), спрямованого проти Туреччини та її ставленика Джанібек-Ґірея. При цьому козаки прагнули використати союз у своїх інтересах проти Варшави, особливо під час повстання 1625 р. У 1635–1637 рр. хан Інаєт-Ґірей залучав козаків до війни з ногайським мурзою Кантеміром, а козаки знову шукали допомоги в Криму проти Варшави під час повстання 1637–1638 рр.[379]

9. Кримський ханат відіграв важливу роль у процесі відновлення в середині XVII ст. Української держави та досягненні нею міжнародного визнання. Напередодні Б. Хмельницький уклав із ханом Іслам-Ґіреєм військово-політичний союз, що мало вирішальне значення для розгортання української Національно-визвольної війни. У суто військовому сенсі коштом татарської легкої кавалерії гетьман ліквідував брак у Війську Запорозькому кінноти, яка могла б конкурувати з польськими гусарами та райтарами. Саме поєднання у війську Б. Хмельниць- кого козаків як першокласної піхоти і татарських вершників забезпечило блискучі перемоги на Жовтих

Водах (1648), під Корсунем (1648), Пилявцями (1648), Зборовом (1649). Без такої співпраці військові успіхи, а отже й поява Гетьманщини, були просто неможливими.

Безумовно, Іслам-Ґірей керувався виключно інтересами ханату. Вони тоді полягали в розширенні можливостей для військових і дипломатичних маневрів тепер уже між трьома зацікавленими суб'єктами – Річчю Посполитою, Московією та Гетьманщиною. Хан не бажав надмірного посилення Б. Хмельницького, тому не дав йому остаточно розгромити королівське військо під Зборовом, а в 1651 р. вдався до фатального для долі битви демаршу під Берестечком. Але при цьому Іслам-Ґірей стояв біля джерел міжнародного визнання Гетьманщини. У 1649 р. на переговорах під Зборовом він, як гірко зауважував король Ян Казимир, «*претензії козаків до своїх в'язав*»[380]. Саме наполегливість Іслам-Ґірея змусила короля піти на поступки, визнати Б. Хмельницького гетьманом і завуальовано територіальний характер його влади. Це стало відправним пунктом подальших змагань за легітимізацію Гетьманщини як держави.

10. У другій половині XVII–XVIII ст. Кримський ханат здебільшого був природним союзником Гетьманщини проти Московії. Виняток становлять перші роки після Переяславської ради 1654 р., коли Бахчисарай, шокований її ухвалами розірвав військовий союз із Б. Хмельницьким і зблизився з Варшавою. Але вже у 1659 р. мінімум 30 тис. татар на чолі з ханом Мухаммед-Ґіреєм брало участь у знаменитій Конотопській битві. У 1692 р. Крим уклав угоду з Петром Іваненком та Запорожжям, спрямований на «*одібрання від московської влади милої вітчизни своєї України*» та організував спільний із запорожцями антимосковський похід. Як уже говорилося вище, після Полтавської битви 1709 р. Військо За-

порозьке Низове перейшло під протекторат кримського хана, а самі запорожці переселилися на територію Кримського ханату. Кримські татари брали участь у визвольному поході гетьмана Пилипа Орлика 1711 р. У 1728–1734 рр. П. Орлик та його син Григір розглядали Крим як одну із ключових ланок широкої коаліції для визволення України за участю Франції, Швеції, Польщі, Туреччини. У 1735 р. Григір писав королю Франції: «*Хан і мій батько зайдуть в Україну зі значним корпусом татар і піднімуть жителів цієї країни, щоб скинути гніт московської тиранії.... Тоді ж ногайські й дагестанські татари з калмиками, які нещодавно перейшли під владу татарського хана, вдарять до самої столиці Московії*»[381].

У часи останньої Запорозької Січі (1734–1775) опція повернення Запорожжя під кримську протекцію була постійно на порядку денному й розглядалася як цілком реальна альтернатива московській зверхності. Зрештою, саме в Криму знайшли свій останній прихисток соратники Івана Мазепи Федір Мирович та Федір Нахимовский, які прибули туди в 1754 р. для організації антимосковських заходів за участі запорожців і кримських татар[382].

Така розмаїта позаконфронтаційна складова українсько-татарських стосунків не залишає сумнівів у штучності міфу про вроджену ворожість українців і татар.

МІФ 38

Турки й татари прагнули поневолити українців та навернути їх в іслам. Перехід під зверхність Росії врятував Україну від турецько-татарської експансії

Ідеологічна мета міфу Сформувати в українців образ мусульманських сусідів як безальтернативного ворога, віддавна налаштованого знищити український світ; за єдиний для України спосіб вижити подати відмову від самостійного державного існування на користь російської зверхності

Підґрунтя спекуляцій Багатовікова конфронтація між українцями й мусульманськими сусідами за Степ та узбережжя Чорного й Азовського морів; тривала практика вивезення українців до Криму й Туреччини в ясир; нав'язування турками мусульманської віри в інших частинах Османської імперії, зокрема на Балканах

«...з'єднавшись з Росією в межах єдиної Російської держави, Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною»
«Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)»

Вістрям російського «поділяй і володарюй» у ділянці стосунків українців з мусульманськими сусідами традиційно є положення про так звану турецько-татарську експансію. Вона буцімто розпочалася відразу після появи татар у Криму (XIII ст.), а турків – у Північному Причорномор'ї (перша половина XVI ст.) й була спрямована на поневолення українців та навернення їх в іслам.

Зображення взаємин українського населення з кримськими татарами, ногайцями, турками в барвах всеохопної жорсткої конфронтації довгий час перегукувалося з панівним в Європі аналогічним підходом до пояснення історії співіснування християн з мусульманським світом. Це суттєво полегшувало формування хибних стереотипів сприйняття українцями своїх мусульманських сусідів і навпаки. Проте в останні десятиліття чорно-білі кольори поступилися збалансованішому науковому баченню, яке, не виключаючи конфронтації, фокусувало увагу в першу чергу на взаємодії. На його тлі концепція безальтернативної ворожнечі виглядає не більше ніж спекулятивним кліше, покликаним виконувати суто ідеологічну функцію.

Наявність у лавах українського козацтва значної кількості етнічних татар, поява української шляхти татарського походження, формування анклавів татар на Волині, проживання вільної української людності в містах Криму та виникнення козацьких поселень на території Кримського ханату у XVII–XVIII ст. – усе це однозначно свідчить про велику еластичність українсько-кримських стосунків та відсутність вродженої ворожості. Подібно виглядає справа з українсько-турецьким взаєминами. А цілісний погляд на стратегії Стамбула у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, спростовує міф про страхітливу турецько-татарську агресію з метою поневолення й асиміляції українців.

1. Кримський ханат не мав ані сил, ані планів поглинути українські землі. Його головна стратегія полягала в тому, щоб тримати рівновагу між Річчю Посполитою та Московією, а пізніше – у трикутнику Гетьманщина – Річ Посполита – Московія. Така геополітична конфігурація дозволяла Бахчисараю грати на протиріччях, почергово підтримувати слабшого й унеможливлювати об'єднання християнських противників проти себе.

2. Турецькі плани стосовно українських земель суттєво відрізнялися від стратегій на інших напрямках експансії Османської імперії. Абсолютно неправомірно визнавати вірогідність того, що турки діяли б в Україні в той же спосіб, як, скажімо, на Балканах. Найближчим аналогом для України був не цей, а молдовський, валаський і трансільванський варіанти турецької політики, які суттєво відрізнялися від поведінки Стамбула на Балканах чи де-інде.

3. Експансіоністські стратегії Туреччини в Чорноморському регіоні, не передбачали розчинення в її тілі політичних суб'єктів, які потрапляли під руку султана, та асиміляцію населення. Після накинення в кінці XIV – на початку XVI ст. зверхності над Молдовою, Валахією та утвердженням у Криму (1475), Буждаку (1539) й гирлі Дону (1475) (фортеця Азов) османи не чіпали державності, де вона була, хоча й прагнули надійно контролювати внутрішнє життя та зовнішні зносини підлеглих правителів. У кожному випадку з різним успіхом Молдова, Валахія і Трансільванія наочно втілювали можливість зберегти під крилом султана і повноту політичної та суспільної структури з правителем на чолі, і релігійну ідентичність, і етнокультурну самобутність.

4. Туреччина насправді не мріяла про експансію на північ від узбережжя Чорного та Азовського морів. Вважаючи головним завданням протистояння з Венецією, Персією, Австрією, Стамбул сповідував у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Дунайських князівствах (Молдова, Валахія і Трансільванія) оборонну тактику, покликану унеможливити ліквідацію рівноваги на користь Речі Посполитої, Московії чи імперії Габсбургів[383]. Короткохвильові відступи, як-от Хотинська війна 1621 рр., походи під Азов 1639–1641 рр. були викликані

Кримські татари

лише бажанням утихомирити опонентів, а не новими експансіоністськими планами. Кримських татар і ногайців Туреччина використовувала як потужний бар'єр від зазіхань сусідів. Кримський ханат мав унеможливити просування українського населення (у першу чергу козаків) до моря, а донських козаків – до Азова. Загрібаючи жар чужими руками і володіючи фортецями Азов, Очаків, Білгород, Килія, Ізмаїл, султани не пускали до узбережжя навіть Кримський ханат, сподіваючись перетворити Чорне море на «турецьке озеро», аж допоки морські походи українських козаків не розбили ці мрії вщент.

5. Туреччина сприятливо для України прореагувала на Національно-визвольну війну середини XVII ст. Б. Хмельницький, маючи перед очима приклад Молдови, Валахії і Трансільванії, виношував ідею турецького протекторату. Досі не зрозуміло, чи дійшло в 1650–1651 рр. до укладення відповідної угоди, але у будь-якому випадку вона так і не увійшла в життя. У подальшому ідея протекторату виринатиме не раз. Відлуння намірів, реальних переговорів і факту надсилання султаном гетьманові знаків визнання мало величезний вплив, підвищуючи вагу Чигирина в очах християнської Європи. Турецькою картою Б. Хмельницький уміло шахував Московію, вибиваючи з неї визнання Гетьманщини державою, а себе – легітимним правителем.

6. Ні Кримський ханат, ні Туреччина (у випадку ймовірної протекції султана над Україною) не створювали особливих загроз для українського православ'я. Попри те, що різниця у вірі була ключовим виміром інакшості й найвиразніше уособлювала «чужість» конкурента з протилежного боку Степу, релігійна нетерпимість не була притаманна стосункам українців з татарами і турками Причорномор'я та При-

азов'я. Найкращим доказом цього є інтеграція українців у середовище татар чи в населення турецьких фортець Очаків, Азов, Білгород без релігійної конверсії, а також збереження етно-конфесійної ідентичності татарських анклавів на території України (див. с. 236–237).

Турки ніде в протегованих державах не вдавалися до тотального насильницького навернення в іслам. Інша річ – завойовані території. Тому Молдова, Валахія, Трансільванія зберегли свою православність. Навпаки турки вміло розігрували карту релігійних поділів у християнському світі, підтримуючи слабших: православних грецьких селян проти католицької венеціанської шляхти на Криті, Кіпрі та в Мореї, угорських протестантів проти австрійських католиків тощо. На Криті, де понад чотири століття панували католики, турки відродили православну митрополію. У першій половині XVII ст. султан віддав ключі від Гроба Господнього в Єрусалимі саме православним, а не католикам[384]. Як на українські реалії, православні мали підстави сподіватися на підтримку проти Католицької Церкви.

7. Водночас приклад Криму, Молдови та Валахії змушував припускати, що султан у випадку встановлення протекторату над Україною пробуватиме розширювати поле втручання у внутрішні українські справи та збільшувати грошову данину. Високою була також вірогідність султанських зусиль, спрямованих на те, щоб виділити частину території під своє безпосереднє управління. Подібне було зроблене в Криму, Подунав'ї та в Молдові. Проте в кінцевому рахунку все залежало від дуже багатьох обставин та міжнародних комбінацій.

8. Турецький протекторат над Гетьманщиною, який став реальністю в березні 1669 р., в жодному разі не був актом турецько-татарської експансії. Іні-

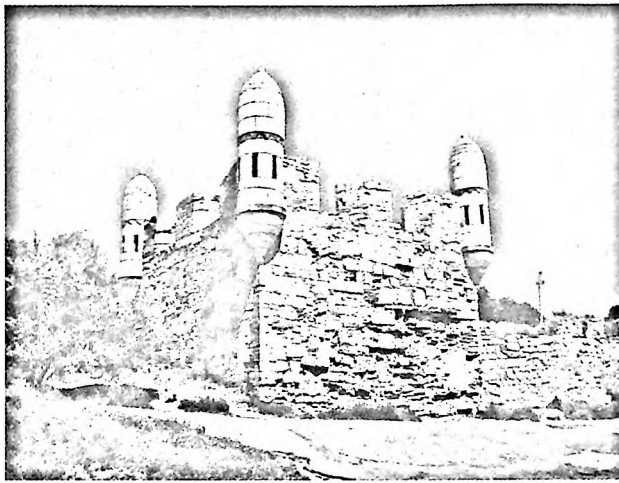

Фортеця Ені-Кале

ціатива виходила з українського боку й відбивала бачення широких кіл нової української еліти. Гетьман Петро Дорошенко та старшина розглядала такий свій хід як єдино можливий порятунок від штучного поділу України по Дніпру, здійснений Москвою та Варшавою у 1667 р. за Андрусівським перемир'ям.

25 серпня того року турецький посол Алі-ага вручив П. Дорошенку султанський диплом, датований 1-м червня, а також булаву, бунчук та хоругву. Зміст диплому не залишає сумнівів у тому, що статус Гетьманщини під османською зверхністю дорівнював статусу Молдови, Валахії, Трансільванії. При цьому султана не обходив поділ на Лівобережжя і Правобережжя. Понад те, П. Дорошенко домігся звільнення від сплати данини. По суті, єдине обмеження, яке накладалося на Гетьманщину, полягало в тому, що вона мала виставляти військо на ви-

могу султана. Навіть затятий Дорошенків противник Петро Суховій, якому годилося всіляко очорнювати гетьмана, мусив написати, що той «*за чин стоячи, щоб не віддати нікому, а виправляючи собі вічне гетьманство без дозволу і ради усіх нас, так сеї сторони, так і тої сторони полковників, підписав руку турецькому султану, добиваючись панства* (держави. – В. Б.), *у підданство, так, як Волохи і Мультяни живуть, Україну піддав...*»[385].

На практиці, однак, турки не надали П. Дорошенку достатньої військової допомоги, щоб той зумів утримати під своєю булавою «всю Україну». А на частині Поділля було утворено Кам'янецький еялет під безпосереднім управлінням Стамбула. У місті з'явилися мечеті, проте православним українцям залишили три церкви, тоді як полякам і вірменам – по одній. У 1681 р. у Кам'янці-Подільському була створена окрема православна єпархія на чолі з митрополитом. Усе це виразно сигналізувало про пріоритети султана в релігійно-національних питаннях й мало нагадували кроки, спрямовані на погибель українського світу. І хоча турки вдавалися до пограбувань на Поділлі та Уманщині, коли ходили на допомогу П. Дорошенку, але принципово справу це не змінювало. Навіть встановлення прямого протекторату Туреччини над Гетьманщиною не призвело ні до нищення турками українського світу, ні до навернення його в іслам. Це зводить нанівець міф, яким Москва донині демонізує турків і татар, пропонуючи українцям як альтернативу свою зверхність з перспективою якраз повної асиміляції.

МІФ 39

Українські козаки вели священну релігійну війну проти турків і татар

Ідеологічна мета міфу Продемонструвати на «історичних аргументах», що різниця у вірі між українцями й тюркськими сусідами – довічне джерело непримиримої конфронтації

Підґрунтя спекуляцій Релігійно забарвлена риторика козаків для пояснення мотивів своїх морських і сухопутних походів проти мусульманських сусідів; козацькі гасла про боротьбу «з неприятелями Святого Хреста», «війну з невірними» тощо; наелектризована релігійна атмосфера в Європі кінця XVI–XVII ст.; релігійні війни тих часів

Міф про пріоритетну роль релігійного чинника у протистоянні українських козаків з мусульманськими сусідами органічно продовжує інші спекуляції. Козаки справді часто пояснювали свої бойові дії проти татар і турок, особливо наступальні, за допомогою аргументу захисту віри, навіюючи враження про нібито релігійність як самодостатню спонуку до боротьби з «бусурманами». Проте коли ближче придивитися до козацьких стратегій на турецько-татарському напрямку та вписати їх у загальний контекст діяльності козаків, стає зрозумілим, що в подібних заявах було набагато більше риторики, ніж віддзеркалення світоглядних установок. Різниця у вірі не абсолютизувала мусульманських сусідів в очах козацтва як непримиренних ворогів. Турків і татар вважали противниками не через сповідування ними ісламу, а лише через те, що вони претендували на Степ, як і козаки.

1. Релігійна риторика починає входити в практику козаків лише з 1580-х рр., тобто через сто з гаком років після початку походів на Крим та на море, і набуває інтенсивності у XVII ст. Це співпадає із загальним загостренням конфесійної чутливості у Європі. Релігійні бар'єри почали тоді відігравати значну роль, порушення релігійних прав стали вважати легальною причиною для спротиву владі, військові союзи формувалися за конфесійною ознакою, виникали війни між різними релігійними таборами (католики проти протестантів, православні проти католиків тощо). Саме тоді й поширилося доти невластиве козакам пояснення свого протистояння з мусульманськими сусідами у барвах боротьби з «*неприятелями Святого Хреста*».

2. Українські козаки не могли не діяти в рамках загальних правил, а тому обґрунтували свої походи тими аргументами, які в усій Європі тоді вважалися прийнятними. З кінця XVI ст. найпереконливішими були саме релігійні докази. Для козаків вага останніх підвищувалася ще й тому, що більша частина виправ на турок і татар ішла врозріз з інтересами Варшави, провокуючи загострення стосунків з Туреччиною та Кримським ханатом. Крім того, достойники Речі Посполитої, австрійські імператори, папи римські, молдовський та валаський господарі час від часу підживлювали козацьку релігійну риторику, закликаючи Військо Запорозьке до священної війни за християнську віру. Наприклад, коронний гетьман С. Конецпольський у листі до козаків від 5 листопада 1637 р. наголошував, що вони «*завжди охоче ставали проти неприятеля Святого Хреста, щасливо громили на ласку його королівської милості і славу собі заробляли*»[386]. А папа римський Климент VIII у 1584 р. закликав «*захищати спільну Християнську Республіку, охороняти*

нашу святу віру та, якщо буде потрібно, віддати життя і пролити кров за велич християнського імені»[387].

3. Козацтво усвідомлювало себе захисниками християнства від «бусурман». Але це не формувало неперехідного релігійного бар'єру між ним та мусульманськими сусідами. Під час багатьох морських і сухопутних походів козаки часто відбивали невільників. Так, знаменитий рейд П. Сагайдачного під Кафу 1616 р. завершився не тільки успішним штурмом цієї турецької твердині в Криму, а й визволенням бранців. Козаки тоді «*ясирів усіх забрали з собою і повідпускали їх на валю в ті ж держави, хто звідки прийшов*». Аналогічний випадок стався у 1617 р. під час походу на Місеврю та Бакир, у 1622, 1625 рр. тощо[388]. Потребою визволяти бранців козаки нерідко обґрунтовували необхідність вирушати в море, як-от старший Дмитро Барабаш писав до короля Зигмунта III у 1617 р., що мали йти на татар «*почасти для погамування їх... почасти для звільнення з неволі народу христи- янського*»[389].

4. Найочевиднішим доказом обмеженості впливу релігійних відмінностей на стосунки козаків з мусульманськими сусідами є постійна й активна транскордонна міграція між Військом Запорозьким і Кримом та Туреччиною. Вихідці з татарського світу брали активну участь у ґенезі українського козацтва, й відтоді випадки інтеграції татар у козацьке середовище, а козаків у мусульманське ніколи не вигасали. Різниця у вірі не завадила появі такого явища, як *потурнацтво* (переселення козаків на кримську територію, до турецьких фортець Очаків, Білгород, Азов та перехід на мусульманську віру). Недарма С. Конецпольський (1640) напучував посла до Туреччини В. М'ясковського «*застерегти й те, щоб перекинчиків не приймали, яких є сила в Очакові*»[390]. Частина ж козаків воліла по той бік Степового Кордону залиша-

тися православними й не змінювати своєї ідентичності. І це їм вдавалося. Приміром, Тимофій Даниленко прожив у Перекопі три роки, не перейшовши на іслам, а Денис Мельниченко залишився християнином навіть через 17 років проживання в Азові[391]. Подібні випадки були б неможливими, якби панувала релігійна нетерпимість. Так само не з'явилося б у XVIII ст. поселень запорожців на території Криму.

5. Ще одним дуже виразним показником того, що роль релігійної мотивації для козаків не варто перебільшувати, є типологічна подібність їхнього ставлення до мусульманських сусідів та до православної Московії. Особливо добре це видно на прикладі XVI – першої половини XVII ст., коли частота зіткнень з турками і татарами на морі й суходолі була найбільшою. Козацькі стратегії на обох напрямках виразно перегукувалися. Не знайдемо фактично жодного різновиду протиборства з татарами, якого б козаки не застосовували і щодо Москви. В обох випадках були напади на послів, на прикордоння, військові походи в глибинні регіони, захоплення бранців. Показовим є те, що козаки не робили різниці між бранцями-московитами і бранцями-татарами. І тих, і інших віддавали на відкуп, перепродували, довго тримали в неволі, використовували як безкоштовну робочу силу, а за спробу втечі нещадно карали. Приміром, Артемій Попов відмучився 6 років у черкаського козака, допоки той не відпустив його в 1624 р. Потап Трофимов відбув 8 років, Василь Оляб'єв – 10[392].

Словом, з усього видно, що у свідомості як козаків, так і татар релігійний бар'єр явно не набув всеохопного значення й не перетворив сусідів через Степовий Кордон на непримиримих опонентів. «Священної війни» не було. Була риторика.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

...Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова.
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... Та й спитайте
Тойді себе: що ми?...
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?...

Тарас Шевченко, *І мертвим, і живим...*

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

[1] https://www.unian.ua/.../108324-putin-ti-j-rozumiesh-djordj.
[2] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство, Львів, 1999, с. 24.
[3] Там само, с. 25.
[4] Одноріженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну, Київ, 2011, с. 161–181.
[5] Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією, Київ, 2008, с. 70–71.
[6] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. II, Москва, 1953, с. 108.
[7] Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті, Липинський В. Твори, т. 3, Філадельфія, 1991, с. 7–14, 204–232.
[8] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687), упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І Тесленко, Київ; Львів, 2004, с. 155.
[9] Цит. за: Крип'якевич Історія України, Львів, 1990, с. 207–208.
[10] Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII–XVIII ст., Київ, 2014, с. 238.
[11] Кирило-Мефодіївське товариство, т. 2, Київ, 1990, с. 570.
[12] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе, т. І, Київ, 1994, с. 361.
[13] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали, т. 1, Б. м., 1983, с. 23.
[14] Міхновський М. Суспільно-політичні твори, Київ, 2015, с. 170.
[15] Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. , Київ, 1999, с. 117–127.
[16] Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.): Документи і матеріали, Чернівці, 2009, с. 167.
[17] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Ілюстрована історія, гол. ред. М. Кугутяк, Львів; Івано-Франківськ, 2008, с. 125.
[18] Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б., Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан, Київ, 1994, с. 97–98.
[19] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України, Київ, 2008, с. 41–42, 77–82.
[20] Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність, Мюнхен, 1968, с. 28.
[21] Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б., Кордони України..., с. 23–27.
[22] Там само, с. 51.
[23] Там само, с. 52–55.
[24] Там само, с. 55.

[25] Там само, с. 79.
[26] Там само, с. 85.
[27] Там само, с.102–103.
[28] http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/11/141110_ru_s_putin_on_history_ukraine
[29] Ширше про це див.: Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року, Київ, 2005, с. 57–62.
[30] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, СПб, т. II, 1849, с. 99.
[31] Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян, Москва, 1994, с. 71.
[32] Універсали Богдана Хмельницького, упор. І.Крип'якевич, І. Бутич, Київ, 1998, с. 251.
[33] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги, упор. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак, Київ, 2016, с. 132.
[34] Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття, Запоріжжя, 2009, с. 27–32.
[35] Цит за: Чухліб Т. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.), Київ, 2014, с. 81.
[36] Брехуненко В. Східна брама Європи..., с. 412–417.
[37] Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775), Мюнхен, 1960, с. 207–209.
[38] Бойко А. «Потьомкінські села» – вигадка і реальність, Україна. Наука і культура, випуск 24, Київ, 1990, с. 202–205.
[39] Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775), Запоріжжя, 2005, с. 115.
[40] Бойко П. Козацькі поселення як визначальний чинник будівництва та долі російських фортець у Степовій Україні (XVIII ст.), Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 11 червня 2015 рік, Миколаїв, 2015, с. 24–26.
[41] Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст., Дніпропетровськ, 1977, с. 152.
[42] Бачинська О. Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст., Одеса, 2002, с. 86–171.
[43] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Херсонская губерния, Санкт-Петербург. 1905, с.187.
[44] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Екатеринославская губернія, Санкт-Петербург, 1905, с. 164.
[45] Брехуненко В. Східна брама Європи..., с. 418; Пірко В. Заселення та господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст., Донецьк 2004, с. 173; Чухліб Т. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України..., с. 30.

[46] Чухліб Т. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI-XVIII ст.)..., с. 77, 81.
[47] Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел, Київ, 2000,с. 136.
[48] Цит. за: Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст., с. 152.
[49] Джерела з історії Південної України XVIII–XX ст., т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. упор. А. Бойко, Запоріжжя, 2010, с. 136.
[50] Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX–XX ст., упор. Т. Г. Гончарук, Одеса, 2015, с. 186, 192.
[51] Пірко В. Заселення та господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст., с. 186, 197.
[52] Там само, с. 37–43.
[53] Кінан Е. Російські історичні міфи, Київ, 2001, с. 90–91.
[54] Ostrowski D. Muscovy and Mongols. Cross-Cultural Influences on Steppe Frontier, 1304–1589, Cambridge, 1998, p. 15, 285–186.
[55] Кінан Е. Російські історичні міфи, с. 18–23.
[56] Там само, с. 91.
[57] Січинський В. Чужинці про Україну, Київ, 1992, с. 41.
[58] Скочиляс І.Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст., Львів, 2010, с. 198.
[59] Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом, Львів, 2001, с 84.
[60] Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні, Київ, 2005, с. 364–369.
[61] Там само, с. 362.
[63] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. III, Москва, 1953, с. 117.
[63] Там само, т. II, с. 154.
[64] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, Санкт-Петербург, 1889, т. XIV, с. 175.
[65] Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі, Гадяцька унія 1657 року , упор В. Брехуненко та ін.. Київ, 2008, с. 236, 238.
[66] Сисин Ф. Отчизна в полі культури України початку XVIII ст., Україна модерна, 2006, 10, с. 7–18.
[67] Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії, Київ, 2011, с. 29.
[68] Літопис Руський за Іпатським списком, переклад Л. Махновця, Київ, 1989, с. 343.
[69] Там само, с. 347, 375.
[70] Яковенко Н. Вибір імені *versus* вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття, Яковенко Н. Дзер-

кала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття, Київ, 2012, с. 16.
[71] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст., с. 132.
[72] Вавричин М. Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР, Вавричин М. Відтворення України. Історія картографії, краєзнавство, біографістика, Львів, 2012, с. 168–169.
[73] Архив Юго-Западной России, Киев, 1908, ч. III, т. VI, с. 205.
[74] Універсали українських гетьманів..., с. 155.
[75] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. XIII, Санкт-Петербург, 1884, с. 109–110.
[76] Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу» і києворуська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика, Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріли Міжнародної наукової конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р., Київ, 2011, с. 133.
[77] Дзюба О. «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі, Україна в Центрально-Східній Європі, вип. 15, Київ, 2015, с. 42–54.
[78] Короткий опис Малоросії (1340–1776), упор. А. Бовгиря, Київ, 2012, с. 27–28.
[79] Там само, с. 142.
[80] Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків, Харків, 2014, с. 37–43.
[81] Томпсон Є. Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація, Україна модерна, 2010 5 (16), с. 231.
[82] Прокопович Ф. Сочинения, ред. И. П. Яремин, Москва, 1961, с. 152.
[83] Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века, Москва, 2007, с. 361.
[84] http://neutral-ua.org/news/8269.html
[85] Брехуненко В. А. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року, Київ, 2005, с. 63–64.
[86] Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, Грушевський М. Твори у 50 томах, т. 1: Серія суспільно-політичні твори 1894–1907, Львів, 2002, с. 75–82.
[87] Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569), Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, Київ, 1995, с. 564–576.
[88] Кінан Е. Російські історичні міфи..., с. 19.
[89] Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності), Яковенко Н. Паралельний світ.

Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст., Київ, 2002, с. 246–257.
[90] Цит за: Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. VII: Козацькі часи до року 1625, Київ, 1995, с. 391–392.
[91] Брехуненко В. Східна брама Європи..., с. 90, 102–105, 252–253.
[92] https://zn.ua/WORLD/putin-obyavil-korolevu-francii-annu-yaroslavnu-russkoy-249816_.html
[93] Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст., Київ, 1998, с. 305–320.
[94] Хорошкевич А. Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI в, Москва, 2001, с. 80.
[95] Російський державний архів давніх актів, ф. 123, 1629 9, арк. 41.
[96] Русская историческая библиотека, т. XVIII, Санкт-Петербург, 1898. с. 654.
[97] Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху..., с.11–13.
[98] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст., с. 355.
[99] Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху..., с. 23.
[100] Плохій С. Походження слов'яннських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росі та Білорусі, Київ, 2016, с. 114.
[101] Всеросійські Установчі збори, Енциклопедія історії України, т. 1, Київ, 2003, с. 647–648.
[102] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр., Київ, с. 36.
[103] Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. т. 1, Київ, 2015, с. 193–204.
[104] Там само, с. 293–303, 364.
[105] Там само, с. 365.
[106] Цит. за: там само, с. 368–369.
[107] Ленин В. И. Полное собрание починений, т. 50, Москва, 1970, с. 50.
[108] Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 37, Київ, 1973, с. 224.
[109] Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки), Яковенко Н. Паралельний світ:Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст., Київ, 2002, с. 300–301.
[110] Цит. за: Там само, с. 301.
[111] Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу»..., с. 127, 133.
[112] Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть, Львів, 2015, с. 5.
[113] Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця, Київ, 2007, с. 230–289.

[114] Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р., Київ, 2009, с. 101.
[115] http://neutral-ua.org/news/8269.htm.
[116] Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України, Київ, 2004, с. 141–144, 178–181.
[117] Самарин Ю. Распространение и читатель первых печатных книг по истории России (конец XVII–XVIII в.), Москва, 1998, с. 20–76.
[118] Плохій С. Походження слов'яннських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росі та Білорусі, Київ, 2016, с.
[119] Дискуссия, Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003, глав. ред. Б. Флоря, Москва, 2003, с. 56.
[120] Сегеда С. П. Основи антропології, Київ, 1995, с. 36.
[121] Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією, Київ, 2008, с. 41–42.
[122] Залізняк Л. Стародавня історія України, Київ, 2013, с. 342–343, 346.
[123] Там само, с. 397–399, 401.
[124] Там само, с. 425–430.
[125] Там само, с. 430.
[126] Там само, с. 430–431, 434–436.
[127] Залізняк Л. Походження українців..., с. 74.
[128] Стрижак О. Серби в Україні, Україна: наука і культура, Київ, 1993, с. 257–258.
[129] Січинський В. Чужинці про Україну, с. 49–103.
[130] Там само, с. 93.
[131] Флоря Б. Н.О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени, Россия–Украина: история взаимоотношений, отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря, Москва, 1997, с. 33.
[132] Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських народів, Нью-Йорк, 1964.
[133] Залізняк Л. Стародавня історія України, Київ, 2012, с. 355–402.
[134] Там само, с. 366.
[135] Флоря Б. Н. О некоторых особенностях..., с. 29.
[136] Залізняк Л. Стародавня історія України, с. 368–370.
[137] Флоря Б. Н. О некоторых особенностях..., с. 33.
[138] Греч Н. И. Опыт русской литературы, Санкт-Петербург, 1822, с.12.
[139] Белинский В. Полное собрание сочинений, т. 5, Москва, 1954, с. 330.
[140] Смаль-Стоцький С. Й. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення, Історія української мови, Київ, 1996, с. 109.
[141] Шевельов Ю. В. Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова, Там само, с. 205.
[142] Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх

мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі спільної колиски. Київ, 2001, с. 45.
[143] Стрижак О. Серби й Україна, с. 47–48.
[144] Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов..., с. 99.
[145] Корнієнко В.В. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела, Київ 2014, с. 141, 151, 169.
[146] Висоцький С.О. Київська писемна школа X–XII ст., Львів, Київ, Нью-Йорк 1998.
[147] Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов... с. 105.
[148] Цит. за: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій, Острог; Львів, 2002, с. 76.
[149] Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти 20-х–40-х років XX століття, упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий, Київ, 2000, с. 58, 61; Пам'ятки історії Східної Європи. Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр., упор. П. Кулаковський, Острог; Варшава; Москва, 1999, с. 177.
[150] Корпус магдебурзьких грамот..., с. 58.
[151] Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр., с. 79.
[152] Універсали Івана Мазепи (1687–1709), упор. І. Бутич В. Ринсевич, Київ; Львів, 2006, с. 60.
[153] Сборник Русского Императорского исторического общества, т. 108, Санкт-Петербург, 1900, с. 26.
[154] Сборник Русского Императорского исторического общества, т. 7, Санкт-Петербург, 1871, с. 348.
[155] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст., упор. В. Й. Горобець, Київ, 1993, с. 7.
[156] Полное собрание законов Российской империи, т. 7 (1723–1727), Санкт-Петербург, 1830, с. 23.
[157] Огієнко І. Історія українського друкарства, Вінніпег, 1983, с. 281.
[158] Там само, с. 291.
[159] Цит. за: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.), Санкт-Петербург, 2000, с. 100.
[160] Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг., Санкт-Петербург, 1904 с. 302–304.
[161] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії (1847–1914): Збірник документів і матеріалів, упор. Г. Боряк, та ін., Київ, 2013, с. XXII–XXIII.
[162] Савченко Ф. Заборона українства 1876 р., Харків, 1930, с. 381–383.

[163] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії..., с. XXX–XXXV.
[164] Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки, Український історичний журнал, 1989, № 3, с. 55.
[165] Там само, с. 54.
[166] Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали, Київ, 2007, с. 476–477.
[167] Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду, ред. Л. Масенко, Київ, 2005, с. 5–34.
[168] Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення, Київ, 2008, с. 116.
[169] Лизанчук В. Кайдани ще кують. Факти, документи, коментарі про російщення в Україні, Львів, 2004, с. 617.
[170] Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр..., с. 126.
[171] Лизанчук В. Кайдани ще кують..., с. 495, 524.
[172] Там само, с. 544–546.
[173] Там само, с. 553–559, 602.
[174] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475, упор. Герасименко, В. Удовиченко, Київ, 2014, с. 314.
[175] Лозицький В. С. Політика українізації в 20–30-х роках..., с. 47–48.
[176] Українська мова у XX сторіччі: історія лігвоциду, с. 19–21.
[177] Артамонов В. А. Украино-русская конвергенция в последней трети XVII–XVIII веках, Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), № 5, Київ, 2005, с. 608.
[178] Флоря Б. Н. О некоторых особенностях..., с. 33.
[179] Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола», Славяноведение, 2002, № 2, с. 3–5.
[180] Плохій С. Наливайкова віра... с. 355–356.
[181] Там само, с. 358–359.
[182] Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси, Репринтне видання, т. VII: Часи козацькі до року 1625, Київ, 2005, с. 523.
[183] Опарина Т. Украинские казаки в России: единоверцы или иноземцы, (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева), Соціум. Альманах соціальної історії, випуск 3, Київ, 2003, с. 32–33.
[184] Опарина Т. А. Иван Наседка и политическое богословие киевской митрополии, Новосибирск, 1998, с. 58–65.
[185] Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей..., с. 250.
[186] Папков А. И. Порубежье Российского государства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.), Белгород, 2004, с. 153 .
[187] Рогожин Н. М., Санин Г. А. Россия и Украина в XVI–XVIII вв., Ис-

тория и историки. Историографический вестник. 2004, Москва, 2005, с. 334.
[188] Sysyn F. T. Between Poland and Ukraine. The Dilema of Adam Kysil 1600–1653, Cambridge, 1985, p. 134–138.
[189] Документи Богдана Хмельницького, с. 50.
[190] Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 62–63.
[191] Русская историческая библиотека, т. XXVI, Санкт-Петербург, 1909, с. 241–242.
[192] Воссоединение Украины с Россией..., т. III, с. 120.
[193] Там само.
[194] Там само, с. 149.
[195] Воссоединение Украины с Россией..., т. III, с. 196, 365.
[196] Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. IX–1. Роки 1650–1654, Київ, 1996, с. 745–751.
[197] Воссоединение Украины с Россией..., т. III, с. 560–565, 567–570.
[198] Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6, Киев,1908, с. 362.
[199] Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века, ред. А. Мейер, Москва, 2007, с. 83.
[200] Цит. за: Чухліб Т. Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658), Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви, упор. С. Ревуцький Львів, 2010, с. 17.
[201] Цит. за: Липинський В. Україна на переломі 1657–1659..., с. 43, 109, 249.
[202] Русская и украинская дипломатия... с. 361.
[203] Цит. за: Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна в середині XVII століття, Київ, 2011, с. 463.
[204] Андрєєв И. Л. На пути к Полтаве, Москва, 2009, с. 296.
[205] Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. IX–1, с. 745–751, 767–774.
[206] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – Київ, 2001, с. 151–197; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. – Київ, 2009, с. 528.
[207] Жерела до історії України-Руси, т. 12, Львів, 1911, с. 350.
[208] Цит. за: Мицик Ю. Довкола «Архіву Переяславської ради 1654 р.: міфи та реалії, Архіви України, 2003, 4-6, с. 14.
[209] Документи Богдана Хмельницького, с. 510.
[210] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, Санкт-Петербург, 1861, с. 569.
[211] Бондарев В. Полтава: прорыв к империи, Родина, 2008 6, с. 81.
[212] Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня

навала». Війни Росії проти України XII–XXI ст., Київ, 2016, с. 5–8.
[213] Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку (Розвідки і замітки), Київ, 1930, с. 28–55.
[214] Там само, с. 57–73.
[215] Там само, с. 31.
[216] Цит. за: Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради -2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.), Київ, 2003, с. 551.
[217] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. V, Санкт-Петербург, 1867, с. 101.
[218] Кентржинський Мазепа, Київ, 2013, с. 244–245; Полное собрание законов Российской империи, т. 4: 1700–1712, Санкт-Петербург, 1830, с 714–716, 824–829; т. 5: 1713–1719, Санкт-Петербург, 1830, с. 41.
[219] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр., т. 1: Доба Центральної Ради, Київ, 2002, с. 213.
[220] Ільюшин І. Ф. «Вісла», акція 1947, Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Київ, 2003, с. 575.
[221] Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії, Львів, 2000, с. 62.
[222] Там само, с. 62–63.
[223] Там само, с. 245.
[224] Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. IX–I, с. 767.
[225] Плохій С. Наливайкова віра... с. 419.
[226] Лурьє В. М. Русское православне между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками, Москва, 2009, с. 223.
[227] Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2008. с. 305.
[228] Щапов Я. Н. Государство и церков Древней Руси X–XIII вв., Москва, 1989, с. 47.
[229] Гудзяк Б. Криза і реформа..., с. 4–6.
[230] Саганович Г. Невядомая вайна 1654–1667, Мінск, 1995, с. 73.
[231] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. VI, Санкт-Петербург, 1869, с. 79.
[232] Митрополит Іларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережімо все своє рідне. Ідеологічно-історичні нариси, Вінніпег, 1956, с. 115–116.
[233] Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія, Вінніпег, 1970, с. 223–227.
[234] https://censor.net.ua/news/43373/putin_uveryaet_chto_rf_delaet_vse_dlya_uluchsheniya_otnosheniyi_s_ukrainoyi_quotmy_ne_podnimaem_nadumannyh.
[235] Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр., Київ, 2007, с. 22.
[236] Цит. за: Медведев Р. Они окружали Сталина, Москва, 2012, с. 80.

[237] Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр., Київ, 2014, с. 39–41.
[238] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475, с. 251.
[239] Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр., с. 17–18.
[240] Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр., Київ, 2001, с. 206.
[241] Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки, Київ, 2003, с. 450–451.
[242] Висновок комплексної судово-історичної експертизи за участі С. Білоконя, В. Василенка, В. Верстюка, С. Гриневич, В. Марочка, В. Сергійчука, Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475, с. 274.
[243] Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали, Київ, 2007, с. 579.
[244] Висновок комплексної судово-історичної експертизи... с. 307.
[245] Голодомор 1932–1933 р. в Україні: документи і матеріали, Київ, 2007, с. 572, 603.
[246] Висновок комплексної судово-історичної експертизи..., с. 316.
[247] Там само, с. 310.
[248] Там само, с. 313.
[249] Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р., Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475, с. 404.
[250] https://duma.consultant.ru/documents/955838?items.
[251] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475, с. 444.
[252] Герасименко М. Деякі питання методики й тактики розслідування геноциду 1932–1933 рр. в Україні, Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475... с. 4–7.
[253] Там само.
[254] Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475..., с. 252, 254.
[255] Сталін И. Вопросы ленинизма, Москва-Ленинград, 1930, с. 129.
[256] Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали, Київ, 2007, с. 285–286.
[257] Висновок комплексної судово-історичної експертизи..., Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475, с. 320–321.
[258] Там само, с. 314.
[259] Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р , Там само, с. 441–442.
[260] Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали,

Київ, 2007, с. 285.
[261] Там само, с. 358, 377.
[262] Там само, 390.
[263] Там само, с. 521.
[264] Там само, с. 516, 522, 579.
[265] Там само, с. 206.
[266] Там само, с. 209.
[267] Висновок комплексної судово-історичної експертизи..., с 309.
[268] Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали, с. 282–283.
[269] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст., Київ, 2011, с. 229–244, 294–307.
[270] Там само, 224–229, 276–294, 307–319.
[271] Русская историческая библиотека, т. XXIV, Санкт-Петербург, 1906, с. 551.
[272] Русская историческая библиотека, т. XXVI, Санкт-Петербург, 1909, с. 241–242.
[273] Брехуненко В. А. Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 240–245, 294–307.
[274] Брехуненко В. Східна брама Європи..., с. 73–160.
[275] Російський державний архів давніх актів, ф. 123, 1629 9, арк. 41.
[276] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 147–159.
[277] Там само, с. 101–110, 147–159.
[278] Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст., Київ; Запоріжжя, 1998, с. 74–78.
[279] Там само, с. 93–99.
[280] Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.), Ростов-на-Дону, 2009, с. 169–260.
[281] Грибовський В. Запорожці на Кубані, Київ, 2008, с. 30–38.
[282] Грибовський В. Петро Калнишевський: нарис біографії, Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів, упор. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк, Київ, 2009, с. 16, 19.
[283] Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст. Джерелознавчий аналіз, Запоріжжя, 2008, с. 297–298.
[284] Джерела з історії Південної України, т. 6. Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року, упор. Н. Сурєва, Запоріжжя, 2008, с. 166.
[285] Там само, с. 165.
[286] Там само, с. 242.
[287] Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст., с. 298.
[288] Дмитришин І. «Спільна справа», або мазепинці на французькій

службі: невідомі Мирович і Нахимовський, Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р., ред. Н. Яковенко, Київ, 2011, с. 200.
[289] Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591), Чернігів, 1999, с. 15–33, 79–118.
[290] Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648), Київ, 2006, с. 97–138.
[291] Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року, с. 162.
[292] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.., с. 375.
[293] Там само, с. 167.
[294] Документи російських архівів з історії України. том 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр., Львів, 1998, с. 197.
[295] Папков А. И. Порубежье Российского государства..., с. 169–171.
[296] Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року, с. 142–143, 150–152.
[297] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 282-283, 442.
[298] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст., с. 296.
[299] Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр., Біла Церква, 2010, с. 323–452.
[300] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст., с. 186.
[301] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 1, Москва, 1953, с. 3, 6.
[302] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 335.
[303] Там само, с. 334–335, 414–415.
[304] Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани Турецької війни Владислава IV (політика верхів і соціальна свідомість низів), Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, Київ, 1992, с. 101.
[305] Опарина Т. Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева), Соціум. Альмонах соціальної історії, вип. 3, Київ, 2003, с. 23.
[306] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 343–344.
[307] Там само, с. 343–344.
[308] Літопис Самовидця, упор. Я. Дзира, Київ, 1971, с. 51.
[309] Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні, Чернігів, 1996, с. 32–42.
[310] Там само, 187–188.

[311] Папроцький Б. Сад королівський, Вирський Д. Річпосполитська історіографія (XVI – середина XVII ст.), Київ, 2008, т. 2, с. 303-304.
[312] Восссоедиение Украины с Россией..., т. II, с. 113.
[313] Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини, Київ, 2008, с. 76.
[314] Кривошея В. Українська козацька старшина. Частина 1. Урядники гетьманської адміністрації, Київ, 2005, с. 8.
[315] Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків, с. 248.
[316] Бовгиря А. Передмова // Короткий опис Малоросії (1340–1776), Київ, 2012, с. 7, 9.
[317] Павленко Н. Петр Великий, Москва, 1994, с. 291.
[318] Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа, Труды Института Российской истории РАН, вып. 6, Москва, 2006, с. 85.
[319] Брехуненко В. Східна брама Європи..., с. 305–317, 354–362, 394–397; Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721, Київ, 2009.
[320] Брехуненко В. Східна брама Європи..., с. 286.
[321] Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа, Київ, 2011, с. 48, 50, 62.
[322] Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р., Київ, 2011, с. 83.
[323] Договори і постанови...», упор. О. Алфьоров, Київ, 2010, с. 21–22.
[324] Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу»..., с. 125–126.
[325] Плохій С. Гадяч 1658: творення міту, Гадяцька унія 1658 року, с. 287–291.
[326] Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради», Київ, 2013, с. 104–117.
[327] Там само, с. 248–267; Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету... с. 214.
[328] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001, с. 410;
[329] Цит. за: Там само, с. 413.
[330] Кентржинський Б. Мазепа, с. 244–245.
[331] Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг., Москва, 1986, с. 184–185.
[332] Возгрин В. Е. Россия и европейские страны... с. 90–91; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі, Львів, 2002, с. 202–203.
[333] Письма и бумаги Петра Великого, т. 8, вып. 1, Москва, 1948, с. 39, 241, 244, 266, 248–250, 257, 259, 263, 266, 287, 300, 306.
[334] Артамонов В. А. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году, с. 17–18.

[335] Труды Императорского русского исторического общества, т. III, Санкт-Петербург, 1909, с. 276.
[336] Письма и бумаги Петра Великого. т. 8, вып 1, с. 308.
[337] Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського, Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, с. 414.
[338] Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994, с. 30–31.
[339] Пришляк В. Данило Апостол: сподвижник чи відступник?, Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть. Науковий збірник, Львів, 2011, с. 119.
[340] Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського, с. 408.
[341] Там само, с. 410.
[342] Там само, с. 421.
[343] Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр., Київ, 2006, с. 109.
[344] Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради», с. 280.
[345] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, с. 302–306.
[346] Пришляк В. Данило Апостол: сподвижник чи відступник?... с. 117–118.
[347] Цит за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... с. 413.
[348] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах, упор. С. Павленко, Київ, 2007, с. 249.
[349] Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских, кн. 1, ч. II, Москва, 1859, с. 176.
[350] Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы», Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха, відп. секретар О. О. Ковалевська, Київ, 2008, с. 123–124.
[351] Кентржинський Б. Мазепа, с. 326.
[352] Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы»..., с. 265.
[353] Цит за: Горобець В. «Волимо царя східного...», с. 317.
[354] Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы»..., с. 128.
[355] Цит за: Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч, Київ, 1991, с. 26.
[356] Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, с. 146.
[357] Там само, с. 145–148, 170–171.
[358] Кентржинський Б. Мазепа, с. 200.
[359] Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, с. 291.
[360] Там само, с. 291.
[361] Цит за: Кентржинський Б. Мазепа, с. 325.
[362] Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии, т. 2, Москва, 2004, с. 72.

[363] Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія, с. 250–252.
[364] Полное собрание законов Российской империи, т. 22 (1784—1788), Санкт-Петербург, 1830, с. 22.
[365] Там само, с. 50.
[366] Дашкевич Я. Українці в Криму XV – початок XX ст., Дашкевич Я. «...Учи неможними устами сказати правду», Київ, 2011, с. 610–612, 615–616.
[367] Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI в., Москва, 2001, с. 99, 129.
[368] Фаизов С. Письма ханов Ислам-Гирея III и Муххамед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654—1658. Крымско-татарская дипломатика в контексте постпереяславского времени, Москва, 2003, с. 16.
[369] Водарский Я. Е. О некоторых событиях Прутского похода Петра I (1711), Новые страницы истории Отечества, Пенза, 1992, с. 82–95.
[370] Войтович Л. Формування кримськотатарського народу, Біла Церква, 2009, с. 193–197.
[371] Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема, Дашкевич Я. Майстерня історика, Львів,2011, с. 264.
[372] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, с. 183–190.
[373] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна, Київ, 2008, с. 188–192.
[374] Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.), Дашкевич Я. Майстерня історика, с. 467.
[375] Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого, Исследования по истории Украины и Белоруссии, вып. 1, Москва, 1995, с. 56.
[376] Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст., Запоріжжя, 2009, с. 28.
[377] Там само, 27–32.
[378] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи, с. 425—426.
[379] Там само, с. 424–444.
[380] Цит за: Kubala L. Ob zenie Zbara a, Kubala L. Szkice historyczne, t. 1, Warszawa, 1901, s. 154.
[381] Дмитришин І. Григір Орлик, або козацька нація у французькій дипломатії, Київ, 2014, с. 169–170.
[382] Там само, с. 303.
[383] Ostapchuk V. The Human Ladscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids , Oriente Moderno, 2001 XX, p. 31–34.
[384] Колодзейяик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави, Гадяцька кунія 1658 року, с. 75–80.

[385] Акты, относящиеся к Южной и Западной России, т. IX, Санкт-Петербург, с. 43.
[386] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana polnego koronego, 1632–1646, Kraków, 2005, s. 428.
[387] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст., с. 62.
[388] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 362–364.
[389] Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст., с. 171
[390] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego..., s. 595.
[391] Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи..., с. 409.
[392] Там само, с. 338–339.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч, Київ, 1991.
Бачинська О. Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст., Одеса, 2002.
Бойко П. Козацькі поселення як визначальний чинник будівництва та долі російських фортець у Степовій Україні (XVIII ст.), Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 11 червня 2015 рік, Миколаїв, 2015.
Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950), Львів, 2005.
Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року, Київ, 2005.
Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст., Київ, 2011.
Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII–XVIII ст., Київ, 2014.
Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня навала». Війни Росії проти України XIX–XI ст., Київ, 2016.
Войтович Л. Формування кримськотатарського народу, Біла Церква, 2009.
Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть, Львів, 2015.
Гадяцька унія 1657 року , упор В. Брехуненко та ін.. Київ, 2008.
Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха, відп. секретар О. О. Ковалевська, Київ, 2008.
Грибовський В. Запорожці на Кубані, Київ, 2008.
Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475, упор. М. Герасименко В. Удовиченко, Київ, 2014.
Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки, Київ, 2003.

Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, Грушевський М. Твори у 50 томах, т. 1: Серія суспільно-політичні твори 1894–1907, Львів, 2002.
Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і ґенеза Берестейської унії, Львів, 2000.
Дашкевич Я. «...Учи неможними устами сказати правду», Київ, 2011.
Дашкевич Я. Майстерня історика, Львів, 2011.
Дзюба О. «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі, Україна в Центрально-Східній Європі , Київ, 2015.
Добржанський О., Старик В., Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.): Документи і матеріали, Чернівці, 2009.
Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст., Луцьк, 2008.
Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією, Київ, 2008.
Залізняк Л. Стародавня історія України, Київ, 2013.
Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Ілюстрована історія, гол. ред. М. Кугутяк, Львів, Івано-Франківськ, 2008.
Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть. Науковий збірник, Львів, 2011.
Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. Харків, 2008.
Кентрижинський Б. Мазепа, Київ, 2013.
Кінан Е. Російські історичні міфи, Київ, 2001.
Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією 1917–1918, Київ, 2015.
Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932–1933 рр., Київ, 2001.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор, Київ,2007.
Коструба Т. Як Москва нищила Українську церкву, Торонто, 1961, с. 37–38.
Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії, Київ, 2011.
Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини, Київ, 2008.
Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство, Львів, 1999.
Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648), Київ, 2006.
Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні, Чернігів, 1996.
Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591), Чернігів, 1999.
Лизанчук В. Кайдани ще кують. Факти, документи, коментарі про російщення в Україні, Львів, 2004, с. 617.
Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті,
Липинський В. Твори, т. 3, Філадельфія, 1991.
Лисяк-Рудницький І. Історичні есе, т. I–2, Київ, 1994.
Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр., Київ, 2007.
Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр., Київ, 2014.
Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVII ст., Дніпропетровськ, 1977.
Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця, Київ, 2007.
Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття, Запоріжжя, 2009.
Міхновський М. Суспільно-політичні твори, Київ, 2015.
Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія, Вінніпег.
Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба, Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001.
Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну, Київ, 2011.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Херсонская губерния, Санкт-Петербург, 1905.
Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Екатеринославская губерния, Санкт-Петербург, 1905.
Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі спільної колиски, Київ, 2001.
Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомоденій Україні, Київ, 2005.
Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі, Київ, 2016.
Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775), Мюнхен, 1960.
Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська, Київ, 2008.
Савченко Ф. Заборона українства 1876 р., Харків, 1930.
Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр., Біла Церква, 2010.
Сегеда С. П. Основи антропології, Київ, 1995.
Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.), Ростов-на-Дону, 2009.
Сисин Ф. Отчизна в полі культури України початку XVIII ст., Україна модерна, 2006, № 10.
Січинський В. Чужинці про Україну, Київ, 1992.
Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення, Київ, 2008.
Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст., Львів, 2010.
Смаль-Стоцький С. Й. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення, Історія української мови, Київ, 1996.
Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. Київ, 2009.

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст., Київ, 1994.
Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Істрія «зради», Київ, 2013.
Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово, Київ, 2006.
Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна, Запоріжжя, 2015.
"Українізація" 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки, Київ,2003.
Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії (1847-1914): Збірник документів і матеріалів, упор. Г. Боряк, та ін., Київ, 2013.
Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду, ред. Л. Масенко, Київ, 2005, с. 5–34.
Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии, т. 2, Москва, 2004.
Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна в середині XVII століття, Київ, 2011.
Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських народів, Нью-Йорк, 1964.
Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721 рр., Київ, 2009.
Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа, Київ, 2011.
Чухліб Т. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.), Київ, 2014.
Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом, Львів, 2001.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО 5

МІФИ ПРО ТЕРИТОРІЮ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОД УКРАЇНИ

Міф 1. Україна – штучне політичне утворення, зіткане з різних історично непов'язаних між собою земель, частина з яких є чужими етнічними територіями 7
Міф 2. Україна в сучасних кордонах з'явилася на карті світу винятково завдяки зусиллям Москви в часи СРСР 13
Міф 3. Сучасна Південна та Східна Україна – це питома частина Росії (Новоросія) 21
Міф 4. Міста Південної та Східної України засновані Росією 31
Міф 5. Україна – органічна частина «русского міра», а не європейського світу 37
Міф 6. Існує не Україна, а Малоросія як невід'ємна складова частина Росії (Великоросії) 43
Міф 7. Поняття «Україна» виникло для позначення окраїн російських земель 49

МІФИ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Міф 8. Українці – «неісторична» нація, ніколи не мали власної повноцінної держави, нездатні порадити з собою й потребують зовнішнього управління 55
Міф 9. Росія – пряма і єдина спадкоємиця Київської Русі як держави 61
Міф 10. Русь – давня назва Росії. Князі Київської Русі – «русскіє князья», а її населення – «русскіє люді», тобто росіяни 67
Міф 11. Більшість українського народу в 1917 р. підтримала «Велику Жовтневу Соціалістичну Революцію» та ідею нерозривного союзу з Росією 73

Міф 12. Харків – перша столиця України 77

МІФИ ПРО РОДОВІД УКРАЇНЦІВ ТА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Міф 13. Українці й росіяни – один народ 81
Міф 14. Українці – бічний пагін розвитку «давньоруської народності», відбрунькування якого сталося лише в XIV ст. внаслідок встановлення над частиною земель Київської Русі зверхності Великого князівства Литовського та Корони Польської 87
Міф 15. Не існує окремої української мови. Є лише український діалект російської мови, який утворився внаслідок тривалого впливу польської мови 93
Міф 16. Насильницького зросійщення України ніколи не було. Українці добровільно відмовлялися від української мови на користь російської 97

МІФИ ПРО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ СТОСУНКИ

Міф 17. Попри державні кордони українці та росіяни в XIV – першій половині XVII ст. завжди відчували спільність свого походження, тісне переплетення історичних доль і прагнули до нерозривної єдності під владою московського царя 109
Міф 18. Національно визвольна війна середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького велася з метою возз'єднання України з Росією 115
Міф 19. Переяславська рада 1654 р. – вікопомний акт возз'єднання України з Росією 121
Міф 20. Українці за винятком нечисленних «зрадників» палко підтримали рішення Переяславської ради 1654 року про «возз'єднання» України з Росією 129

Міф 21. Українсько-російські стосунки – це спільна позитивно наснажена історія, наповнена братерством та взаємодопомогою 133

МІФИ ПРО ЦЕРКВУ В УКРАЇНІ

Міф 22. Київський патріархат – розкольницька церква, яка не має божого благословення 139
Міф 23. Україна – канонічна територія Московського патріархату 147
Міф 24. Українська мова не належить до «сакральних» мов і не може бути мовою богослужіння 151

МІФИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.

Міф 25. Не було штучно організованого Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. Голод охопив більшу частину території Радянського Союзу 155
Міф 26. Голодомор 1932–1933 рр. не був геноцидом українців 161
Міф 27. Росія не планувала організувати в країні Голодомор 1932–1933 рр. Його виникнення – плід перегинів керівних українських кадрів та рядових виконавців на місцях 169

МІФИ ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Міф 28. Козаки – окремий субетнос, який охоплює запорозьких, донських, волзьких, яїцьких, терських, гребінських та кубанських козаків 175
Міф 29. Запорожці виокремилися у XVIII ст. в окрему козацьку спільноту, відмінну від українського козацтва 183
Міф 30. Гетьман Петро Сагайдачний – поборник приєднання українських земель до Московської

держави, що було віддзеркаленням послідовного прагнення козацтва перейти під опіку московського царя 189
Міф 31. Українські козаки як сплав вихідців із селян та дрібних міщан були запрограмовані на спротив будь-якій владі й нездатні до створення справжньої держави 197

МІФИ ПРО ІВАНА МАЗЕПУ

Міф 32. Іван Мазепа – зрадник 205
Міф 33. Іван Мазепа прагнув віддати Україну на поталу Польщі чи Швеції 215
Міф 34. Від Івана Мазепи відвернулася більшість українського населення, зберігши вірність московському цареві 219
Міф 35. Анафема Мазепі – належна оцінка злочинів гетьмана-відступника 225

МІФИ ПРО КРИМ

Міф 36. Крим – сакральна територія «русского міра» 229
Міф 37. Українці й кримські татари – непримиренні сусіди, запеклій конфронтації між якими не було й немає альтернативи 233
Міф 38. Турки й татари прагнули поневолити українців та навернути їх в іслам. Перехід під зверхність Росії врятував Україну від турецько-татарської експансії 241
Міф 39. Українські козаки як християни вели священну релігійну війну проти турків і татар 249

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ 253

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 254

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 271

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Віктор Брехуненко

ВІЙНА ЗА СВІДОМІСТЬ

Російські міфи про Україну та її минуле

Оригінал-макет, верстка *В. Корнієнко*
Наукове, технічне редагування, коректура *Т. Пархоменко*
Дизайн оправи *А. Кальченко*

Видавець ПП Брехуненко Наталія Андріївна
Свідоцтво про державну реєстрацію Серія ВОО №2662148

Підписано до друку 30.06.2017.
Формат 60x84/$_{16}$. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 16.27. Обл.-вид. арк. 16.78
Наклад 5000 прим. Зам. 17-427

Віддруковано
ПАТ «Віпол»
03151, Київ, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4404 від 31.08.2012